

ΓΕΝΙΚΟ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ

2024

ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΕΚΔΟΣΗ ΝΟΜΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ ΠΡΕΠΟΝ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

HELLENIC ARMED FORCES LAW REVIEW

2

ΓΕΝΙΚΟ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ
ΝΟΜΙΚΟ ΣΩΜΑ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
Τεύχος 2

Αθήνα, Μάιος 2024

Αποποίηση ευθύνης και πνευματικά δικαιώματα

Οι απόψεις και οι αναλύσεις που διατυπώνονται στα κείμενα που δημοσιεύονται εκφράζουν αποκλειστικά τους συγγραφείς τους και δεν απηχούν απαραίτητα τις θέσεις του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας ή οποιουδήποτε τρίτου φορέα.

Έκδοση

Νομικό Σώμα Ενόπλων Δυνάμεων

Υπεύθυνος Έκδοσης

Ανχης (NOM) Δημήτριος Χατζηφωτεινός

210 6598503

dchatzifoteinos@mod.mil.gr

Συντακτική Επιτροπή

Ανχης (NOM) Δημήτριος Χατζηφωτεινός

Ανχης (NOM) Δημήτριος Μπουγάς

Ανχης (NOM) Βασίλειος Ζαλίδης

Λγός (NOM) Γεώργιος Δημητριάδης

Λγός (NOM) Παναγιώτης Βασιλειάδης

Εκτύπωση

Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σχης (NOM) Θωμάς Σκότης

Η κυβερνοεπίθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 51 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ..... 4

Σχης (NOM) Χριστόφορος Κοσμόπουλος

Η σημασία των νησιών στην οριοθέτηση ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας υπό το πρίσμα της επήρειάς τους στη χάραξη θαλασσίων ορίων..... 24

Ανχης (NOM) Βασίλειος Ζαλίδης

Financing of Terrorism and Direct Participation in Hostilities..... 38

Τχης (NOM) Στέργιος Τσακίρης

Ο Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς των Υπαλλήλων του Δημοσίου Τομέα και οι Ένοπλες Δυνάμεις..... 53

Λγός (NOM) Παναγιώτης Βασιλειάδης

Η αποστρατιωτικοποίηση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου ως (μη) προϋπόθεση για την αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας..... 64

Υπλγός (NOM) Στυλιανός Στουπούδης

Η Διεθνής Κρατική και Ατομική Ποινική Ευθύνη για Παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου..... 97

Υπλγός (NOM) Ηρακλής Πατεράκης

Η υποχρέωση παραμονής των μονίμων στρατιωτικών στις Ένοπλες Δυνάμεις..... 118

Υπλγός (NOM) Μυρτώ Παντελάκη

Η ρήτρα διαιτησίας σε συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού: νομική σημασία και προτεινόμενες διατυπώσεις..... 135

Ασμίας (ΥΠΛ) Πολυτίμη Μιμηγιάνη

The challenge of proportionality assessment..... 155

Συνταγματάρχης (ΝΟΜ) Θωμάς Σκότης

Η ΚΥΒΕΡΝΟΕΠΙΘΕΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 51 ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ ΤΟΥ ΟΗΕ

ΣΥΝΟΨΗ

Το παρόν άρθρο ασχολείται αρχικά με τη διερεύνηση των προϋποθέσεων σύμφωνα με τις οποίες η Κυβερνοεπίθεση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «ένοπλη» επίθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 51 του Καταστατικού Χάρτη (ΚΧ) του ΟΗΕ. Επιπρόσθετα, αναδεικνύει την εγγενή αδυναμία της προαναφερόμενης διάταξης να καλύψει εννοιολογικά τη σύγχρονη αυτή μορφή ασύμμετρης απειλής, ώστε τα κράτη να μπορούν να επικαλούνται νόμιμα το δικαίωμα της (ατομικής ή συλλογικής) άμυνας.

Μέχρι σήμερα δεν έχει καθοριστεί με σαφήνεια η έννοια της κυβερνοεπίθεσης, ούτε έχει επέλθει οποιουδήποτε είδους διακρατική συμφωνία για το αν τελικά αυτή μπορεί να θεωρηθεί ή να εξομοιωθεί με ένοπλη επίθεση, σύμφωνα με το Δίκαιο Χρήσης Βίας (jus ad bellum), όπως αυτό καθορίζεται στον ΚΧ του ΟΗΕ.

Το νομοθετικό αυτό κενό, προέκυψε κατά κύριο λόγο από την έλλειψη ερμηνευτικής προσθήκης στο Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ, προκαλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια υποκειμενική και μη θεμιτή κατά τις γενικές αρχές του δικαίου πολυσχιδή ερμηνεία (από πλευράς των κρατών), όχι μόνο σχετικά με το τι θεωρούν τα ίδια τα κράτη ως κυβερνοεπίθεση, αλλά και σχετικά με τον ποιον θεωρούν νόμιμο τρόπο άμυνας απέναντι σε αυτήν.

Στο πλαίσιο αυτό και ύστερα από εκτενή έρευνα της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, καταγράφονται, αναλύονται και σχολιάζονται οι κυριότερες δημοσιευμένες επιστημονικές απόψεις, οι αντίστοιχες θέσεις που πρεσβεύουν ορισμένα από τα κράτη μέλη του ΟΗΕ, αλλά και οι σημαντικότερες αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης (ΔΔΔ), οι οποίες δύνανται να εφαρμοστούν αναλογικά στις περιπτώσεις των κυβερνοεπιθέσεων.

Τέλος, πραγματεύεται τα παρακάτω συγκεκριμένα ερωτήματα τα οποία προέκυψαν κυρίως από τη μελέτη και ανάλυση του άρθρου 51 του ΚΧ του ΟΗΕ, και συγκεκριμένα:

Τι είναι η κυβερνοεπίθεση και ποια η είναι η εννοιολογική της διαφορά από την ένοπλη επίθεση;

Υπό ποιες προϋποθέσεις και με βάση ποια κριτήρια μπορεί μία κυβερνοεπίθεση να θεωρηθεί ως «χρήση βίας» ή «ένοπλη επίθεση» σύμφωνα με το Δίκαιο Χρήσης Βίας (jus ad bellum);

Ποιες δυσκολίες προκύπτουν κατά την αντιμετώπιση αυτού του είδους των επιθέσεων στο πλαίσιο της νόμιμης άμυνας των κρατών υπό το πρίσμα του Άρθρου 51 του ΚΧ του ΟΗΕ;

Πότε μπορεί ένα κράτος να λάβει μέτρα προληπτικής άμυνας εναντίον μιας ενδεχόμενης κυβερνοεπίθεσης και με ποιους τρόπους;

Σημειώνεται πως η έρευνα εστίασε στην άσκηση του δικαιώματος της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας εκ μέρους ενός κράτους μέλους των Ηνωμένων Εθνών το οποίο δέχεται κυβερνοεπίθεση από ένα άλλο κράτος μέλος, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιθέσεις στον κυβερνοχώρο που πραγματοποιούνται από μη κρατικούς φορείς και οντότητες, οι οποίοι δρουν εκτός του νομικού πλαισίου που ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των κρατών.

ΓΕΝΙΚΑ

Με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η διεθνής κοινότητα σε μια προσπάθεια να περιορίσει τη διεξαγωγή πολέμων, θέσπισε τον Καταστατικό Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών¹, ως ένα κοινό θεσμικό πλαίσιο βασικών κανόνων απαγόρευσης της χρήσης βίας στις διεθνείς σχέσεις μεταξύ των κρατών.

Ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ, απετέλεσε μια από τις πρωτογενείς πηγές του διεθνούς δικαίου σχετικά με την ασφάλεια της διεθνούς κοινότητας, καλώντας τα κράτη μέλη να απέχουν από τη «χρήση βίας», παρέχοντάς τους παράλληλα το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας, σε περίπτωση που ένα κράτος μέλος δεχόταν ένοπλη επίθεση με τη χρήση κινητικών όπλων και μέσων².

1 Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών υπογράφηκε στις 26 Ιουνίου 1945 στον Άγιο Φραγκίσκο και κυρώθηκε από την Ελληνική Βουλή με τον Αναγκαστικό Νόμο 585/1945 (ΟΗΕ 1945).

2 Σε κάποια από τις τέσσερις μέχρι τότε γνωστές διαστάσεις, δηλαδή στην ξηρά, στη θάλασσα, στον αέρα και στο διάστημα.

Η έλευση του 21^{ου} αιώνα και η εξέλιξη της τεχνολογίας έφερε στο προσκήνιο ένα νέο είδος πολέμου, ο οποίος έκανε χρήση των αυξημένων δυνατοτήτων που οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών μπορούσαν να προσφέρουν. Ο πόλεμος αυτός ονομάστηκε κυβερνοπόλεμος (cyberwar) και οδήγησε σταδιακά στο να συμπεριλαμβάνουν τα κράτη στον επιχειρησιακό σχεδιασμό τους, τη δυνατότητα προσβολής άλλων κρατών με κυβερνοεπιθέσεις, είτε μεμονωμένα, είτε από κοινού με την εξαπόλυση εναντίον τους ένοπλης συμβατικής επίθεσης.

Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να αναδειχθεί η δυσκολία σχετικά με τον τρόπο προσαρμογής των διεθνών κανόνων δικαίου και τη χρήση νέων τεχνολογιών στο ισχύον, προ της ενόπλου συγκρούσεως δίκαιο (ή έστω κατά τα πρώτα στάδια αυτής), δίνοντας παράλληλα το έναυσμα για την έναρξη συζητήσεων σχετικά με την ανάγκη προσαρμογής των νομικών εννοιών και όρων που αναφέρονται σε ορισμένα άρθρα του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ (Red Cross 2015).

Παρόλα αυτά μέχρι σήμερα δεν έχει επέλθει κάποια τροποποίηση ή έστω κάποια ερμηνευτική προσθήκη στο Άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, όπως αυτό είχε αρχικά διατυπωθεί το 1945, ώστε να εμπεριέχει (έστω ερμηνευτικά) και την έννοια της «κυβερνοεπίθεσης» μέσα στην έννοια της «ένοπλης επίθεσης».

ΤΟ ΑΡΘΡΟ 51 ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ ΤΟΥ ΟΗΕ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ Ή ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΑΥΤΟΑΜΥΝΑΣ

Το Άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ, ορίζει πως *«Καμιά διάταξη αυτού του Χάρτη δε θα εμποδίζει το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας, σε περίπτωση που ένα Μέλος των Ηνωμένων Εθνών δέχεται ένοπλη επίθεση, ως τη στιγμή που το Συμβούλιο Ασφαλείας θα πάρει τα αναγκαία μέτρα για να διατηρήσει τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια»*. Με τη διατύπωση αυτή, καθιερώθηκε για πρώτη φορά με έγγραφο τύπου, το νόμιμο, αναφαίρετο και χωρίς προηγούμενη εξουσιοδότηση δικαίωμα ατομικής ή συλλογικής άμυνας σε επίπεδο κρατών, έναντι ενόπλου όμως επιθέσεως (ΟΗΕ 1945).

Η θέσπιση του συγκεκριμένου άρθρου προέκυψε από την ανάγκη για καθορισμό μιας νόμιμης εξαίρεσης στο γενικό κανόνα απαγόρευσης της απειλής χρήσης ή τη χρήση βίας μεταξύ των κρατών, όπως αυτή προ-

βλέπεται στο Άρθρο 2 παρ. 4 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ, σύμφωνα με το οποίο: «Όλα τα Μέλη στις διεθνείς τους σχέσεις θα απέχουν από την απειλή ή τη χρήση βίας, που εκδηλώνεται εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας ή της πολιτικής ανεξαρτησίας οποιουδήποτε κράτους, είτε με οποιαδήποτε άλλη ενέργεια ασυμβίβαστη προς τους Σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών» (ΟΗΕ 1945). Μάλιστα για το προαναφερόμενο άρθρο το Διεθνές Δικαστήριο αποφάσισε ότι αποτελεί 'jus cogens', δηλαδή κανόνα «αναγκαστικού δικαίου»³.

Παρόλο που η διατύπωση του άρθρου 51 του ΚΧ του ΟΗΕ θεωρείται σαφής και ξεκάθαρη, κατά το παρελθόν προέκυψαν πολλές αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την αναφερόμενη έννοια της «ένοπλης επίθεσης», καθώς πουθενά στον Καταστατικό Χάρτη δεν προσδιοριζόταν η έννοια της «επίθεσης». Για το λόγο αυτό, η Γενική Συνέλευση (Γ.Σ.) του ΟΗΕ με την υπ' αριθμ 3314 (XXIX) απόφασή της «περί του Ορισμού της Επιθέσεως» (Definition of Aggression)⁴, επιχείρησε να προσδιορίσει την έννοιά της, παραθέτοντας περιπτωσιολογικά ενέργειες-πράξεις που μπορούν να ενταχθούν στη συγκεκριμένη έννοια⁵. Αργότερα μάλιστα, το Διεθνές Δικαστήριο, χαρακτήρισε την απόφαση της Γ.Σ., ως εθιμικό κανόνα δικαίου⁶ που συμπληρώνει και λειτουργεί παράλληλα με το συμβατικό δίκαιο των ενόπλων συγκρούσεων, απαγορεύοντας τα κράτη να προβαίνουν σε χρήση ή απειλή χρήσης βίας εναντίον άλλων κρατών.

Με την έλευση του 21^{ου} αιώνα και με την τεχνολογία να εξελίσσεται με ραγδαία βήματα, ένα ακόμα ερμηνευτικό κενό στο Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ ήρθε στο προσκήνιο ως εκ της εμφάνισης ενός νέου είδους επιθέσεων εναντίον ηλεκτρονικών συστημάτων πληροφορικής και επικοι-

3 Σύμφωνα με την υπ' αριθμ Ι.С.Ј., June 27 1986, απόφαση του ΔΔ, που αφορούσε την υπόθεση «Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)» (ICJ, 1986).

4 Οι αποφάσεις της Γενικής Συνελεύσεως του ΟΗΕ παρόλο που δεν αποτελούν πηγή του διεθνούς δικαίου, αποτελούν τη βάση της εξελίξεώς του, καθώς επισημαίνουν την «νομική συνείδηση» των Κρατών Μελών, επί συγκεκριμένων θεμάτων (Μακρής, 2011).

5 Η Απόφαση 3314 (XXIX) της ΓΣ του ΟΗΕ του 1974, ορίζει μεταξύ άλλων ως «επίθεση» κάθε χρήση ένοπλης δυνάμεως εναντίον της κυριαρχίας, της εδαφικής ακεραιότητας ή της πολιτικής ανεξαρτησίας ενός κράτους, ή με κάθε άλλο τρόπο που δεν συνάδει με τον Καταστατικό Χάρτη του ΟΗΕ (Φωτίου 2008).

6 Με την υπ' αριθμ. 1986 Ι.С.Ј. 14, para. 209 (June 27) απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου.

νωνιών, οι οποίες ονομάστηκαν κυβερνοεπιθέσεις. Οι επιθέσεις αυτές αν και εμφάνιζαν λίγες έως καθόλου συνέπειες στο φυσικό χώρο, είχαν τη δυνατότητα να προκαλέσουν σοβαρές ζημιές στην εθνική ασφάλεια των κρατών, σε σημείο που ορισμένες φορές έφταναν ή ξεπερνούσαν τα αποτελέσματα μιας ένοπλης επίθεσης.

Από το γεγονός αυτό, ανέκυψε μια σοβαρή πρόκληση για την εξεύρεση του κατάλληλου τρόπου νομικής προσέγγισης αυτού του νέου είδους των επιθέσεων, σε μια προσπάθεια γεφύρωσης του νομοθετικού κενού στις υφιστάμενες μέχρι σήμερα επιστημονικές απόψεις και θεωρίες, ως προς το πότε μια κυβερνοεπίθεση συνιστά ένοπλη επίθεση, ώστε να δικαιολογεί την επίκληση του δικαιώματος για νόμιμη άμυνα (όπως αυτή καθορίζεται στο Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ).

Αυτό το νομικό κενό, ίσως υπήρξε και ο λόγος που κανένα μέχρι σήμερα κράτος δεν εξομοίωσε τις κυβερνοεπιθέσεις που δέχτηκε με «ένοπλες» επιθέσεις, ούτε επικαλέστηκε το δικαίωμα της άμυνας που του παρείχε το Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ για την εκδήλωση αμυντικών ενεργειών εναντίον τρίτου κράτους με τη χρήση κινητικών μέσων.

ΚΥΒΕΡΝΟΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Σύμφωνα με την υφιστάμενη θεωρία, όταν τα κράτη από μια περίοδο ειρήνης δέχονται επίθεση ή συγκρούονται μεταξύ τους κάνοντας χρήση όπλων, τότε μετέρχονται από το κοινά αποδεκτό και αναγνωρισμένο δίκαιο που ισχύει στην ειρήνη, στο «Δίκαιο των Ενόπλων Συγκρούσεων», υπαγόμενα κατά συνέπεια αφενός στο 'jus ad bellum' και αφετέρου υποχρεούμενα να εφαρμόσουν και σεβαστούν τους κανόνες του 'jus in bello'⁷ (Μακρής 2011).

Το «Δίκαιο Χρήσης Βίας (jus ad bellum)», συγκροτείται κυρίως από το πλέγμα των διατάξεων του Συμφώνου των Παρισίων του 1928 και του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ του 1945, σε συνδυασμό όμως και με το υφιστάμενο «Διεθνές Εθιμικό Δίκαιο», στο οποίο συμπεριλαμβάνονται οι Αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου καθώς και της Γενικής Συνελεύ-

7 Το 'Jus ad bellum' αναφέρεται στις συνθήκες υπό τις οποίες μέλη μπορούν να καταφύγουν σε πόλεμο ή γενικά στη χρήση ένοπλης βίας ενώ το 'Jus in bello' ρυθμίζει τη συμπεριφορά των μερών που εμπλέκονται σε μια ένοπλη σύγκρουση (Red Cross 2015).

σεως του ΟΗΕ⁸. Οι αποφάσεις αυτές έχουν αναφερθεί κατά το παρελθόν σε έννοιες όπως η «χρήση βίας» και η «ένοπλη επίθεση», λειτουργώντας έτσι ως δευτερεύουσες πηγές Διεθνούς Δικαίου κατά την εξέταση θεμάτων Διεθνών Σχέσεων (Φωτίου 2008).

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ «ΧΡΗΣΗΣ ΒΙΑΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΕΝΟΠΛΗΣ ΕΠΙΘΕΣΗΣ» ΣΤΟΝ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΧΑΡΤΗ ΤΟΥ ΟΗΕ

Όπως προαναφέρθηκε, το κρίσιμο σημείο καθορισμού της νομιμοποίησης για την επίκληση της νόμιμης άμυνας για ένα κράτος, αποτελεί η ύπαρξη «ένοπλης» επίθεσης ή στην υπό εξέταση περίπτωση, η απάντηση στο ερώτημα του πότε τα αποτελέσματα μιας κυβερνοεπίθεσης, ξεπερνούν το απαιτούμενο όριο έντασης ώστε το κράτος που τη δέχεται να μπορεί να τη θεωρήσει ως ένοπλο επίθεση και να προβεί σε όλες τις νόμιμες ενέργειες σύμφωνα με το Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ⁹.

Η πρώτη δυσχέρεια στην ερμηνευτική αντιστοιχία της κυβερνοεπίθεσης με την ένοπλη επίθεση, προέρχεται από την ίδια την ορολογία που χρησιμοποιείται στον ΚΧ του ΟΗΕ, όπου ο όρος «ένοπλη βία» (*armed force*) στο Άρθρο 51, ξεχωρίζει σε σχέση με τους υπόλοιπους όρους όπως της «χρήση βίας» (*use of force*) στο πλαίσιο του Αρθρου 2 παρ. 4, παρόλο που ως έννοια εμπεριέχεται μέσα στην έννοια της ένοπλης επίθεσης.

Σχετική άποψη έχει εκφράσει και το Διεθνές Δικαστήριο, σύμφωνα με το οποίο οι επιθέσεις θα πρέπει να συνιστούν «πολύ σοβαρές μορφές χρήσης βίας», ενώ το ίδιο Δικαστήριο καθόρισε ότι οι αναφερόμενες στον Καταστατικό Χάρτη του ΟΗΕ έννοιες της «απειλής ή χρήσης βίας» και της «ένοπλης επίθεσης», δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένους είδους όπλο, αλλά εφαρμόζονται σε κάθε είδους βία, ανεξαρτήτως του όπλου που χρησιμοποιήθηκε (I.C.J. 1996).

---

8 Όπως για παράδειγμα η GA Res. 2131(XX) (1965), «περί της Απαγορεύσεως Παρεμβάσεως στις Εσωτερικές Υποθέσεις των Κρατών και την Προστασία της Ανεξαρτησίας και Κυριαρχίας τους», η GA Res. 2625 (XXV) (1970), «περί των Αρχών του Διεθνούς Δικαίου για τη Ανάπτυξη Φιλικών Σχέσεων Συνεργασίας μεταξύ των Κρατών», και η GA Res. 3314 (XXIX)(1974) η «περί του Ορισμού της Επιθέσεως» GA Res. 42/22 (1987) (Μακρής 2011).

9 Ήδη οι ΗΠΑ εξέφρασαν εγγράφως την άποψή τους δηλώνοντας πώς θα ανταποκριθούν σε εχθρικές πράξεις στον κυβερνοχώρο, όπως θα ανταποκρίνονταν σε οποιαδήποτε άλλη απειλή για τη χώρα (The White House 2011).

Με την πάροδο του χρόνου, εμφανίστηκαν όμως και αντίθετες επιστημονικές θεωρίες, οι οποίες δεν εξέταζαν ούτε το σχεδιασμό της συσκευής, ούτε τη συνήθη χρήση της ως όπλο, παρά μόνο το σκοπό για τον οποίο αυτή χρησιμοποιήθηκε.

Ως παράδειγμα (Zemanek 2010), αναφέρεται η χρήση των πολιτικών αεροσκαφών που προκάλεσαν την κατάρρευση των δίδυμων πύργων στις ΗΠΑ το 2001, αποτέλεσμα το οποίο θα μπορούσε να εξομοιωθεί, όχι μόνο με τη χρήση συμβατικών κινητικών όπλων (πχ πυραύλων), αλλά και με μια κυβερνοεπίθεση η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει την εκδήλωση αντίστοιχου μεγέθους πυρκαγιάς (θέτοντας ταυτόχρονα εκτός λειτουργίας το αυτοματοποιημένο σύστημα πυρόσβεσής τους).

Άλλες πάλι επιστημονικές απόψεις για την εφαρμογή του *'jus ad bellum'* στις κυβερνοεπιθέσεις, συνοψίζονται σε τρεις κύριες προσεγγίσεις (Hathaway, et al. 2012) και συγκεκριμένα σύμφωνα με:

Το (οπλικό) μέσο που χρησιμοποιήθηκε για την κυβερνοεπίθεση.

Τον στόχο της κυβερνοεπίθεσης.

Τα αποτελέσματα της κυβερνοεπίθεσης.

Από τις τρεις προαναφερόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις, η πρώτη εξ' αυτών είναι σχετικά απίθανο να μπορέσει να ικανοποιηθεί, καθώς από μόνη της μια κυβερνοεπίθεση στερείται των απαιτούμενων φυσικών χαρακτηριστικών, δηλαδή της χρήσης παραδοσιακών στρατιωτικών όπλων για τη διεξαγωγή της και για το λόγο αυτό έχει ατονήσει η εφαρμογή της (Hollis 2007).

Η δεύτερη προσέγγιση, αναγνωρίζει ως ένοπλη επίθεση οποιαδήποτε κυβερνοεπίθεση στοχοποιεί κρίσιμα υπολογιστικά συστήματα στα οποία επιφέρει τέτοιας έκτασης ζημιά ώστε να δικαιολογεί το δικαίωμα για αυτοάμυνα (Sharp 1999). Αυτή η γενικευμένη προσέγγιση πιθανώς να ανοίγει τους «ασκούς του Αιόλου», διευκολύνοντας την κλιμάκωση των συγκρούσεων στον κυβερνοχώρο σε συμβατικές ένοπλες επιχειρήσεις (Skleron 2009), ενώ παράλληλα δε προβαίνει σε διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών (δημόσιων ή ιδιωτικών) πληροφοριακών συστημάτων.

Το ανωτέρω γεγονός επιτείνει ακόμη περισσότερο, η απόφαση GA A/RES/58/199/2003 του ΟΗΕ, με την οποία αναγνωρίστηκε ότι κάθε χώρα

έχει δικαίωμα να καθορίσει από μόνη της ποιες θεωρεί ως κρίσιμες πληροφοριακές υποδομές.

Αλλά και το Υπουργείο Άμυνας των ΗΠΑ, το 2001 με το 'Patriot Act' (US PUBLIC LAW 2001), καθόρισε ως κρίσιμες υποδομές συστήματα και περιουσιακά στοιχεία, είτε φυσικά είτε εικονικά, τέτοιας ζωτικής σημασίας για τις Ηνωμένες Πολιτείες, ώστε η πρόκληση ανικανότητας σε αυτά ή η καταστροφή τους θα είχαν καταστροφικές επιπτώσεις στην εθνική ασφάλεια, στην οικονομία, στη δημόσια υγεία ή σε οποιοδήποτε συνδυασμό των ανωτέρω.

Αντίστοιχη άποψη πρεσβεύει και η Ρωσική κυβέρνηση, η οποία υιοθετεί μάλιστα ακόμα και τη χρήση πυρηνικών όπλων ως μηχανισμό (έσχατης) αντίδρασης σε ενδεχόμενη προσβολή με καταστροφικής ισχύος κυβερνοεπίθεση, εναντίον κρατικών πληροφοριακών συστημάτων ελέγχου ή εναντίον της μαχητικής ισχύος των ενόπλων της δυνάμεων (Antolin-Jenkins 2005).

Άλλες πάλι χώρες, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, έχουν αναπτύξει στρατηγική κυβερνοασφάλειας, για την προστασία εννέα τομέων οι οποίοι παρέχουν κρίσιμες υπηρεσίες. Αυτοί είναι ενέργεια, φαγητό, νερό, μεταφορές, επικοινωνίες, κυβερνητικές και δημόσιες υπηρεσίες, υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης, υγεία και οικονομία (United Kingdom Government 2009).

Τέλος, η τρίτη προσέγγιση που βασίζεται στη μέτρηση των αποτελεσμάτων της κυβερνοεπίθεσης, αποτελεί την πιο ευρέως σήμερα αποδεκτή αναλογική εφαρμογή και εξομοίωση της κυβερνοεπίθεσης με την ένοπλη επίθεση, εκτιμώντας παράγοντες όπως η βαρύτητα, η σοβαρότητα ή η διάρκεια της ζημιάς, δηλαδή αποτελέσματα τα οποία είναι δυνατόν να αποτιμηθούν όχι μόνο ποιοτικά αλλά και ποσοτικά.

Για παράδειγμα, κυβερνοεπιθέσεις στο σύστημα διαχείρισης εναέριας κυκλοφορίας, στο σύστημα διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, στο διατραπεζικό σύστημα συναλλαγών ή ακόμα και σε ένα πυρηνικό σταθμό, μπορούν να προκαλέσουν άμεσα ή έμμεσα μικρής ή μεγάλης έκτασης υλικές και οικονομικές ζημιές (ή ακόμα και θανάτους), χωρίς όμως αυτό να μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων.

Αντίθετα, η απλή διατάραξη των επικοινωνιών που προκλήθηκε από μια προσωρινή επίθεση τύπου 'DoS'¹⁰ που δεν οδηγεί σε σημαντικές ανθρώπινες απώλειες ή υλικές ζημιές, θεωρήθηκε πως δεν ισοδυναμεί με «ένοπλη επίθεση» ώστε να υπαχθεί στο Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ, αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί εύκολα ως «χρήση βίας» (Dinstein 2001).

Άλλοι πάλι ερευνητές (Roscini 2010, Silver 2002), λαμβάνουν υπόψη ως κύριο κριτήριο για το αν μια τεχνολογία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μορφή διεξαγωγής πολεμικών επιχειρήσεων, τη δυνατότητά της να συσχετιστεί άμεσα με τις Ένοπλες Δυνάμεις του κράτους που τη χρησιμοποιεί και όχι για παράδειγμα με τις Υπηρεσίες Πληροφοριών του ή άλλες κρατικές οντότητες.

Αντίστοιχα ο Schmitt (1999), προτείνει ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας τρόπος μέτρησης των αποτελεσμάτων της κυβερνοεπίθεσης, βασισμένος σε έξι παράγοντες, οι οποίοι ανάγονται στη σοβαρότητα, στην ταχύτητα, στην αμεσότητα, στο μέγεθος της εισβολής, στη δυνατότητα μέτρησης και στην πιθανή νομιμότητα της επίθεσης.

Βέβαια, οι προαναφερόμενοι παράγοντες, αν και υποβοηθητικοί, θεωρείται αφενός ότι απαιτούν πολύ μεγάλης έκτασης έρευνα ώστε να παρέχουν επαρκή καθοδήγηση στα κέντρα λήψης απόφασης, και αφετέρου ότι προϋποθέτουν την εξεύρεση μεθόδων αποτίμησης, όχι μόνο της άμεσης ζημίας, αλλά και των εμμέσων συνεπειών που μια κυβερνοεπίθεση μπορεί να προκαλέσει¹¹.

Παρόλα αυτά όμως, η τελευταία αυτή προσέγγιση παρέχει τη βέλτιστη ισορροπία επιλογών στα κράτη, επιτρέποντάς σε αυτά να ανταποκριθούν με επάρκεια έναντι μιας καταστροφικής σε έκταση κυβερνοεπίθεσης, αποφεύγοντας παράλληλα να κάνουν αλόγιστη χρήση ένοπλης βίας (Silver 2002).

Για το λόγο αυτό, ο ΟΗΕ σε μια προσπάθεια να ρυθμίσει τα θέματα κυβερνοασφάλειας σε διακρατικό επίπεδο, συγκέντρωσε το 2010 μια ομάδα ειδικών από 15 χώρες πάνω σε θέματα κυβερνοασφάλειας, οι οποίοι υπέβαλαν στο Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ προτάσεις πάνω στο θέμα, ως

---

10 Denial of Service (Άρνηση Υπηρεσιών).

11 Προκειμένου να διευκρινιστεί αντίστοιχα η νομιμότητα των ενεργειών της χώρας που δέχεται την κυβερνοεπίθεση.

ένα πρώτο βήμα προς τη δημιουργία ενός διεθνούς πλαισίου για την ασφάλεια και τη σταθερότητα που οι νέες τεχνολογίες απαιτούν (UN Assembly 2010).

Οι προτάσεις αυτές αφενός χρησιμοποιήθηκαν για την παροχή γενικών κατευθύνσεων και συμβουλών προς τα κράτη για την ανάπτυξη αντίστοιχων πολιτικών και στρατηγικών κυβερνοάμυνας, ενώ αφετέρου ανέδειξαν την επιτακτική ανάγκη τόσο για την ανταλλαγή απόψεων σε θέματα κυβερνοασφάλειας, όσο και για τη συνεργασία του ΟΗΕ με τους λοιπούς παγκόσμιους θεσμικούς φορείς, όπως την Ε.Ε. και το NATO (Maurer 2011).

Παρόλα αυτά μέχρι σήμερα, δεν έχει επέλθει κάποια λεκτική ή ερμηνευτική έστω τροποποίηση του άρθρου 51 του Κ.Χ. του ΟΗΕ, εξαιτίας τόσο των κατακερματισμένων αντιλήψεων του ΟΗΕ ως προς τα θέματα κυβερνοασφάλειας, όσο και των διαφορετικών απόψεων που οι «μεγάλες δυνάμεις» (ΗΠΑ, Ρωσία, Κίνα) πρεσβεύουν, στα πλαίσια των πολιτικών που ήδη εφαρμόζουν.

ΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΤΟΥ ΤΑΛΙΝ (THE TALLINN MANUAL)

Την ίδια περίπου περίοδο το NATO συγκρότησε μια ομάδα εργασίας αποτελούμενη από ανεξάρτητους διεθνείς νομικούς και τεχνικούς εμπειρογνώμονες και ερευνητές, προκειμένου να συντάξουν μια μελέτη για το πως οι διεθνείς κανόνες δικαίου μπορούν να έχουν εφαρμογή στον κυβερνοπόλεμο. Το 2013, η ομάδα έχοντας ολοκληρώσει το έργο της, δημοσίευσε το «Εγχειρίδιο για το Διεθνές Εφαρμοζόμενο Δίκαιο στον Κυβερνοπόλεμο», το οποίο έγινε γνωστό και ως το «Εγχειρίδιο του Ταλίν», το οποίο περιελάμβανε 95 κανόνες αλλά και πολλές σημαντικές έννοιες που αντιστοιχούν σε κυβερνοεπιχειρήσεις (Schmitt 2013).

Η ομάδα εργασίας και οι νομικοί εμπειρογνώμονες έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στους διεθνείς κανόνες που ρυθμίζουν το δίκαιο του πολέμου, συμφωνώντας ομόφωνα πως οι υφιστάμενοι κανόνες δικαίου οι οποίοι ρυθμίζουν το 'jus ad bellum', αλλά και το 'jus in bello', ισχύουν και για τις επιχειρήσεις στον κυβερνοχώρο.

Βέβαια η πιο σημαντική συνεισφορά του Εγχειριδίου του Ταλίν, αποτέλεσε η συμβολή του στον καθορισμό του ακριβούς ορίου πάνω από το οποίο μια κυβερνοεπίθεση μπορεί να χαρακτηριστεί ως «χρήση βίας»,

παρέχοντας συγκεκριμένα κριτήρια εκτίμησης αυτού του ορίου (Hilfiker 2013). Αυτά τα κριτήρια ήταν η δριμύτητα της φυσικής ζημιάς που προκαλούσε, η χρονική αμεσότητα των συνεπειών, η ευθύτητα ανάμεσα στην αιτία και το αιτιατό της ζημιάς, ο βαθμός διείσδυσης της επίθεσης, ο στρατιωτικός της χαρακτήρας, η κρατική συμμετοχή και τέλος η πιθανή νομιμότητα της ενέργειας.

Σε κάθε περίπτωση όμως, ακόμα κι αν μια χώρα έπεφτε θύμα κυβερνοεπίθεσης η οποία εξισωνόταν με την έννοια της «χρήσης βίας», δε σήμαινε αυτόματα ότι αποκτούσε και το δικαίωμα να απαντήσει με αντίστοιχη χρήση βίας σύμφωνα με το 'jus ad bellum', καθώς το δικαίωμα αυτό το αποκτούσε μόνο όταν η χρήση βίας έφτανε στο επίπεδο της "ένοπλης επίθεσης".

Η επικρατούσα σήμερα άποψη (Schmitt 2013), σχετικά με το κρίσιμο σημείο πάνω από το οποίο θεωρείται ότι η χρήση βίας μπορεί να θεωρηθεί ως ένοπλη επίθεση, καθορίζει πως το κατώφλι της μετάβασης στην ένοπλη επίθεση, εξαρτάται κυρίως από δύο παράγοντες, που είναι το μέγεθος και τα αποτελέσματα της επίθεσης. Για παράδειγμα οι επιχειρήσεις κυβερνοχώρου που έχουν ως αποτέλεσμα την απώλεια ζωών ή την καταστροφή περιουσίας, σίγουρα ενσωματώνουν και το ζητούμενο μέγεθος αλλά και τα ζητούμενα αποτελέσματα, ώστε αυτές να συνιστούν ένοπλες επιθέσεις.

Στο ίδιο μήκος κύματος είχαν κινηθεί πιο πριν και άλλοι ερευνητές (Constantinou 1996), σε μια προσπάθεια να καθοριστεί το κριτήριο της προαναφερομένης μετάβασης, με το επιχείρημα ότι μια ένοπλη επίθεση είναι μια πράξη ή η απαρχή μιας σειράς πράξεων σημαντικού μεγέθους και έντασης, οι οποίες έχουν ως συνέπεια την πρόκληση σημαντικής καταστροφής σε κρίσιμες υποδομές ενός κράτους (κυρίως σε ανθρώπους ή στην οικονομία).

Αντίστοιχα, εξετάζοντας το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας στην κυβερνοεπίθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 51, οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα πως και αυτό περιορίζεται από τις προϋποθέσεις του jus ad bellum, που είναι η αφενός η αναγκαιότητα και αφετέρου η αναλογικότητα.

Σύμφωνα πάντως με την επικρατούσα σήμερα θεωρία, η απάντηση ενός κράτους σε μια επίθεση κάνοντας χρήση βίας, είναι επιτρεπτή μόνο για

την αναγκαία απόκρουση επικείμενης (άμεσης) απειλής ή επίθεσης και μόνο στον ανάλογο βαθμό. Μάλιστα η απάντηση στην κυβερνοεπίθεση δεν είναι ανάγκη να περιορίζεται στο ίδιο «πεδίο» με αυτό της επίθεσης, καθώς η χρήση κινητικών όπλων σε αυτοάμυνα (που κρίνεται τόσο αναγκαία όσο και ανάλογη της επίθεσης) θεωρήθηκε από την ομάδα εργασίας και τους νομικούς εμπειρογνώμονες ως νόμιμη (Schmitt 2013).

ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΜΟ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΟΕΠΙΘΕΣΕΩΝ

Ακόμα και αν όμως η απάντηση με χρήση βίας (κυβερνοόπλα ή συμβατικά) θεωρηθεί αναγκαία, άμεση και ανάλογη, προκύπτει το μεγάλο πρόβλημα εναντίον ποιου κράτους αυτή θα πρέπει να κατευθυνθεί, εξαιτίας της υφιστάμενης μέχρι σήμερα δυσχέρειας απόδοσης ευθυνών και καταλογισμού της κυβερνοεπίθεσης.

Το σοβαρό αυτό πρόβλημα της αποδεδειγμένης και πέραν πάσης αμφιβολίας απόδοσης ευθυνών σε συγκεκριμένο κράτος σχετίζεται με τη δυσκολία απόδοσης των κυβερνοεπιθέσεων σε συγκεκριμένο κράτος, σύμφωνα με το δίκαιο της ευθύνης των κρατών για διεθνείς αδικοπραξίες, αφού οι μέθοδοι απόκρυψης των ηλεκτρονικών ιχνών και των διαδρομών που ακολούθησε η κυβερνοεπίθεση, αποτελεί ακόμα και σήμερα μια εξαιρετικά πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία.

Τις περισσότερες μάλιστα φορές, εμφανίζονται ως πηγές προέλευσης της κυβερνοεπίθεσης, ένα ή και περισσότερα κράτη, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως ενδιάμεσοι (proxy) από το επιτιθέμενο κράτος, προκειμένου αυτό να προκαλέσει σύγχυση, αλλά και για να αποκρύψει την πραγματική πηγή προέλευσης της κυβερνοεπίθεσης¹².

Η προαναφερόμενη δυσχέρεια προκύπτει από το πλεονέκτημα της ανωνυμίας που προσφέρει το internet (Brenner 2007), ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών δυνατοτήτων απόκρυψης της ηλεκτρονικής διεύθυνσης (IP) του υπολογιστικού συστήματος από το οποίο εξαπολύεται η επίθεση, δηλαδή της αυθεντικής πηγής προέλευσής της, η οποία κατά κύριο λόγο εμφανίζεται εκτός της εδαφικής επικράτειας του επιτιθέμενου

---

12 Για παράδειγμα, στις επιθέσεις που πραγματοποιήθηκαν το 2007 κατά της Εσθονίας, χρησιμοποιήθηκαν υπολογιστές που βρίσκονταν τόσο σε τρίτες χώρες αλλά και στην ίδια την Εσθονία.

κράτους, προκαλώντας όπως προαναφέρθηκε πολλές φορές σύγχυση στην εφαρμογή του *'jus ad bellum'*¹³.

Ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα ή σύγχυση δημιουργούνται, όταν τα κράτη «προσλαμβάνουν» τρίτους (ιδιώτες ή εταιρίες) για να διεξάγουν κυβερνοεπιθέσεις¹⁴. Για το λόγο αυτό το Άρθρο 8 της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών που αφορά την «*Ευθύνη των μελών από διεθνώς παράνομες πράξεις*», ορίζει ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου (ή μιας ομάδας ατόμων) θεωρείται ως πράξη ενός κράτους μέλους σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, στην περίπτωση που το πρόσωπο ενεργεί στην πραγματικότητα με τις οδηγίες, ή υπό τη διεύθυνση ή τον έλεγχο του εν λόγω κράτους κατά την εκτέλεση της παράνομης συμπεριφοράς του (ILC 2001).

Μάλιστα η διεύθυνση και ο έλεγχος αυτός θα πρέπει να ερμηνεύεται με αυστηρά κριτήρια, τα οποία να μην δε χρειάζεται να αποδεικνύουν πως τα άτομα ή οι ομάδες των ατόμων αποτελούσαν κρατικά (ή ελεγχόμενα από το κράτος) όργανα, αλλά όχι όμως και να φτάνουν στο σημείο ώστε να συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των ατόμων τα οποία προέβησαν σε κυβερνοεπιθέσεις εναντίον κρίσιμων υποδομών του κράτους στόχου.

Επίσης σοβαρό πρόβλημα καταλογισμού ευθυνών, προκύπτει και στις περιπτώσεις που τα επιτιθέμενα κράτη χρησιμοποιούν δημόσιες ή ιδιωτικές εγκαταστάσεις και υποδομές τρίτου (ενδιάμεσου) κράτους εν αγνοία του, προκαλώντας στο αμυνόμενο κράτος την προαναφερόμενη δυσκολία επίκλησης του Άρθρου 51 του ΚΧ του ΟΗΕ εναντίον του τελευταίου.

Ακόμη πιο δύσκολη, αποτελεί η περίπτωση κατά την οποία εξαπολύεται αντίστοιχου είδους και ανάλογης έκτασης επίθεση εναντίον του ενδιάμεσου κράτους, κατόπιν επίκλησης του δικαιώματος άμυνας, με την αιτι-

---

13 Το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας των ΗΠΑ, υποστηρίζει ότι το δικαίωμα αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο εφόσον ταυτοποιηθεί το κράτος από το οποίο προήρθε η επίθεση, ή τουλάχιστον δοθεί προειδοποίηση στο «ενδιάμεσο» κράτος του οποίου οι πληροφοριακές υποδομές χρησιμοποιήθηκαν για την επίθεση (Roscini 2010).

14 Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα αποτελεί το "Russian Business Network", μια εταιρεία που ειδικεύεται στο κυβερνοέγκλημα και για την οποία υπάρχει υπόνοια ότι εκτέλεσε μεγάλο μέρος από τις επιθέσεις στον κυβερνοχώρο εναντίον της Γεωργίας (Orphardt 2010).

ολογία ότι το ενδιαμέσο κράτος είναι συνυπεύθυνο, καθώς δεν έλαβε τα απαραίτητα μέτρα για να προλάβει, εμποδίσει ή τερματίσει την επίθεση η οποία προέρχονταν από τον κυβερνοχώρο που ήλεγχε το ίδιο.

Άλλη μια πτυχή της μη ηθελημένης κυβερνοεπίθεσης, μπορεί να προκύψει από τους αυτοματοποιημένους μηχανισμούς δρομολόγησης της δικτυακής κίνησης, τους οποίους το κράτος από το οποίο φέρεται πως προέρχεται αυτή, δε δύναται να ελέγξει πλήρως, αυξάνοντας έτσι τις μη ηθελημένες συνέπειες καθώς και τις παράπλευρες απώλειες (Schmitt 2001).

Άλλοι πάλι μελετητές (Roscini 2010), φτάνουν στο σημείο να προτείνουν ότι επιτρέπεται η άμεση απάντηση σε κυβερνοεπιθέσεις εναντίων κρίσιμων υποδομών, ακόμα και όταν δεν έχει εξακριβωθεί πέραν πάσης αμφιβολίας ποιο είναι το επιτιθέμενο κράτος, άποψη που όμως αντίκειται στις βασικές αρχές του δικαίου της διεθνούς ευθύνης των κρατών, αλλά και γιατί οι έννοιες των κρίσιμων υποδομών που υποτίθεται ότι πλήττονται, είναι όπως προαναφέρθηκε υποκειμενικά προσδιορίσιμες.

Η ΛΗΨΗ ΜΕΤΡΩΝ ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΑΜΥΝΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 51 ΤΟΥ ΚΧ ΤΟΥ ΟΗΕ

Ένα ακόμη ζήτημα που απασχόλησε τους θεωρητικούς που μελέτησαν το Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ, αποτέλεσε η εξέταση του κατά πόσο τα κράτη έχουν δικαίωμα να προβαίνουν σε «προληπτική άμυνα» έναντι μιας πιθανώς επικείμενης κυβερνοεπίθεσης, που είτε αγγίζει είτε ξεπερνάει το αποδεκτό από το αμυνόμενο κράτος όριο της χρήσης βίας, ώστε να τη θεωρήσει (το ίδιο το κράτος) ως ένοπλη επίθεση (Robertson 2002). Για παράδειγμα, λίγο πριν την επίθεση της Ρωσίας στη Γεωργία το 2008, πολλοί Γεωργιανοί κυβερνητικοί ιστότοποι αποτέλεσαν στόχους σύντομων αλλά σοβαρών κυβερνοεπιθέσεων, οι οποίες μάλιστα διήρκεσαν καθ' όλη τη διάρκεια των συγκρούσεων (CCDCOE 2008).

Το κρίσιμο ερώτημα σε αυτού του είδους τις επικείμενες επιθέσεις, αποτελεί το ποια θεωρείται ως «επικείμενη» Κυβερνοεπίθεση, απάντηση η οποία καθορίζει και το αν η αντίδραση του δεχόμενου την Κυβερνοεπίθεση κράτους, μπορεί να θεωρηθεί ως προληπτική ενέργεια ή όχι.

Σύμφωνα μάλιστα με την Αναφορά του 2005 του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ (U.N. Secretary-General 2005), έγινε δεκτό πως το δικαίωμα της λή-

ψης προληπτικών μέτρων αυτοάμυνας εναντίον μιας επικείμενης ένοπλης επίθεσης, συνάδει όχι μόνο με το ισχύον διεθνές δίκαιο αλλά και με το Άρθρο 51 του ΚΧ του ΟΗΕ, καθώς κανείς δεν μπορεί να υποχρεώσει τα κράτη να αναμένουν υπομονετικά να δεχτούν πρώτα επίθεση πριν να έχουν το δικαίωμα να αντιδράσουν.

Για παράδειγμα η λήψη προληπτικών μέτρων εναντίον μιας επικείμενης επίθεσης, θεωρείται όχι απλά ως αναμενόμενη ενέργεια αλλά και ως επιβεβλημένη (Taft 2002), καθώς η καθυστερημένη απόκριση σε άμεσα ορατή απειλή επίθεσης, πιθανώς να καταστήσει το δικαίωμα από το κράτος να επικαλεστεί το Άρθρο 51 άνευ ουσίας¹⁵.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη (Schmitt 1999), τρεις παράγοντες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τα κράτη τα οποία δέχονται κυβερνοεπίθεση, ώστε να εδραιώνεται το δικαίωμα για τη λήψη εκ μέρους τους προληπτικών μέτρων άμυνας:

Πρώτον η Κυβερνοεπίθεση θα πρέπει να αποτελεί μέρος μιας στρατιωτικής επιχείρησης που να ολοκληρώνεται με ένοπλη επίθεση, δεύτερον η Κυβερνοεπίθεση να αποτελεί ένα μη αναστρέψιμο βήμα μιας επικείμενης και πιθανώς αναπόφευκτης επίθεσης και τρίτον το αμυνόμενο κράτος να προβαίνει σε προληπτική αντίδραση κατά την τελευταία δυνατή στιγμή κατά την οποία μπορεί να αντιμετωπίσει με αποτελεσματικό τρόπο την επίθεση.

Βέβαια, το «επικείμενο» της επίθεσης πρέπει να εκτιμάται¹⁶ όχι μόνο κατά τον παράγοντα χρόνο, αλλά και σύμφωνα με τις εκάστοτε περιστάσεις που επικρατούν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς ο επικείμενος χαρακτήρας της κυβερνοεπίθεσης εξαρτάται από την ένταση και το στόχο της επίθεσης, το χρόνο της αντίδρασης που απαιτείται για την επιτυχή απόκρουσή της, αλλά και την ταχύτητα με την οποία η ζημιά μπορεί να εξαπλωθεί στο πληροφοριακό σύστημα στόχο. Εξυπακούεται όπως έχει ήδη προαναφερθεί, πως η αμυντική αντίδραση θα πρέπει επί-

---

15 Κλασικό παράδειγμα επικείμενων επιθέσεων αποτελεί η προώθηση του στρατού ή πολεμικών πλοίων στον ορίζοντα, ή η μεγάλη κλίμακας κινητοποίηση των στρατευμάτων από ένα εχθρικό γειτονικό κράτος στα σύνορά μιας χώρας.

16 Η δυσχερής εκτίμηση των ανωτέρω παραγόντων ανάγεται στο γεγονός ότι η εκτίμηση υπόκειται στην υποκειμενική διακριτική ευχέρεια του κράτους που δέχεται την επίθεση (και όχι σε εκ των προτέρων καθορισμένα αντικειμενικά κριτήρια).

σης να είναι ανάλογη όχι μόνο στο μέγεθος της Κυβερνοεπίθεσης αλλά και στο συνολικό βαθμό της τυχόν ένοπλης επίθεσης, της οποίας η Κυβερνοεπίθεση προηγείται (Joyner and Lotrionte 2001).

Πάντως σύμφωνα και με την πλειοψηφία των επιστημόνων που συνέταξαν το Εγχειρίδιο του Ταλίν, παρόλο που το Άρθρο 51 δεν επιτρέπει ρητά τη λήψη μέτρων προληπτικής αυτοάμυνας, τα κράτη δε χρειάζονται να περιμένουν πριν λάβουν αντίστοιχα μέτρα, στις περιπτώσεις που η Κυβερνοεπίθεση ανεβαίνει στο επίπεδο όπου επίκειται εκδήλωση ένοπλης επίθεσης (Schmitt, 2013).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όλες οι μέχρι σήμερα ενδείξεις φανερώνουν πως οι πόλεμοι στο μέλλον και οι προπαρασκευαστικές ενέργειές τους, θα συμπεριλαμβάνουν ένα μίγμα από συμβατικά όπλα κινητικής τεχνολογίας σε συνδυασμό με κυβερνοεπιθέσεις, οι οποίες θα μπορούν να εξαπολυθούν ανά πάσα στιγμή, χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία, από οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη και προς οποιοδήποτε στρατιωτικό ή πολιτικό στόχο χρησιμοποιεί τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών, λειτουργώντας ως πολλαπλασιαστής ισχύος του επιτιθέμενου κράτους.

Παρά τις προσπάθειες που η διεθνής κοινότητα κατέβαλε το προηγούμενο χρονικό διάστημα για να θέσει ένα πλαίσιο νομικών κανόνων και εννοιών σχετικών με τις κυβερνοεπιθέσεις, δεν έχει επέλθει μέχρι σήμερα αντίστοιχη συναίνεση για το εάν η έννοια της «κυβερνοεπίθεσης», θα μπορούσε να θεωρηθεί (ή να εξομοιωθεί) ως «ένοπλη επίθεση», υπό το πρίσμα του Άρθρου 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, ώστε τα κράτη να μπορούν να επικαλεστούν το αντίστοιχο δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνάς τους.

Αυτή η κωλυσιεργία στην επίτευξη συμφωνίας πιθανόν να οφείλεται και στη συνειδητή επιλογή συγκεκριμένων ισχυρών κρατών, τα οποία έχουν ανάγει τις κυβερνοεπιθέσεις σε στρατηγικό όπλο που μπορεί να προσβάλει με ελάχιστες γι' αυτά συνέπειες, μεγάλο μέρος των κρίσιμων υποδομών και κατ' επέκταση της εθνικής άμυνας μιας αντίπαλης χώρας.

Κατά συνέπεια είναι πολύ αμφίβολο το γεγονός να επέλθει στο άμεσο μέλλον μια τροποποίηση ή έστω μια ερμηνευτική αναθεώρηση του Άρθρου 51 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ, ώστε να συμπεριλαμβάνεται

η κυβερνοεπίθεση (έστω και με προϋποθέσεις) στην έννοια της «ένοπλης επίθεσης».

Οι κυβερνοεπιθέσεις, δεν προέρχονται όμως πάντα από κρατικές οντότητες, ούτε στοχεύουν αποκλειστικά στρατιωτικούς στόχους, καθώς η μέχρι τώρα ιστορία έδειξε πως οι πληροφοριακές και επικοινωνιακές υποδομές κρίσιμων εγκαταστάσεων (τόσο δημόσιων όσο και ιδιωτικών), απαραίτητων για τη ομαλή λειτουργία και ευημερία του κράτους, βρίσκονται πολύ ψηλά στη λίστα στοχοποίησης των επιθέσεων στον κυβερνοχώρο.

Παρόλο που η Ελλάδα μέχρι σήμερα δεν απετέλεσε στόχο μεγάλου μεγέθους Κυβερνοεπίθεσης, τίποτα δεν αποκλείει το γεγονός αυτό να συμβεί τα επόμενα χρόνια, όπου οι επιθέσεις στον κυβερνοχώρο αναμένεται να αυξηθούν τόσο σε αριθμό όσο και σε σοβαρότητα, καθώς τα εργαλεία, το λογισμικό και η μεθοδολογία για τις κυβερνοεπιθέσεις καθίστανται ολοένα και πιο ευρέως διαθέσιμα, αλλά και από οικονομικής φύσεως ευκολότερα προσβάσιμα σε ολοένα και μεγαλύτερη μερίδα κακόβουλων ατόμων. Το γεγονός αυτό καθιστά ακόμα πιο επιτακτικό το σχεδιασμό και την άμεση υλοποίηση ενός εθνικού νομικού πλαισίου και πολιτικής για την κυβερνοάμυνα, σύμφωνα με τα καθοριζόμενα από την ΕΕ πρότυπα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Antolin-Jenkins, Vida. "Defining the parameters of cyberwar operations: looking for law in all the wrong places." *Naval L. Rev* 51, 2005.

Brenner, Susan. "At light speed: Attribution and response to cybercrime/terrorism/warfare." *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2007.

CCDCOE. «Cooperative Cyber Defense Centre of Excellence» *Cyber Attacks Against Georgia: Legal Lessons Identified*. Novemer 2008. <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Georgia%201%200.pdf> (πρόσβαση Ιανουάριος 9, 2016).

—. *Cyber Definitions*. 2013. <https://ccdcoe.org/cyber-definitions.html> (πρόσβαση Ιανουάριος 31, 2016).

Constantinou, Avra. "The Right of Self-Defence under Customary International Law and Article 51 of the UN Charter. PhD diss., University of Nottingham." 1996.

Dinstein, Yoram. "Computer Network Attacks and Self-Defense in: M.N. Schmitt/O'Donnell (eds), Computer Network Attack and International Law." *International Law Studies Volume 76*, 2001.

Hathaway, Oona, et al. "The law of cyber-attack." *California Law Review*, 2012: 817-885.

Hilfiker, Joseph. "Responding to Cyber Attacks and the Applicability of Existing International Law." United States Army War College, 2013.

Hollis, Duncan. «Why states need an international law for information operations.» *Lewis & Clark Law Review*, 2007.

I.C.J., 27 JUNE 1986, « Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)», 1986.

ICJ, ICJ Reports, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, 1996.

International Law Commission (ILC). «2001 ILC Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts,with commentaries.» *International Law Commission*. 2001. http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (πρόσβαση Ιανουάριος 22, 2016).

Joyner, C., and C. Lotrionte. "Information Warfare as International Coercion: Elements of a Legal Framework." *European Journal of International Law*, 12(5), 2001.

Maurer, Tim. *Cyber Norm emergence at the United Nations: an analysis of the UN's activities regarding cyber-security*. Belfer Center for Science and International Affairs, 2011.

Mudge, Raphael, and Scott Lingley. "Cyber And Air Joint Effects Demonstration (CAAJED)." No. AFRL-RI-RS-TM-2008-12. AIR FORCE RESEARCH LAB ROME NY INFORMATION DIRECTORATE, 2008.

Ophardt, Jonathan. "Cyber Warfare and the Crime of Aggression: The Need for Individual Accountability on Tomorrow's Battlefield." *Duke Law and Technology Review* 3, 2010.

Red Cross. «What are jus ad bellum and jus in bello?» *International Committee of the Red Cross*. 2015. <https://www.icrc.org/en/document/what-are-jus-ad-bellum-and-jus-bello-0> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2015).

Robertson, Horace. "Self-defense against computer network attack under international law." *Int'l L. Stud. Ser. US Naval War Col.*, 76, 2002.

Roscini, Marco. "Jus ad bellum and the Use of Cyber Force." *Max Planck Yearbook of United Nations Law Volume 14*, 2010.

Schmitt, Michael. "Computer network attack and the use of force in international law: thoughts on a normative framework." *Journal of transnational law*, 37, 1999.

—. *Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare*. New York: Cambridge University Press, 2013.

—. "Computer Network Attack: the Normative Software" *Yearbook of International Humanitarian Law*, 4, 2001.

Sharp, Walter. "CYBERSPACE AND THE USE OF FORCE." *COLUM. J. TRANSNATL* 37, 1999.

Silver, Daniel. "Computer Network Attack as a Use of Force Under Article 2(4) of the United Nations Charter." *COMPUTER NETWORK ATTACK AND INTERNATIONAL LAW* 73, 2002.

Sklerov, Matthew. "U.S. General Reserves the Right to Use Force, Even Nuclear, in Response to Cyber Attack." *Global Security Newswire*, May 12, 2009.

—. "Solving the Dilemma of State Responses to Cyberattacks: A Justification for the Use of Active Defenses against States Who Neglect Their Duty to Prevent." *Mil. L. Rev* 201, 2009.

Taft, William. *The legal basis for preemption*. Council on Foreign Relations, 2002.

The White House. *INTERNATIONAL STRATEGY FOR CYBERSPACE: PROSPERITY, SECURITY, AND OPENNESS IN A NETWORKED WORLD*. OFFICE OF THE PRESIDENT, 2011.

U.N. Secretary-General. "In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All." Doc. A/59/2005, 2005.

UN Assembly. "United Nations Global Counter-Terrorism Strategy: Activities of the United Nations System in Implementing the Strategy." *Report of the Secretary-General. UN Doc. A/64/818*. 2010.

United Kingdom Government. «Cyber Security Strategy of the United Kingdom.» June 2009. www.cabinetoffice.gov.uk/media/216620/css0906.pdf (πρόσβαση Δεκέμβριος 22, 2015).

US PUBLIC LAW. "UNITING AND STRENGTHENING AMERICA BY PROVIDING APPROPRIATE TOOLS REQUIRED TO INTERCEPT AND OBSTRUCT TERRORISM (USA PATRIOT ACT):" ACT OF 2001. OCT 26, 2001.

Zemanek, Karl. "Armed attack." *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, 2010.

Μακρής, Βασίλειος. «Η επίθεση σε δίκτυα ηλεκτρονικών υπολογιστών (computer network attack) και η χρήση βίας κατά το διεθνές δίκαιο. (Η επίθεση σε δίκτυα Η/Υ με τη χρησιμοποίηση των η/υ και δικτύων ως όπλων.) Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία.» 2011.

ΟΗΕ. «Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών.» 24 Οκτώβριος 1945.

Φωτίου, Παύλος. "Δίκαιο Ενόπλων Συγκρούσεων." *ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ*, Ιουλ-Αυγ 2008

Συνταγματάρχης (ΝΟΜ) Χριστόφορος Κοσμόπουλος

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΑΟΖ ΚΑΙ ΥΦΑΛΟΚΡΗΠΙΔΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΠΗΡΕΙΑΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΧΑΡΑΞΗ ΘΑΛΑΣΣΙΩΝ ΟΡΙΩΝ

ΓΕΝΙΚΑ

Τα ζητήματα οριοθέτησης θαλασσίων ζωνών αποτελούν ίσως τον πυρήνα του Δικαίου της Θάλασσας, αφού επί της ουσίας, το ζητούμενο δεν είναι η περιγραφή των δικαιωμάτων ή των αρμοδιοτήτων σε συγκεκριμένες θαλάσσιες ζώνες όσο κυρίως ο προσδιορισμός του ποιός μπορεί να κάνει τι και πού, ο προσδιορισμός δηλαδή του φορέα των δικαιωμάτων, ο οποίος αποτελώντας εν προκειμένω κρατική οντότητα, θα ασκήσει ανενόχλητα και αδιαμφισβήτητα τα κυριαρχικά του δικαιώματα, την κυριαρχία του ή τις αρμοδιότητές του.

Εφόσον λοιπόν κάνουμε την παραδοχή ότι απώτερος σκοπός του Διεθνούς Δικαίου γενικότερα αλλά και ειδικά των κανόνων του Δικαίου της Θάλασσας, είναι η εξασφάλιση της ομαλής σχέσης των Κρατών διαμορφώνοντας ένα όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρο πεδίο συνύπαρξης αφενός και μεμονωμένης αλλά αδιαμφισβήτητης δράσης αφετέρου, ειδικά στις θαλάσσιες και υποθαλάσσιες ζώνες, κρίσιμη μάζα αποτελούν οι κανόνες οι οποίοι καθορίζουν τους τρόπους οριοθέτησης των ζωνών αυτών και περαιτέρω οι βασικές αρχές/μέθοδοι οι οποίες ακολουθούνται για την οριοθέτηση αυτή στις περιπτώσεις που τα διεθνή δικαιοδοτικά ή διαιτητικά όργανα καλούνται να το κάνουν κατ' εξουσιοδότηση των μερών.

Σκοπός της μελέτης αυτής δεν είναι μια αναλυτική περιγραφή – παρουσίαση του γενικότερου πλαισίου οριοθέτησης θαλασσίων ζωνών, κάτι που άλλωστε, τουλάχιστον ως περίγραμμα, έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τόσο τη βιβλιογραφία όσο και την επιστημονική και μη επίκαιρη αρθρογραφία. Επιδίωξη είναι να επικεντρωθεί στην επίδραση των νησιωτικών σχηματισμών στην οριοθέτηση ΑΟΖ και Υφαλοκρηπίδας, κυρίως μέσα από το πρίσμα της επονομαζόμενης «επήρειας» αυτών, η οποία συχνά ακολουθείται από τα επίθετα «μειωμένη», ή «μισή», ζήτημα το οποίο, κατά την άποψή μου, θα πρέπει να αναλυθεί διεξοδικά και να γίνει σε βάθος κατανοητό καθώς επιδρά καθοριστικά σε οριοθετήσεις

όπου η γεωγραφία των περιοχών περιλαμβάνει νησιά, βράχους, βραχο-νησίδες, όπως κατεξοχήν συμβαίνει στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

ΝΗΣΙΑ, ΒΡΑΧΟΙ, ΒΡΑΧΟΝΗΣΙΔΕΣ

Α. Θεμελιώδες για την ύπαρξη οποιασδήποτε μορφής «εξουσίας», είτε πρόκειται για κυριαρχία, είτε για κυριαρχικά δικαιώματα, είτε ακόμα και για απλές δικαιοδοσίες/αρμοδιότητες, στις θαλάσσιες και υποθαλάσσιες ζώνες, είναι η παρουσία ακτών στην θαλάσσια αυτή περιοχή. Από το έδαφος το οποίο βρέχεται από θάλασσα και επί του οποίου ασκείται η κυριαρχία μιας κρατικής οντότητας, πηγάζει και η όποια «εξουσία» επί των παρακείμενων ζωνών που προσδιορίζει το Δίκαιο της Θάλασσας (στο εξής θαλάσσιες ζώνες, στην έννοια των οποίων θα συμπεριλαμβάνονται και οι υποθαλάσσιες). Πρόκειται για την αρχή ότι το έδαφος δεσπόζει στη θάλασσα, η οποία ναι μεν δεν είναι κωδικοποιημένη στη Σύμβαση του Δικαίου της Θάλασσας (στο εξής, Σύμβαση ΔΘ), βρίσκεται όμως στον πυρήνα της νομικής αυτής κατασκευής αποτελεί δε αδιαμφισβήτητη αρχή του εθιμικού δικαίου, η οποία ειδικά σε ότι αφορά την υφαλοκρηπίδα, άρχισε ήδη να διαμορφώνεται από τη Διακήρυξη Τρούμαν της 28ης Σεπτεμβρίου 1945, η οποία συνέδεσε τα δικαιώματα στην υφαλοκρηπίδα, με την έννοια που τότε την αντιλαμβάνονταν, με την προέκταση του χερσαίου εδάφους του παράκτιου κράτους κάτω από την θάλασσα, αποτελώντας ουσιαστικά μια αδιάκοπη συνέχεια. Η αρχή αυτή άλλωστε διατυπώθηκε τόσο στην απόφαση της 18ης Δεκεμβρίου 1951 στην υπόθεση Αλιείας,¹ όσο και στην απόφαση για την υφαλοκρηπίδα του Αιγαίου,² από το Διεθνές Δικαστήριο, ότι δηλαδή « Μόνο δύναμι της Κυριαρχίας του παράκτιου κράτους στο έδαφος είναι δυνατόν να προσδοθούν σε αυτό δικαιώματα εξερεύνησης και εκμετάλλευσης στην υφαλοκρηπίδα.».

Ως πρώτη παρατήρηση λοιπόν, θα πρέπει να επισημανθεί ότι προαπαιτούμενο για να εξεταστούν οι λοιπές προϋποθέσεις που θα δούμε στη συνέχεια και οι οποίες θα καθορίσουν το εάν, κατά πόσο και με ποιόν τρόπο ένας νησιωτικός σχηματισμός θα επηρεάσει την οριοθέτηση, είναι το να υπάρχει ένα σαφές καθεστώς εδαφικής κυριαρχίας επί των σχηματισμών αυτών.

1 Fisheries Case (United Kingdom v. Norway) Judgment of 18/12/1951, 116 ILR 18, no. 36

2 Aegean Sea Continental Shelf Case (Greece v. Turkey)(19/12/1978), www.icj-cij.org

Η επίλυση της οποιασδήποτε διαφοράς σχετικά με την κυριαρχία στην ξηρά, είναι όρος *sine qua non* για την έναρξη της νομικής (και όχι πολιτικής) διαδικασίας οριοθέτησης των παρακείμενων θαλασσιών ζωνών. Ζήτημα ασφαλώς τίθεται εάν η διαφορά παραπεμφθεί σε διεθνές δικαιοδοτικό ή διαιτητικό όργανο και μια από τις πλευρές εγείρει ζητήματα αμφισβήτησης εδαφικής κυριαρχίας επί των κρίσιμων για την οριοθέτηση εδαφών. Εφόσον, λοιπόν αναδειχθεί τέτοιο ζήτημα, είναι προφανές ότι το όργανο πριν από την οριοθέτηση των θαλασσιών ζωνών, θα πρέπει να αποφανθεί επί των ζητημάτων εδαφικής κυριαρχίας τα οποία θα επηρεάσουν καθοριστικά το αποτέλεσμα του κυρίου αντικειμένου της δίκης. Τι θα συμβεί όμως σε περίπτωση που το κράτος, η κυριαρχία του οποίου αμφισβητείται, έχει υποβάλει δήλωση ενώπιον π.χ. του ΔΔ στο οποίο έχει παραπεμφθεί η υπόθεση, με την οποία εξαιρεί από την δικαιοδοσία του δικαστηρίου θέματα κρατικών ορίων ή εδαφικής κυριαρχίας; Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η Ελλάδα με τη δήλωσή της το 1994 εξείρεσε το δικαστήριο από οποιαδήποτε διαφορά σχετίζεται με στρατιωτικά μέτρα που έχουν ληφθεί για λόγους εθνικής άμυνας (π.χ. παρουσία στρατευμάτων στα νησιά), ενώ με δήλωση του 2015 μεταξύ άλλων εξείρεσε το δικαστήριο από διαφορές κρατικών ορίων και εδαφικής κυριαρχίας. Δηλώσεις βέβαια που μπορούν με την κατάλληλη πρόβλεψη σε ένα ενδεχόμενο συνυποσχετικό να αναιρεθούν. Μια ολοκληρωμένη απάντηση στο παραπάνω ερώτημα αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης ενδεχομένως μελέτης, για τις ανάγκες της παρούσας όμως και για την εξέλιξη των συλλογισμών μας επί του κυρίως αντικειμένου της, θα θεωρηθεί στο εξής ότι αναφερόμαστε σε περιπτώσεις που τα όποια σχετικά ζητήματα εδαφικής κυριαρχίας έχουν επιλυθεί.

Β. Η κωδικοποίηση και ενσωμάτωση στη Σύμβαση ΔΘ και εθιμικών κανόνων δικαίου, διευκολύνει σημαντικά στην κατ' αρχήν προσέγγιση για τις γενικές αρχές που προσδιορίζουν τα δικαιώματα των νησιωτικών σχηματισμών σε σχέση με τις θαλάσσιες ζώνες. Αυτή ακριβώς η κωδικοποίηση μας επιτρέπει να διαθέτουμε αρχές με ισχύ *erga omnes* ανεξάρτητα από την εμπλοκή και τη δέσμευση των κρατών σε διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις και συνεπώς να υφίσταται ένα οικουμενικό βασικό πλαίσιο απαλλαγμένο από προβληματισμούς ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο.

Το τμήμα VIII της Σύμβασης ΔΘ, το οποίο περιλαμβάνει μόνο το άρθρο 121, αναφέρεται στο νομικό καθεστώς των νήσων. Πέρα από τον ορι-

σμό της νήσου που περιλαμβάνει η παράγραφος (1) και είναι «η φυσικά διαμορφωμένη περιοχή ξηράς που περιβρέχεται από ύδατα και βρίσκεται πάνω από την επιφάνεια των υδάτων κατά τη μέγιστη πλημμυρίδα» ένας δηλαδή γεωγραφικών χαρακτηριστικών ορισμός, ιδιαίτερη σημασία έχει η παράγραφος (2), σύμφωνα με την οποία όλα τα νησιά έχουν όλες τις θαλάσσιες ζώνες όπως και οι ηπειρωτικές περιοχές. Άρα όλα τα νησιά έχουν, σε ό,τι μας ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη, πέραν των άλλων θαλασσίων ζωνών και υφαλοκρηπίδα και ΑΟΖ. Ο κανόνας αυτός είναι αδιαμφισβήτητος και κοινής αποδοχής. Είναι μάλιστα δεδομένο ότι αντανακλά κανόνα εθιμικού δικαίου καθώς αυτό διατυπώθηκε ρητά στην απόφαση του ΔΔ στην υπόθεση Οριοθέτησης Κατάρ-Μπαχρέιν.³

Η εθιμική διάσταση του κανόνα αφορά μόνο την παράγραφο 121(2) και όχι την παράγραφο 121(3), η οποία εισάγει μια γενική και καθόλου επακριβώς προσδιορισμένη εξαίρεση. Σύμφωνα με την παράγραφο αυτή, αφού καταρχήν εισάγει τον όρο «βράχος» που διαφοροποιείται από το νησί (ή νήσο), καθορίζει ότι «οι βράχοι οι οποίοι δεν μπορούν να συντηρήσουν ανθρώπινη διαβίωση ή δική τους οικονομική ζωή, δεν θα έχουν ΑΟΖ ή υφαλοκρηπίδα.»

Στη ρύθμιση αυτή δεν περιλαμβάνεται ο ορισμός του βράχου αλλά και ούτε κάποια έστω υποβοηθητικά στοιχεία τα οποία ενδεχομένως να βοηθούσαν στην μεθοδολογική του διαφοροποίηση από τη νήσο. Η διάκριση αυτή σε νήσο και βράχο, σημασία έχει μόνο στην περίπτωση που διαπιστώνεται ότι ο εν λόγω σχηματισμός – ως μην τον χαρακτηρίσουμε σε πρώτη φάση νήσο ή βράχο- δεν μπορεί να συντηρήσει ανθρώπινη διαβίωση ή δική του οικονομική ζωή. Εφόσον όντως καταλήξουμε σε αυτό το συμπέρασμα, εφόσον πρόκειται για νήσο θα έχει όλες τις θαλάσσιες ζώνες και άρα το ότι δεν μπορεί να συντηρήσει ανθρώπινη διαβίωση ή δική του οικονομική ζωή καμία επίδραση δεν έχει, αν όμως είναι βράχος τότε κατ' εξαίρεση του γενικού κανόνα δεν θα έχει ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδα.

Περαιτέρω θεωρώ την επισήμανση ότι πέρα από την απουσία κριτηρίων για τον χαρακτηρισμό νήσου ή βράχου, ακόμα και αυτά καθ' εαυτά τα κριτήρια που ουσιαστικά διαφοροποιούν τις δυο περιπτώσεις, η δυ-

3 Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain) (2001), Merits, Judgment, www.icj-cij.org

νατότητα δηλαδή συντήρησης ανθρώπινης ζωής ή οικονομικής ζωής, αποτελούν έννοιες μη ακριβώς προσδιορισμένες και δεκτικές πολλαπλών – άρα και συχνά αντικρουόμενων- ερμηνειών. Είναι λοιπόν σαφές ότι εάν και εφόσον ζητήματα οριοθέτησης καταλήξουν να εξαρτώνται από τη διαφοροποίηση νήσου ή βράχου και κατ' επέκταση από τη δυνατότητα για συντήρηση ανθρώπινης διαβίωσης ή οικονομικής ζωής, το τελικό αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι εξαιρετικά αβέβαιο, χωρίς σαφή τάση στη διεθνή νομολογία. Έγκειται λοιπόν στην κρατική οντότητα, στην κυριαρχία της οποίας ανήκουν οι εν δυνάμει αμφιλεγόμενοι σχηματισμοί, να λειτουργήσει προληπτικά διαμορφώνοντας τις κατάλληλες συνθήκες οι οποίες δεν θα επιτρέψουν να αμφισβητηθεί το αποτύπωμα στην οικονομική ζωή κάθε σχηματισμού ανεξάρτητα μεγέθους και θέσης.⁴

Ακόμα πιο σύνθετη γίνεται η προσπάθεια ταξινόμησης των διαφορετικών κατηγοριών «εξάρσεων ξηράς που περιβρέχονται από τη θάλασσα και παραμένουν πάνω από την επιφάνειά της κατά την πλημμυρίδα», εάν στη συζήτηση εισαγάγουμε και την χρήση του όρου βραχονησίδα, χαρακτηρισμός ο οποίος συχνότατα συναντάται σε χάρτες της ελληνικής υδρογραφικής υπηρεσίας. Ο όρος αυτός δεν συναντάται στη Σύμβαση ΔΘ αλλά και ούτε και στη διεθνή νομολογία. Οποιαδήποτε προσπάθεια χρήσης του σε νομικές διαδικασίες, θα συναντήσει ισχυρές αντιδράσεις και μοιραία θα υπάρξει η ανάγκη για υπαγωγή του σε μια από τις δυο «διεθνώς αναγνωρισμένες» έννοιες, του βράχου ή της νήσου. Η χρήση αυτού του αδόκιμου νομικά όρου, να μεν δίνει τη δυνατότητα «ευελιξίας», στον χρήστη, από την άλλη όμως τον αναγκάζει να διαπραγματευτεί και να επιχειρηματολογήσει εκ προοιμίου για ένα επί πλέον ζήτημα, το οποίο ενδεχομένως και να μην ανέκυπτε εάν γινόταν η χρήση του όρου νήσος αδιακρίτως.

Ο όλος προβληματισμός σχετικά με τον χαρακτηρισμό νήσος ή βράχος και κατ' επέκταση το δικαίωμα ή όχι σε όλες τις θαλάσσιες ζώνες ανάλογα με την περίπτωση, παύει να έχει υπόσταση στην περίπτωση που μια τουλάχιστον πλευρά δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση ΔΘ και ως εκ τούτου παύει η Σύμβαση ΔΘ να είναι το εφαρμοστέο δίκαιο και εφαρμόζονται πλέον οι κανόνες του εθιμικού δικαίου, άρα παύει πλέον

---

4 Βλ. τελευταία παράγραφο της παρούσης μελέτης.

να υφίσταται η διαφοροποίηση μεταξύ νήσου και βράχου του άρθρου 121(3) της Σύμβασης για το ΔΘ. Είναι αυτή η περίπτωση δηλαδή που ο εφαρμοζόμενος εθιμικός κανόνας ευνοεί την κρατική οντότητα που η εδαφική της κυριαρχία εκτείνεται σε μεγάλο αριθμό εξάρσεων ξηράς που παραμένουν αδιαλείπτως πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, ανεξάρτητα από την έκτασή τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους καθώς χαρακτηρίζονται ανεξαιρέτως ως νησιά και δικαιούνται όλες τις θαλάσσιες ζώνες.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΑΟΖ ΚΑΙ ΥΦΑΛΟΚΡΗΠΙΔΑΣ

Ως προς τη μεθοδολογία θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι με την καθιέρωση του θεσμού της ΑΟΖ, η οποία σε καμία περίπτωση δεν ενσωμάτωσε ή απορρόφησε την υφαλοκρηπίδα, προέκυψε το «ενιαίο θαλάσσιο όριο», μια ενιαία δηλαδή γραμμή η οποία αποτελεί ταυτόχρονα το όριο τόσο της ΑΟΖ όσο και της υφαλοκρηπίδας, -ενδέχεται δε σε κάποιες περιπτώσεις να οριοθετεί και χωρικά ύδατα-. Αν και η ταύτιση των ορίων ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας δεν είναι υποχρεωτική, δεδομένου ότι οι δυο αυτές ζώνες έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά π.χ. Θεωρητικά διαφοροποιείται η ανώτερη επιτρεπτή έκτασή τους, παρόλα αυτά τα τελευταία χρόνια ο κανόνας είναι να υπάρχει μια ενιαία οριοθετική γραμμή. Για το λόγο αυτό αλλά και λόγω της ταυτότητας των προβλέψεων για τον τρόπο και τις αρχές οριοθέτησης των δυο αυτών ζωνών, θα εξεταστούν ενιαία.

Η επίκληση του περιεχομένου του άρθρου 121(2) Σύμβασης ΔΘ, του εθιμικού δηλαδή κανόνα σύμφωνα με τον οποίο όλα τα νησιά έχουν όλες τις θαλάσσιες ζώνες, δεν επαρκεί για να προσδιοριστεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί οποιαδήποτε οριοθέτηση ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας στην οποία εμπλέκονται νησιά (ανεξαρτήτως έκτασης και λοιπών χαρακτηριστικών).

Όπως όλες οι διαφορές μεταξύ κρατικών οντοτήτων, έτσι και η οριοθέτηση υφαλοκρηπίδας/ΑΟΖ αντικείμενων ή παρακείμενων κρατών, θα πρέπει να γίνεται με συμφωνία βάση του Διεθνούς Δικαίου προκειμένου να επιτευχθεί μια δίκαιη λύση. Αυτή η γενική αναφορά, η οποία έχει ενσωματωθεί στο άρθρο 83 Σύμβασης ΔΘ και αποτελεί ταυτόχρονα-μαζί με το όμοιο άρθρο 74 Σύμβασης ΔΘ- κανόνα εθιμικού δικαίου σύμφωνα

με το Διεθνές Δικαστήριο (ΔΔ), καθορίζει καταρχήν την αφετηρία κάθε οριοθέτησης.

Η επίκληση του Διεθνούς Δικαίου, ουσιαστικά παραπέμπει στο σύνολο των συμβατικών και εθιμικών κανόνων, σε ειδικές και γενικές αρχές, που τα κράτη μπορούν να χρησιμοποιήσουν στη διαπραγματεύσή τους προκειμένου να καταλήξουν σε συμφωνία.

Σε ότι αφορά δε την αναφορά σε επίτευξη «δίκαιης λύσης», αποτελεί μια γενική, μη νομικά δεσμευτική, παρότρυνση, η οποία προσδιορίζει την ιδεατή κατεύθυνση που θα πρέπει να ακολουθηθεί από τις διαπραγματευόμενες πλευρές. Πρακτικά, εφόσον τα κράτη διαπραγματεύονται για ζητήματα της εθνικής τους κυριαρχίας ή των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων, είναι απολύτως ελεύθερα να καταλήξουν στην επιθυμητή για αυτά λύση χωρίς περιορισμούς.

Ο κατ' αρχήν λοιπόν τρόπος που το Διεθνές Δίκαιο υποδεικνύει για την οριοθέτηση θαλασσιών ζωνών, και ο οποίος δεν μπορεί να παρακαμφθεί, είναι η διαπραγμάτευση των μερών για την επίτευξη μιας αμοιβαία αποδεκτής οριογραμμής. Όπως έχει επισημάνει και το ΔΔ στην υπόθεση της Βόρειας Θάλασσας,⁵ τα κράτη είναι υποχρεωμένα να μπουν σε μια ουσιαστική διαδικασία διαπραγμάτευσης με σκοπό και πραγματική πρόθεση να καταλήξουν σε λύση. Δεν θα πρέπει δηλαδή ο διάλογος να είναι προσχηματικός, και για να αποδειχτεί αυτή η ειλικρίνεια των προθέσεων κριτήριο αποτελεί η μετατόπιση από τις αρχικές θέσεις/απόψεις, οι οποίες θα πρέπει να μεταβάλλονται προσεγγίζοντας τις θέσεις της άλλης πλευράς. Αποτελεί δηλαδή καθοριστικής σημασίας για το τελικό αποτέλεσμα, η αφετηρία που θα επιλέξει η κάθε πλευρά για να τοποθετηθεί. Εφόσον αφετηρία διαπραγμάτευσης αποτελέσουν οι επονομαζόμενες «κόκκινες γραμμές», δεδομένο είναι ότι σε έναν ουσιαστικό διάλογο θα καταπατηθούν και θα αναιρεθούν, όχι γιατί κάτι πήγε στραβά στη διαπραγμάτευση αλλά γιατί εξ αρχής η στρατηγική ήταν λανθασμένη.

Σε μια τέτοια διαπραγμάτευση μεταξύ ανεξάρτητων και κυρίαρχων κρατών, είναι προφανές ότι η τελική λύση, εφόσον είναι αμοιβαία αποδεκτή και δεν θίγει δικαιώματα τρίτων, δεν υπάρχει η υποχρέωση να πληροί κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Δεν είναι δηλαδή υποχρεωτικό

---

5 North Sea Continental Shelf Case (The Netherlands/Denmark-FR Germany) (1969), ICJ Rep. 1969, 3

να ακολουθηθούν συγκεκριμένοι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου, ούτε συγκεκριμένη μεθοδολογία χάραξης οριοθετικής γραμμής, αλλά ακόμα και αυτή ακόμα η έννοια της δίκαιης λύσης, δεν αποτελεί ζητούμενο αφού το κυρίαρχο κράτος δεν δεσμεύεται, παρά μόνο ενδεχομένως εσωτερικά, για το πόσο, που και γιατί θα κάμψει ή θα παραχωρήσει μέρος ή σύνολο εκ της κυριαρχίας του ή των κυριαρχικών του δικαιωμάτων.

Έχοντας τα νησιά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας, τα παραπάνω θα μπορούσαν να εκδηλωθούν για παράδειγμα με μια συμφωνία κατά την οποία κάποια νησιά, σε αντίθεση με το γενικό κανόνα, δεν θα είχαν καθόλου υφαλοκρηπίδα ή ΑΟΖ, ή ενδεχομένως να είχαν μεγαλύτερη θαλάσσια ζώνη από αυτή που θα προέκυπτε εφαρμόζοντας τη μέθοδο της μέσης γραμμής, ή ακόμα και μια παντελώς αυθαίρετη έκταση ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας⁶ θα μπορούσε να αποτελέσει το περιεχόμενο της συμφωνίας, χωρίς να εγείρεται οποιοδήποτε ζήτημα παρά την όποια απόκλιση από τους συμβατικούς ή εθιμικούς κανόνες. Χαρακτηριστική εφαρμογή της προσέγγισης αυτής, είναι η Ελληνοϊταλική συμφωνία οριοθέτησης υφαλοκρηπίδας του 1977, η οποία συμπληρώθηκε και με την οριοθέτηση ΑΟΖ το 2020 μη μεταβάλλοντας ουσιαστικά την οριογραμμή, και στο οποίο ενιαίο θαλάσσιο όριο πλέον ενώ έχει ρητά προβλεφθεί ότι ακολουθείται η μέθοδος της μέσης γραμμής, παρατηρούνται μετατοπίσεις και αποκλίσεις από αυτή, που περιγράφονται ως «αμοιβαίες μικρές διαρρυθμίσεις», η βάση των οποίων είναι αποκλειστικά και μόνο η βούληση των μερών και όχι κάποιος κανόνας.

Ασφαλώς, τα απεριόριστα περιθώρια ελεύθερης διαπραγμάτευσης των κρατών, δεν κάμπτονται ούτε από τον παραπάνω κανόνα υποχρεωτικής διαπραγμάτευσης ο οποίος όμως δεν εκτείνεται έως και την υποχρεωτικότητα σύναψης συμφωνίας. Άρα δεν υφίσταται και δεν θα μπορούσε να υπάρξει υποχρεωτικότητα στη σύναψη συμφωνίας και συνεπώς η αποτυχία εύρεσης μιας κοινά αποδεκτής λύσης, διεθνοδικαιικά οδηγεί στην προσφυγή σε κάποιο δικαιοδοτικό όργανο επίλυσης διαφορών, όπως άλλωστε προβλέπει το άρθρο 33 του Καταστατικού Χάρτη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.

---

6 Πάντα υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγονται δικαιώματα τρίτων κρατών και ότι η συμφωνηθείσα έκταση των θαλασσιών ζωνών δεν υπερβαίνει τα μέγιστα όρια που καθορίζονται στο ΔΘ (Συμβατικό και Εθιμικό). Σε αυτήν την περίπτωση μιλάμε για ακυρότητα ή αδυναμία επίκλησης της συμφωνίας έναντι τρίτων.

Ενώ λοιπόν, όπως αναφέρθηκε, όταν η οριογραμμή καθορίζεται με συμφωνία μεταξύ των μερών υπάρχει ευελιξία και συνεπώς ένα δυναμικά χαλαρό πλαίσιο, όταν επιλαμβάνεται ένα δικαιοδοτικό όργανο υπάρχει η απαίτηση για σαφή προσδιορισμό των αρχών που θα εφαρμοστούν και της μεθοδολογίας που θα ακολουθηθεί. Παρατηρώντας την πρακτική του ΔΔ κατά βάση αλλά και διαιτητικών οργάνων, που κλήθηκαν να οριοθετήσουν ΑΟΖ/υφαλοκρηπίδα σε περιπτώσεις όπου εμπλέκονταν νησιά, διαπιστώνεται ότι προκειμένου να καταλήξουν σε ένα δίκαιο αποτέλεσμα, λαμβάνουν υπόψη τα ιδιαίτερα δεδομένα που υπάρχουν στην περιοχή, για τα οποία χρησιμοποιείται ο όρος ειδικές/σχετικές περιστάσεις, έννοιες αρχικά διαφορετικές μεταξύ τους οι οποίες όμως τα τελευταία χρόνια αντιμετωπίζονται ως μια. Αυτά τα ιδιαίτερα δεδομένα που μπορεί να είναι η γεωγραφία των ακτών, η ύπαρξη, έκταση και διασπορά των νησιών, αλλά και ένα πλήθος άλλων παραγόντων που ο αριθμός τους δεν είναι πεπερασμένος αλλά και ούτε το περιεχόμενό τους σαφώς προσδιορισμένο, καθιστά την κάθε διαφορά μοναδική και αυξάνει τον βαθμό αβεβαιότητας στην πρόβλεψη του τελικού αποτελέσματος. Σε κάθε οριοθέτηση από δικαιοδοτικό όργανο λαμβάνονται υπόψη και άλλες αρχές όπως αυτές της ευθυδικίας,⁷ της μη καταπάτησης, αλλά και της αναλογικότητας που στο τέλος θα έρθει να επισφραγίσει το δίκαιο της τελικής απόφασης.

Είναι θεωρούμε σαφές, μετά από αυτή τη σύντομη απαρίθμηση των δεδομένων, νομικών και πραγματικών, που λαμβάνονται υπόψη από τα δικαιοδοτικά όργανα, ότι η οριογραμμή που θα προκύψει απέχει πολύ από το να είναι η ενσάρκωση μιας γεωμετρικής μεθόδου χάραξης γραμμών όπως για παράδειγμα είναι η γραμμή της ίσης απόστασης, μια γραμμή δηλαδή που θα ισαπέχει από τις αντικείμενες ή παρακείμενες ακτές των δυο μερών. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τη μεθοδολογία που ακολουθούν τα δικαιοδοτικά όργανα, τα οποία ναι μεν ξεκινάνε από τη χάραξη μιας μέσης γραμμής, η οποία όμως αφού ληφθούν υπόψη οι ειδικές/σχετικές περιστάσεις, η ευθυδικία, η αρχή της μη καταπάτη-

7 Η έννοια της ευθυδικίας δεν περιγράφει μια γενική αίσθηση περί δικαίου ώστε να δικαιολογεί μια αυθαίρετη απόφαση, δεν «ανασκευάζει» τη γεωγραφία ώστε να αποζημιώσει για τις ανισότητες που προκαλεί η φύση και δεν υπονοεί απαραίτητα ισότητα στην οριοθέτηση με βάση τη διανεμητική δικαιοσύνη. Βλ. αναλυτικά, Κρατερός Ιωάννου και Αναστασία Στρατή, *Δίκαιο της Θάλασσας*, (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2013), 301-305.

σης κ.α. θα μετατοπιστεί, προσαρμοζόμενη στα ιδιαίτερα δεδομένα της περιοχής. Δεν υπάρχει δηλαδή κάποιος νομικός κανόνας, συμβατικός ή εθιμικός, ο οποίος να επιβάλλει την μέση γραμμή ως την αποκλειστική μέθοδο οριοθέτησης ΑΟΖ/υφαλοκρηπίδας, με την πεποίθηση ότι αποτελεί την αποκλειστική μέθοδο επίτευξης ενός δίκαιου αποτελέσματος.

Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται πολλές φορές η χρήση του όρου «μειωμένη επήρεια» για τα νησιά, προκειμένου να δικαιολογηθεί η απόκλιση από την αρχικά χαραχθείσα γραμμή, ενώ έχει καλλιεργηθεί η πεποίθηση ότι υφίσταται ως νομικός όρος και αυτοτελής μέθοδος οριοθέτησης όπου εμπλέκονται νησιά, ερχόμενης σε αντίθεση με την πλήρη επήρεια η οποία υποτίθεται ότι ενσαρκώνεται στον συμβατικό και εθιμικό κανόνα του άρθρου 121(2) Σύμβασης ΔΘ.

Η «μειωμένη επήρεια» προκύπτει κυρίως ως αποτέλεσμα των ειδικών/σχετικών περιστάσεων που υπάρχουν στην περιοχή -χωρίς να είναι απαραίτητο ότι κάθε νησί αποτελεί μια ειδική/σχετική περίπτωση- και όχι από κάποιο κανόνα ο οποίος για κάποιον λόγο υπαγορεύει γενικά τη μειωμένη επίδραση των νησιωτικών σχηματισμών ή βράχων στα όρια των δικαιούμενων ή διεκδικούμενων θαλασσιών ζωνών. Με τον ίδιο μηχανισμό είναι δυνατόν να επηρεάσουν την τελική χάραξη της οριοθετικής γραμμής και οι άλλες αρχές που λαμβάνονται υπόψη (αναλογικότητας, ευθυδικίας κ.α.) και ενδεχομένως επίσης να οδηγήσουν σε ένα αποτέλεσμα που περιγράφεται ως μειωμένη επήρεια.

Εν προκειμένω, το κάθε δικαιοδοτικό όργανο δεν έχει να σταθμίσει την εφαρμογή δυο αντικρουόμενων κανόνων δικαίου και να προκρίνει έναν εκ των δυο ανάλογα με τα δεδομένα. Αυτό που συμβαίνει είναι η στάθμιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της υπό οριοθέτηση περιοχής και η επίδραση που αυτά θα έχουν στην οριογραμμή.

Αλλά ακόμα και αν θεωρητικά επιμέναμε στο ότι η ίση απόσταση/μέση γραμμή αποτελεί τη βασική και πλέον δίκαιη μέθοδο οριοθέτησης, χωρίς να απαιτηθεί περαιτέρω «προσαρμογή» της, καθόλου βέβαιο δεν είναι εφόσον εμπλέκονται νησιά ότι το τελικό αποτέλεσμα θα ικανοποιούσε όσους αναμένουν μια «ισομοιρασμένη» θαλάσσια ζώνη μεταξύ νήσων και ενδεχομένως αντικείμενου ηπειρωτικού κορμού. Για να χαραχθεί η μέση γραμμή, θα πρέπει να ορισθούν τα σημεία τα οποία θα ληφθούν υπόψη ώστε γεωμετρικά να προκύψει η ισαπόσταση. Αυτό σημαίνει ότι

δεν είναι απίθανο, κατά την χάραξη αυτής της μέσης γραμμής να μην ληφθούν υπόψη κάποια νησιά ή βράχοι -επειδή αυτό επιβάλλουν οι περιστάσεις- ή να επιλεγούν αυθαίρετα τα σημεία βάσης στις ηπειρωτικές ακτογραμμές, με αποτέλεσμα να προκύψει μια γραμμή ίσης απόστασης η οποία στην ουσία να είναι η μέση γραμμή των ηπειρωτικών ακτών σαν να μην υπάρχουν καθόλου νησιά. Αυτή η περίπτωση βέβαια είναι μια εξαιρετικά ακραία εκδοχή που ουδεμία σχέση και δυνατότητα εφαρμογής έχει στο Αιγαίο. Παρόλα αυτά υφίστανται κάποιες τέτοιες αποφάσεις. (βλ. Οριοθέτηση Μαύρης θάλασσας,⁸ Μπαγκλαντές-Μιανμάρ,⁹ Ερυθραία-Υεμένης^{10, 11}).

Ο συμβατικός και εθιμικός κανόνας του 121(2) Σύμβασης ΔΘ, ότι δηλαδή τα νησιά έχουν όλες τις θαλάσσιες ζώνες, προφανώς ισχύει έναντι όλων, θα πρέπει όμως να αναδειχτεί ότι η ακριβής διατύπωση επισημαίνει ότι εφαρμόζονται οι κανόνες που διέπουν και τις ηπειρωτικές περιοχές. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι ειδικές/σχετικές περιστάσεις, η ευθυδικία, η αρχή της μη καταπάτησης αλλά και η αρχή της αναλογικότητας, εφαρμόζονται κατά τη διαδικασία οριοθέτησης αντικείμενων ή παρακείμενων ηπειρωτικών ακτογραμμών. Είναι λοιπόν δεδομένο ότι οι αρχές αυτές θα εφαρμοσθούν και στην περίπτωση των νησιών, με αποτέλεσμα και σε αυτά ο γενικός κανόνας να προσαρμόζεται και να κάμπτεται εφόσον οι συνθήκες το επιβάλλουν για την επίτευξη ενός δίκαιου αποτελέσματος.

---

8 Maritime Delimitation in the Black Sea (Rom. v. Ukr.) (Int'l Ct. Justice Feb. 3,2009). The basic documents, decisions, pleadings, transcripts, press releases, and other materials for this case and others are available on the Court's Web site, <<http://www.icj-cij.org>>.

9 Delimitation of the Maritime Boundary in the Bay of Bengal (Bangl./Myan.), Case No. 16 (ITLOS Mar. 14, 2012) [hereinafter Judgment]. The basic documents, pleadings, transcripts, press releases, and other materials on the case are available on the Tribunal's website, <http://www.itlos.org>. *see also Bangladesh-Myanmar*, Report No. 6-24 (Add.1), in *International Maritime Boundaries Online: Region (06) Vi, Indian Ocean and South East Asia* (Coalter Lathrop ed., forthcoming 2012), at http://nijhoffonline.nl/book?id=IMBO_IMBO-Book-6 (by subscription).

10 Yemen-Eritrea Arbitration (Phase II, Maritime Delimitation) (1999), www.pca-cpa.org

11 Αναλυτικότερα για την κρίση της διαιτητικής επιτροπής στην διαιτησία Ερυθραία/Υεμένη βλ. W.Michael Reisman, *Eritrea-Yemen Arbitration (Award, Phase II:Maritime Delimitation)*, 94.AJIL 721 (2000), σελ.721-736

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ύπαρξη νήσου από μόνη της δεν αποτελεί οπωσδήποτε ειδική ή σχετική περίπτωση. Τα ευρύτερα γεωγραφικά δεδομένα της περιοχής, εάν πρόκειται για παράδειγμα για ένα μεμονωμένο νησί ή για μια αδιάλειπτη συνέχεια νησιωτικών σχηματισμών, το πόσο κοντά βρίσκεται και σε ποιές ηπειρωτικές ακτές, η έκταση των ακτών του, το οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό του αποτύπωμα αλλά και άλλοι παράγοντες θα σταθμιστούν και θα οδηγήσουν στην τελική χάραξη της οριογραμμής.

Υπό αυτή την έννοια, η χρήση του όρου «μειωμένη επήρεια», δημιουργεί μια εσφαλμένη εντύπωση εκ προοιμίου παραχώρησης ή υπαναχώρησης από τα δικαιούμενα, χωρίς όμως να υπάρχει καν ένα σταθερό μέτρο για το ποιά θα ήταν μια ακριβοδίκαιη οριοθέτηση, από την οποία η εφαρμογή της «μειωμένης επήρειας» θα οδηγούσε σε μια κατάτι περιορισμένη δικαιούμενη έκταση θαλάσσιας ζώνης. Όπως αναλύθηκε, η επιλογή των σημείων βάσης είναι καθοριστική για την οριογραμμή που θα προέκυπτε ακόμα και χωρίς στάθμιση/μετατόπιση της αρχικής μέσης γραμμής και ως εκ τούτου θεωρητικά μπορούν να προκύψουν άπειρες μέσες γραμμές, μεταβάλλοντας τα σημεία βάσης που λαμβάνουμε υπόψη και ενώ εφαρμόζουμε την ίδια γεωμετρική μέθοδο. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι ακόμα και οι γεωμετρικές μέθοδοι που υπάρχουν και χρησιμοποιούνται είναι περισσότερες από μια και διαφορετικές μεταξύ τους και φυσικά είναι δυνατόν να καταλήξουν σε διαφορετική χάραξη, γίνεται αντιληπτό πόσο εύκολα μπορεί να αποκλίνει η τελικά χαραχθείσα οριογραμμή από τη μια και μοναδική «απόλυτη» μέση γραμμή που ιδεατά φαντάζονται οι περισσότεροι ότι υπάρχει.

Από όλα όσα αναφέρθηκαν έως τώρα, γίνεται φανερό ότι χαρακτηρισμοί περί μειωμένης επήρειας με ποσοτικούς προσδιορισμούς, π.χ. επήρεια 60%, εφόσον δεν είναι παντελώς αυθαίρετοι, σίγουρα εμπεριέχουν υψηλής αβεβαιότητας παραδοχές, που δεν εξασφαλίζουν μια πιστή αποτύπωση της πραγματικότητας εφόσον δεν στηρίζονται σε ακριβή υδρογραφικά και γεωγραφικά δεδομένα, που μόνο οι εμπλεκόμενοι σε συγκεκριμένη συμφωνία γνωρίζουν. Καμία σημασία λοιπόν δεν έχουν τέτοιοι προσδιορισμοί εάν δεν συνοδεύονται από ακριβή περιγραφή των σημείων βάσης, επιστημονικά αποτυπωμένη τη γραμμή που θεωρητικά θα είναι η «απόλυτη» μέση γραμμή από την οποία θα αποκλίνει η τελική οριογραμμή και απαρίθμηση των δεδομένων και παραδοχών

που ελήφθησαν υπόψη. Μεγαλύτερη σημασία και αντικειμενικά χρησιμότερη θα ήταν η αναλυτική απαρίθμηση/περιγραφή των ειδικών/σχετικών περιστάσεων που ελήφθησαν υπόψη και πως αυτά αξιολογήθηκαν και επέδρασαν στην τελική χάραξη, αλλά και ο βαθμός και τρόπος που η αρχή της αναλογικότητας την επηρέασε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οριοθέτηση θαλάσσιων ζωνών, ειδικά όταν εμπλέκονται νησιωτικοί σχηματισμοί, αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία. Η κάθε περίπτωση είναι ασφαλώς μοναδική, και οποιαδήποτε πρόβλεψη του τελικού αποτελέσματος εφόσον έχει επιληφθεί ένα δικαιοδοτικό όργανο, έχει υψηλό βαθμό αβεβαιότητας.

Η επήρεια των νησιωτικών σχηματισμών, όπως αναλυτικά επεξηγήθηκε, δεν αποτελεί έναν κανόνα δικαίου που μια κρατική οντότητα μπορεί να αποδεχτεί ή να απορρίψει, αποτελεί το αποτέλεσμα εφαρμογής περισσότερων αρχών, οι οποίες λαμβάνονται υπόψη από τα δικαιοδοτικά όργανα και οι οποίες είναι ενσωματωμένες στον τρόπο εργασίας τους ανεξάρτητα από τις συμβατικές δεσμεύσεις των διαδίκων, συνεπώς δεν μπορούν να παρακαμφθούν παρά μόνο εφόσον δεν εμπλακούν τα ίδια τα δικαιοδοτικά όργανα και προκύψει μια λύση κατόπιν διαπραγμάτευσης.

Έχοντας υπόψη ότι η επίλυση μιας τέτοιας φύσεως διαφοράς, κρίνεται λαμβάνοντας υπόψη τόσο νομικά όσο και πραγματικά δεδομένα, ο βαθμός που μια κρατική οντότητα δύναται να επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα, είναι ασφαλώς σημαντικός με κύρια επισήμανση ότι δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στη χρήση του κατάλληλου νομικού οπλοστασίου που διαθέτει, αλλά παράλληλα με τη διαμόρφωση όλων αυτών των πραγματικών δεδομένων που αποτελούν κάποιες από τις λεγόμενες ειδικές/σχετικές περιστάσεις. Η εξάντληση των δυνατοτήτων, μέσα από μια μακροχρόνια και ολιστική στρατηγική, στην χορήγηση αδειών ερευνών στη θάλασσα, στη διενέργεια ερευνών, στην ισχυροποίηση του οικονομικού αποτυπώματος παραμεθόριων περιοχών αλλά και των διοικητικών δεσμών, στην ενίσχυση της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας όχι κατ' ανάγκη μόνο ως μόνιμης εγκατάστασης, της πολιτικής και στρατιωτικής παρουσίας, της ένταξης σε διεθνή και ευρωπαϊκά προγράμματα πάσης φύσεως, στη λήψη μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος, στην ενίσχυση υποδομών ασφάλειας ναυσιπλοΐας

και έρευνας και διάσωσης, αποτελούν μόνο μια ενδεικτική απαρίθμηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις περιστάσεις και που θα επηρεάσουν την επίδραση των νησιωτικών σχηματισμών σε μια οριοθέτηση.

Τέλος, σκόπιμο είναι να επισημανθεί ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί μια αμιγώς ακαδημαϊκή/θεωρητική ανάλυση ενός πολύ ενδιαφέροντος πεδίου του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας και ως εκ τούτου εκφράζονται αποκλειστικά και μόνο οι επιστημονικές απόψεις του συγγραφέα. Οποιαδήποτε θέση/άποψη διατυπώνεται δεν επιχειρεί να αποτυπώσει, να σχολιάσει ή να σκιαγραφήσει οποιοσδήποτε εθνικές και επίσημες θέσεις επί των ζητημάτων αυτών, αλλά και ούτε έχει ως επίκεντρο τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, αφού τα θέματα που πραγματεύεται αφορούν πολλές περιοχές της υδρογείου και μεγάλο αριθμό κρατών.

Αντισυνταγματάρχης (ΝΟΜ) Βασίλειος Ζαλίδης¹

FINANCING OF TERRORISM AND DIRECT PARTICIPATION IN HOSTILITIES

ABSTRACT

Nowadays, the confrontation of terrorism, as the biggest threat towards international stability, has taken on the characteristics of a permanent cross-border armed conflict, the outcome of which depends heavily on the ability of terrorist organizations to create and sustain a breeding ground for the execution of a wide range activities that are not limited to the simple launch of a terrorist attack. This means that terrorist organizations heavily relied on sufficient funding in order to properly execute and sustain their illegal activities. The means and methods through which the financing of terrorism can be suppressed vary and their possible categorization could be made only according to the legal framework under which this transnational threat is going to be addressed. The critical issue that has to be addressed through this article is whether, in the context of an ongoing armed conflict, the financial support of a terrorist organization could be lawfully targeted, dealing inevitably with the controversial notion of direct participation in hostilities in conjunction with war-sustaining activities.

INTRODUCTION

It is generally agreed that 9/11 did constitute a milestone in terms of a radical change in the meaning and content of the term "security", thus marking substantial changes towards the formulation of states' policies concerning the fight against international terrorism. Despite the fact that the so-called "Global War Against Terrorism" has already been present for two decades, with its cost exceeding \$4.5 trillion, the continuous terrorist attacks in Europe, as well as the constant flare-ups of terrorist activity in parts of North Africa and the Middle East demonstrate that international terrorism constitutes a complex phenomenon that is here to stay and which in any case cannot be addressed via the traditional rules governing conventional security threats. In the meantime, the continu-

---

1 Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΔΠΘ.

ous flow of foreign fighters from several Western countries to Syria and Iraq and the threat to the countries of origin upon their return, coupled with the internationalization of the threat and the violent extremism of the self-proclaimed "Islamic State", have all brought to the spotlight issues related to the prevention of terrorism, including potential measures to cut off its funding.

COMBAT FINANCING OF TERRORISM WITH "CONVENTIONAL LAW" MEANS

The international community's efforts to prevent and punish the financing of terrorism are part of a larger effort to combat all aspects of terrorism. These efforts have been deployed at various levels. At conventional law level the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism² that was adopted by the General Assembly on December 9, 1999 is the result of a French initiative strongly supported by the Group of Eight (G-8)³. The Convention contains three main obligations for states parties. First, states parties must enact the offense of financing terrorist acts in their criminal legislation. Second, they must engage in wide-ranging cooperation with other states parties and provide them with legal assistance in the matters covered by the Convention. Third, they must enact certain requirements concerning the role of financial institutions in the detection and reporting of evidence of financing of

---

2 International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, G.A. Res. 54/109, U.N. GAOR, 54th Sess., 76th mtg., Supp. No. 49, U.N. Doc. A/Res/53/108 (1999), p.5. Entered into force on 10 April 2002 and has 189 states parties, according to the website of the UN CTC. https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=XVIII-11&chapter=18&lang=en&clang=_en

3 In May 1998, the foreign ministers of the G-8 countries issued a Statement on terrorism identifying as a priority area for further action. The President of France subsequently called for the negotiation without delay of a "universal convention against the financing of terrorism" and in December 1998, the General Assembly decided (G.A. Res. 53/108 that the Ad Hoc Committee on Terrorism "should elaborate a draft international convention for the suppression of terrorist financing to supplement existing international instruments" *Clifton M. Johnson*, "Introductory Note to the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism," 39 ILM 268 (2000), *John F. Murphy*, "International Law and War on Terrorism: The Road Ahead," *Israel Yearbook on Human Rights* 32 (2002): 117-164, 129.

terrorist acts.⁴ Specifically, according to Article 2, paragraph 1 of the Convention “Any person commits an offense within the meaning of this Convention if that person by any means, directly or indirectly, unlawfully and willfully, provides or collects funds with the intention that they should be used or in the knowledge that they are to be used, in full or in part, in order to carry out: (a) An act which constitutes an offense within the scope of and as defined in one of the treaties listed in the Annex;⁵ or (b) Any other act intended to cause death or serious bodily injury to a civilian, or to any other person not taking an active part in the hostilities in a situation of armed conflict, when the purpose of such act, by its nature or context, is to intimidate a population, or to compel a government or an international organization to do or to abstain from doing any act”⁶.

The Security Council has also been concerned with the issue of terrorism since 1985., However, at 2001, in the aftermath of the 9/11 attacks, the suppression of the financing of terrorism became a prominent part of its effort, as evidenced by the adoption of the SC Res. 1373 (2001)⁷ and the establishment of the Counter-Terrorism Committee, which was charged

---

4 “Suppressing the Financing of Terrorism: A Handbook for Legislative Drafting”, International Monetary Fund, Legal Department, 2003, available at <https://www.imf.org/external/pubs/nft/2003/SFTH/pdf/SFTH.pdf>

5 Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft, done at The Hague on 16 December 1970; Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Civil Aviation, done at Montreal on 23 September 1971; Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Internationally Protected Persons, including Diplomatic Agents, New York, 14 December 1973; International Convention against the Taking of Hostages, New York, 17 December 1979; Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, adopted at Vienna on 3 March 1980; Protocol for the Suppression of Unlawful Acts of Violence at Airports Serving International Civil Aviation, supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Civil Aviation, done at Montreal on 24 February 1988; Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation, done at Rome on 10 March 1988; Protocol for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Fixed Platforms located on the Continental Shelf, done at Rome on 10 March 1988; International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings, adopted by General Assembly of the United Nations on 15 December 1997.

6 *Id.* (2), art. 2, para.1

7 UN Security Council resolution 1373 (2001) [on threats to international peace and security caused by terrorist acts], 28 September 2001, S/RES/1373 (2001), available at: <https://www.refworld.org/docid/3c4e94552a.html>

with monitoring the response of member states to the requirements of the above Resolution. Earlier, in SC 1267 (1999)⁸ and 1333 (2000)⁹, the Security Council had decided that UN member states would seize the assets and other financial resources of Taliban and Usama bin Laden respectively, as well as of entities owned or controlled by them, as designated by the "Sanctions Committee" (the 1267 Committee)¹⁰.

Through Resolution 1373, the UNSC, acting under Chapter VII of the UN Charter, sought to address a global threat posed, not by States, but by non-State actors and terrorist groups, imposing a series of obligations on all States requiring them to take various measures to enhance their capacity to combat terrorism. It required all States, inter alia, to prevent and suppress the financing of terrorist acts¹¹, criminalize terrorist financing activity¹², freeze terrorist funds¹³, refrain from providing "active or passive" support to terrorists¹⁴, and deny safe haven to terrorists and their supporters¹⁵.

The importance of Resolution 1373 lies in the fact that Security Council acting as a "global legislator", imposed obligations on all 193 members, threatening in that way to weaken one of the cornerstones of the traditional international law structure, namely, the principle that international treaty-law is based on the consent of States¹⁶, which is expressed

---

8 UN Security Council resolution 1267 (1999) [Afghanistan], 15 October 1999, S/RES/1267 (1999), available at: <https://www.refworld.org/docid/3b00f2298.html>

9 UN Security Council, Security Council resolution 1333 (2000) [Afghanistan], 19 December 2000, S/RES/1333(2000), available at: <https://www.refworld.org/docid/3b00f51e14.html>

10 Security Council Committee Established Pursuant to Resolution 1267 (1999), Guidelines of the Committee for the Conduct of Its Work, para. 1 (November 7, 2002). https://www.un.org/securitycouncil/sites/www.un.org/securitycouncil/files/guidelines_of_the_committee_for_the_conduct_of_its_work_0.pdf

11 Id. (7), para. 1(a)

12 Id. para. 1(b).

13 Id. para. 1(c).

14 Id. para. 2(a).

15 Id. para. 2(c).

16 *Eric Rosand*, "The Security Council as Global Legislator: Ultra Vires or Ultra Innovative," *Fordham International Law Journal* 28, no. 3 (February 2005): 542-590, 544. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1964&context=ilj>

mainly through their own voluntary participation to various international legal instruments (i.e. conventions, protocols, etc.). Specifically, the SC demanding on States to adjust their legislation¹⁷ and practice accordingly in order to suppress on the one hand the financing of terrorists, on the other the existence of terrorists' safe havens inside their own territory or territory controlled by them, is of great importance and does set new standards in the sense that this intergovernmental organ makes use of the extensive powers conferred on it by Chapter VII to regulate in a normative and obligatory way the combat against terrorism, with a great emphasis being given on the suppression of its financing.¹⁸

The World Bank and International Monetary Fund for their part produced the 2nd edition of the Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, which serve as a single, comprehensive source of practical information for countries that wish to establish or improve their legal and institutional frameworks for anti-money laundering (AML) and combating the financing of terrorism (CFT). According to this guide the financing of terrorism is defined as "the financial support, in any form, of terrorism or of those who encourage, plan, or engage in terrorism", though a definition for terrorism itself appears to be a more complex issue, because the term may have significant political, religious, and national implications from country to country¹⁹.

---

17 Concerning the implementation of the UN Framework Decision in Greece, the issuance of Law 3521/2004 was one of the first legislative initiatives through which acts of financing terrorism have been criminalized under the provisions of Articles 187a and 187b of the Greek Penal Code. To this endeavor, another important step was the ratification and the following incorporation to the domestic legal system (Law 4478/2017) of the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism. Additionally, Law 3932/2011, established the Authority for Preventing and Combating Money Laundering or Terrorist Financing, which, inter alia, is the assigned national task force to combat financing of terrorism. *Eric Rosand*, Security Council Resolution 1373, the Counter-Terrorism Committee, and the Fight against Terrorism, 97 Am. J. Int'l L. 333 (2003), 334.

18 *Eric Rosand*, Security Council Resolution 1373, the Counter-Terrorism Committee, and the Fight against Terrorism, 97 Am. J. Int'l L. 333 (2003), 334.

19 *Paul Allan Schott*, "Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism", Second Edition and Supplement on Special Recommendation IX, The World Bank, I-1,2, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6977>

In parallel, it should be noted that the wide range of methods, means and techniques through which funds can be transferred constitutes a negative aspect of globalization that renders the tracking of the funding sources an extremely difficult task, given that these may originate from legitimate sources (i.e. donations, gifts of cash or other assets to organizations, such as foundations or charities) as well as from criminal activities (i.e. corruption, drug trafficking, illicit trafficking, exploitation of human beings, arms trafficking). Thus, it should be made clear that the financing of terrorism does not necessarily originate from the activities of criminal organizations or individuals, but it may also come from legal entities that enjoy the public trust, have access to considerable sources of funds, and are often cash-intensive, such as non-profit organizations (NPOs) that may be vulnerable to abuse by terrorists, even from governmental and other official sources.²⁰

CONSIDERING TERRORIST ACTS AS ARMED ATTACKS: JUS AD BELLUM ISSUES

Undoubtedly, the suppression of the financing of terrorism is a crucial element of the fight for the elimination of terrorism as a threat to international peace and security. Nowadays, the war against terrorism has taken on the characteristics of a permanent cross-border armed conflict, the outcome of which depends heavily on the ability of terrorist organizations to create and sustain a breeding ground for the execution of a wide range of activities that are not limited to the simple launch of a terrorist attack. A terrorist organization obtaining the characteristics of an Organized Armed Group (OAG) is constantly in need of increased funds so as to maintain its combat effectiveness. The purchasing of military and other equipment, the recruitment and training of its members, the acts of propaganda and the spread of their ideology to the local populations, as well as the planning and execution of a broad spectrum of attacks all around the world prerequisite sufficient cash flow through different financial instruments of various origins.

---

20 FATF IX Special Recommendations on Terrorist Financing, October 2001, Financial Action Task Force, p. 20 <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/FATF%20Standards%20-%20IX%20Special%20Recommendations%20and%20IN%20rc.pdf>

The means and methods through which the financing of terrorism can be suppressed vary. Their possible categorization depends on the legal framework under which this transnational threat is going to be addressed. For all those that consider terrorism as a purely criminal activity, the law enforcement paradigm may be seen as appropriate, since it refers to the exercise of police and judicial powers by state agents, especially powers of arrest, detention, trial and sentencing. Within this framework any use of lethal force may be used as a means of last resort in case the lives of the security forces or those of bystanders are in immediate danger²¹. This approach is inextricably linked to state sovereignty, according to which states exercise, through their domestic legislation, complete and exclusive control of all the people and property within their territory. Within this context, the suppression of the financing of terrorism falls under the exclusive jurisdiction of law enforcement agents, who should enhance their transnational cooperation in order to address the criminal activity in question in the most effective way possible.

However, nobody can rule out the possibility of a series of terrorist attacks reaching the threshold of an armed attack according to article 51 of the UN Charter. According to the International Court of Justice²², the scale of actions that might constitute a threat or use of force vary, since at the low end of the scale are actions such as the provision of arms to the nationals of a state who are seeking to overthrow their government, while at the high end there are actions such as armies crossing borders, as well as a state sending armed irregulars who “carry out acts of armed force against another State of such sufficient gravity as to amount to an actual armed attack by regular forces”.²³ That said, there is no need to view the 9/11 incidents as presenting a binary choice between being regarded either as a criminal act or as a use of force amounting to

---

21 G.A. RES 34/169, U.N. Code of Conduct for Law Enforcement Officials (Dec. 17, 1979). <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/lawenforcementofficials.aspx>

22 Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. USA), ICJ Rep. 1986. 14, para. 195, 103-104.

23 Sean Murphy, “Terrorism and the Concept of Armed Attack in Article 51 of the U.N. Charter”, 43 Harvard International Law Journal (2002), 45.

an armed attack. In fact, the incidents can properly be characterized as both a criminal act and an armed attack.²⁴

Consequently, viewing the 9/11 incidents (or acts similar to them) as constituting an armed attack is fully consistent with the animating principle of article 51, which was to allow states to exercise an inherent right to respond to acts that strike at the heart of a state's national security. Even though the term "armed attack" was traditionally applied to states, nothing in the Charter indicates that "armed attacks" can only emanate from states. The main question is whether a terrorist act must be in some form attributable to another state in order to qualify as an armed attack.²⁵ Actually, there are two trends over this issue in theory and practice.²⁶ The first is reflected mainly in ICJ case law, according to which, whenever it is difficult for the acts of a terrorist organization to be attributed to a state, no action involving use of force can be taken, even if these organizations have military capabilities similar or equal to state armed forces.²⁷ This approach, however, is rejected by the supporters of the second trend, who claim that this could enable terrorists to establish territorial safe havens (spaces in which they train and plot, free from interference) in states which are either unable or unwilling to put an end to their activities.²⁸ The fact that article 51 constitutes an exception to the otherwise unlawful use of force between states does not mean that an armed attack in the context of article 51 must be attribut-

---

24 *Id.* 49.

25 *Carsten Stahn*, "Terrorist Acts as Armed Attack: The Right to Self-Defense, Article 51(1/2) of the UN Charter, and International Terrorism", *Fletcher Forum of World Affairs* 27, no. 2 (Summer/Fall 2003): 35-54, 42.

26 *Antonopoulos Constantine*, "Force by Armed Groups as Armed Attack and the Broadening of the Right of Self-Defence", (2008), 55 *Netherlands International Law Review* 159, 165-166.

27 *Nicaragua Case*, *id.* (22). *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Wall Case)*, Advisory Opinion, 9 July 2004, ICJ Rep. 2004, 229-230, para. 139. *Case Concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, 19 Dec 2005, ICJ Rep. 2005, 116-220, para. 143.

28 *Dinstein Yoram*, "War, Aggression and Self-Defence", 4th ed. Cambridge, 2005, 201-208. ICJ Rep. 2004, 215, para.33-34 (Judge Higgins Separate Opinion). ICJ Rep. 2005, 168, 337, para. 11-12 (Judge Simma Separate Opinion).

ed only to a state. NATO, for instance, did not expressly inquire whether the attacks were “attributable” to the Taliban or Afghanistan, but instead asked whether “the attack against the United States on September 11 was directed from abroad” and could “therefore be regarded as an action covered by Article 5 of the Washington Treaty”.²⁹

FINANCIAL ASSISTANCE IN THE CONTEXT OF HOSTILITIES

Given the fact that the inter-state war against terrorism can be considered as an ongoing armed conflict and assuming the legality of invoking the right of self-defense directly against terrorist organizations without the requirement of state involvement, the critical issue that has to be addressed is whether terrorist group members and especially those performing financial functions could be lawfully targeted. The above question goes at the heart of International Humanitarian Law (IHL), where lies the principle of distinction between combatants, who conduct the hostilities on behalf of the parties to an armed conflict, and civilians, who are presumed not to directly participate in hostilities and must be protected against the dangers arising from military operations. For the purposes of the principle of distinction in non-international armed conflict, all persons who are not members of State armed forces or organized armed groups of a party to the conflict are civilians and, therefore, entitled to protection against direct attack unless and for such time as they take a direct part in hostilities.³⁰

However, despite the serious legal consequences involved, neither the Geneva Conventions nor their Additional Protocols³¹ provide a definition of direct participation in hostilities, which has led to an ongoing debate among members of academia and governments with regards to the exact meaning of this notion. As a result, states adopt their own

---

29 NATO, “Press Release No. 124, Statement of the North Atlantic Council”, September 12, 2001. <https://www.nato.int/docu/pr/2001/p01-124e.htm>

30 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts, 8 June 1977, UN Doc A/32/144, (Protocol II), article 13.

31 Protocol II (id.), plus Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, 8 June 1977, UN Doc A/32/144, (Protocol I), article 51.

policies over the issue based on subjective assessments, which in most cases are considered as confidential. According to the Commentary to Article 51 (3) of Protocol I “direct” participation means acts of war which by their nature or purpose are likely to cause actual harm to the personnel and equipment of the enemy armed forces. It is only during such participation that a civilian loses his immunity and becomes a legitimate target. Once he ceases to participate, the civilian regains his right to the protection as civilian.

In accordance with the above definition, it could hardly be considered that the financier of a terrorist activity, which amounts to a hostile act is directly participating in hostilities so that he/she can be targeted for his/her specific act. In this respect, it would be equally illegitimate any status based targeting as a member of an organized armed group, since, in the view of the ICRC, the concept of organized armed group refers to non-state armed forces in a strictly functional sense, which means that the decisive criterion for individual membership in an organized armed group is whether a person assumes a continuous function for the group involving his or her direct participation in hostilities (continuous combat function)³². In that sense continuous combat function distinguishes members of the organized fighting forces of a non-state party from civilians who directly participate in hostilities on a merely spontaneous, sporadic, or unorganized basis, or who assume exclusively political, administrative or other non-combat functions, such as financial assistance.³³ Similarly, as the Supreme Court of Israel noted in its famous Judgment regarding the lawfulness of targeted killings, “a person who aids the unlawful combatants by general strategic analysis, and grants them logistical, general support, including monetary aid is not taking a direct part rather an indirect part in the hostilities”, clarifying also that “if such persons are injured, the State is likely not to be liable for it, if it falls into the framework of collateral or incidental damage”³⁴.

---

32 N. Melzer, “Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law”, (ICRC Guidance), International Committee of Red Cross, (2009), 33. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc-002-0990.pdf>

33 Id. 34.

34 Supreme Court of Israel, Public Committee against Torture in Israel v. Government of Israel, Case No. HCJ 769/02, 13 December 2006, [hereinafter Targeted Killings Case].

There has been a distinct lack of agreement, however, on what support activity falls within the concept of group membership, or qualify as “direct participation in hostilities”, since taking a direct part in hostilities is more narrowly construed than simply making a contribution to the war effort.³⁵ For example, a state attack on the Islamic State’s oil facilities could be easily justified if the persons running them were considered as members of an organized armed group (status-based targeting). The challenge is that running an oil production facility is not the type of combat support, or combat service support activity (i.e., storing and transporting oil, lubricants and fuel) that States might normally consider as qualifying for armed group membership, or meeting the direct participation test.³⁶ Thus, it is clear that individuals involved in combat service support activities are considered civilians and their possible injury or death can be only justified within the permissible limits of collateral damage for civilians that are proximate to the attackable military objective. As it is specified in UK Joint Service Manual, civilians working in military vehicle maintenance depots or munitions factories or driving military transport vehicles are not direct participating in hostilities, but they are at risk from attacks on those objectives since military objectives may be attacked whether or not civilians are present, subject to the rule of proportionality.³⁷ The above approach is also met in Australian joint doctrine for the guidance of Australian Defence Force operations.³⁸

Coming back to the issue in question, it can be concluded that those providing financial aid to terrorists indeed contribute to sustaining a terrorist’s group combat effectiveness, though they cannot be targeted even if it is proved that they are members of these groups, since their participation cannot be assumed as a continuous combat function.

---

35 UK Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict, Joint Service Publication 383, 2004 Edition, 24.

36 *Kenneth Watkin*, ‘Targeting “Islamic State” Oil Facilities’, 90 INT’L L. STUD. 499, 509 (2014); 509,510. <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol90/iss1/16/>

37 UK Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict, id. (35), 54.

38 Australian Defence Doctrine Publication 06.4, LAW OF ARMED CONFLICT, 11 May 2006, 5-10.

IS THERE ONE SIZE FITS ALL ANSWER?

Additional, and more complex, questions arise when financing constitutes a preparatory measure or otherwise the first of a series of successive acts performed too close and in a causal link between each other, leading to the onset of a specific combat activity. When, for example, a businessman disposes knowingly and intentionally the necessary funds for purchasing a drone, including its explosives, which is going to be used for the execution of a terrorist attack against a military base, scheduled to take place shortly thereafter, the question arises as to whether that act could fulfill the criterion of direct participation in hostilities and, consequently, that transaction would be targeted either lethally or non lethally. In the first option the arrest of the businessman seems an ideal solution, though if this is not feasible for reasons that pertain to operational needs and requirements, what might be the best course of action that ensures the prevention of a terrorist attack at an earlier stage before it occurs? Moving to the second option, non lethal means that could suspend or cancel the attempted transaction are considered efficient, however they require high level technical capabilities.

Unlike the situations often referred to in the literature, as well as in the Targeted Killings case, the businessman hypothetically deals with a deliberate contribution to a specific attack.³⁹ Looking back to the ICRC Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities, the distinction between direct and indirect participation in hostilities must be interpreted as corresponding to that between direct and indirect causation of harm, which means that at the present context direct causation should be understood in a way that the harm in question must be brought about in one causal step.⁴⁰ Consequently, while the Guidance maintains that providing the adversary with supplies and services or transporting weapons and equipment generally constitutes indirect participation, it recognizes that such activities amount to direct participation if “carried out as an integral part of a specific military op-

---

39 Eran Shamir-Borer, “Fight, Forge, and Fund: Three Select Issues on Targeting of Persons”, *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 51, no. 3 (May 2018): 959-978, 973. https://s3.amazonaws.com/vu-wp0/wp-content/uploads/sites/78/2018/06/07024021/18.-Shamir-Borer_Final-Review_Formatted.pdf [accessed 5 June 2020]

40 N. Melzer, *id.* (32), 53-54.

eration designed to directly cause” harm such as injury, loss of life, or damage to property⁴¹.

Focusing on the state practice, it should be noted that from a US perspective, whether an act by a civilian constitutes direct participation in hostilities is likely to depend highly on the circumstances of the specific case, so considerations such as the degree to which the act causes harm to the opposing party’s persons or objects, the degree to which the act is connected to the hostilities, the specific purpose underlying the act, the military significance of the activity to the party’s war effort, and the degree to which the activity is viewed inherently or traditionally as a military one, may be relevant.⁴² Similarly, for UK armed forces whether civilians are taking a direct part in hostilities is a question of fact,⁴³ while, according to German LOAC Manual, only concrete actions constitute direct participation in hostilities (e.g. conducting military operations, transporting weapons and ammunition to combat units, operating weapon systems, transmitting target data that leads immediately to the engagement of a military objective etc.), authorizing military engagement against the perpetrators of such acts⁴⁴. Lastly, for New Zealand Armed Forces the critical question remains whether the attack is an act of a fundamentally military nature and this is to be determined in good faith on the basis of information available to the decision maker at the time.⁴⁵ In this context, provision of general support and comfort to opposing forces, such as food and shelter or financial resources, or expressing support for them are explicitly excluding from the concept of direct participation in hostilities, even if they are an integral part of a deliberate action of a fundamentally military nature.⁴⁶

It is therefore understood that there are no hard and fast answers to these questions. Rather, each instance must be assessed cautiously, tak-

---

41 *Eran Shamir-Borer*, id. (39), 974.

42 US Law of War Manual, Office of General Counsel, USA Department of Defense, June 2015 (updated December 2016), 229-230.

43 UK Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict, id. (33), 54.

44 German Joint Service Regulation (ZDv) 15/2, Law of Armed Conflict Manual, Federal Ministry of Defense, May 2013, 82.

45 New Zealand, Manual of Armed Forces Law, DM 69 (2nd ed.) Volume 4, August 2017, 6-15.

46 *Id.* 6-17.

ing all the relevant factors and circumstances into account⁴⁷. The existence and degree of link between the act of financing, in and of itself, and the specific hostile act constitutes an ad hoc issue, which should be addressed in light of the specific circumstances of each case. In this process, it is particularly important to evaluate the financier's accurate and comprehensive knowledge of the purpose for which his or her funds are going to be used as well as their causal link with the commitment of a specific hostile act. It is thus necessary to distinguish the case where a person contributes financially, i.e. through a charity campaign, to the budget of a terrorist organization, ignoring the purpose for which his or her money is going to be exploited, from that case, where somebody finances the purchase of military equipment that is going to be used in the context of a specific military operation, forming an integral part of it. The latter action could be considered as a preparatory or the first of a series of successive acts performed too close and in a causal link between each other, leading to the onset of a specific combat activity and in that sense it could be lethally targeted as direct participation in hostilities.

CONCLUSION

In any case it should be emphasized that any targeted killing operation carried out in the framework of an ongoing armed conflict should always be based on reliable evidence and take place as an exceptional and proportionate measure, when arrest is not feasible either for operational (risk for heavy losses to friendly forces) or legal reasons (high collateral damages). The above criteria, set by the Israel Supreme Court in its Judgment⁴⁸ should be applicable only in cases where it has been proved that the targeted individuals, through their engagement, are directly participating in hostilities, which is particularly difficult for financing acts that are considered by their nature as war sustaining activities.

To sum up, the financing of terrorism is mainly considered a criminal offense that should be suppressed through law enforcement operations. However, since the terrorist threat is also changing in ways that make it more dangerous and difficult to counter by way of law enforcement

---

47 *Eran Shamir-Borer*, id. (39), 976.

48 *Targeted Killings Case*, id. (34).

means, the concept of war on terror is gaining momentum, putting the suppression of terrorist activities under the IHL framework, which is applicable both to international and non-international armed conflicts. This new reality makes it necessary to address new challenging issues such as whether financial support of an organized armed group meets the criteria of the notion of direct participation in hostilities. Undoubtedly, financing of terrorism does not constitute itself an activity that can cause direct harm, such as death or injury, to the opposing party. However, the variety of available means and methods through which financial assistance may be provided, together with the asymmetric nature of the terrorist threat, lead to the conclusion that there is no “one size fits all answer”⁴⁹ and each case should be addressed separately in light of the specific circumstances in order to confirm the aforementioned rule.

---

49 Eran Shamir-Borer, *id.* (39), 978.

Ταγματάρχης (ΝΟΜ) Στέργιος Τσακίρης

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ ΚΑΙ ΟΙ ΈΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το Εθνικό Σύστημα Ακεραιότητας (Ε.Σ.Α.) εντάσσεται στην εθνική στρατηγική καταπολέμησης της διαφθοράς,¹ διαλαμβάνει δράσεις και έργα που αφορούν στον εκσυγχρονισμό και την ενδυνάμωση των μηχανισμών διαφάνειας, ελέγχου, ακεραιότητας² και λογοδοσίας της δημόσιας διοίκησης, και αποσκοπεί στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους θεσμούς. Το Ε.Σ.Α. αφορά αμιγώς τη δημόσια διοίκηση, εγκαθιδρύεται, επικαιροποιείται και ανασχεδιάζεται με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών, ύστερα από εισήγηση του Διοικητή της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας (Ε.Α.Δ.),³ και αφορά δράσεις που αναλαμβάνονται και υλοποιούνται από το Υπουργείο Εσωτερικών (ΥΠ.ΕΣ.) και την Ε.Α.Δ.

Στο πλαίσιο των δράσεων των ανωτέρω αρχών, εντάσσεται και η έκδοση συναφών Κωδίκων Ηθικής, Δεοντολογίας και Συμπεριφοράς. Μεταξύ των εν λόγω Κωδίκων, συγκαταλέγεται και ο Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς των Υπαλλήλων του Δημόσιου Τομέα⁴ (στο εξής: Κώδικας), που εκδόθηκε κατόπιν συνεργασίας του ΥΠ.ΕΣ. και της

1 Βλ. κυρίως άρθρο 1 του ν.4915/2022 (Α' 63). Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση θεσμοθετήθηκε με το ν.4795/2021 (Α' 62), η δε Εθνική Αρχή Διαφάνειας ορίσθηκε ως αρμόδια για το συντονισμό των Συμβούλων Ακεραιότητας (Δίκτυο Συμβούλων Ακεραιότητας).

2 Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η Σύσταση του Συμβουλίου του διεθνούς Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) για τη δημόσια ακεραιότητα, ως στρατηγικής κατά της διαφθοράς, με την οποία συνιστά στα κράτη-μέλη, καθώς και στα κράτη-μη μέλη, να δημιουργήσουν ένα συνεκτικό και εμπεριστατωμένο σύστημα δημόσιας ακεραιότητας, βλ. [oecd.org/gov/ethics/integrity-recommendation-el.pdf](https://www.oecd.org/gov/ethics/integrity-recommendation-el.pdf).

3 Η Ε.Α.Δ. ιδρύθηκε με το ν.4622/2019 (Α' 133) και ανέλαβε το σύνολο των αρμοδιοτήτων πέντε βασικών ελεγκτικών δημόσιων φορέων, καθώς και της Γενικής Γραμματείας Καταπολέμησης της Διαφθοράς.

4 Για το πλήρες κείμενό του βλ. στην ιστοσελίδα της Ε.Α.Δ. στο: https://aead.gr/images/manuals/-code_ithikis_epaggelmatikhs_sumperiforas_ypallhlwn_dhosiou_tomea.pdf.

Ε.Α.Δ., ύστερα από διαβούλευση με τον Συνήγορο του Πολίτη, τον Ιούλιο του 2022.

Ο Κώδικας αποτελεί ένα σύνολο αρχών και κανόνων συμπεριφοράς των στελεχών της δημόσιας διοίκησης, με κύριο σκοπό την εμπέδωση επαγγελματικής νοοτροπίας και τη διασφάλιση ενός πρότυπου εργασιακού περιβάλλοντος.

ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Ο Κώδικας εμπεριέχει θεμελιώδεις αξίες, καθώς και την αναμενόμενη από τους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα συμπεριφορά, κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους. Η βασική υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων είναι η εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και τούτο απαιτεί την τήρηση ορισμένων προτύπων επαγγελματικής συμπεριφοράς, στο πλαίσιο εδραίωσης κουλτούρας ηθικής στη δημόσια διοίκηση, προς ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών στην ακεραιότητα των φορέων της.

Ο Κώδικας εφαρμόζεται στο σύνολο των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα,⁵ ανεξάρτητα από τη σχέση εργασίας και την κατοχή θέσης ευθύνης, πλην όμως από το πεδίο εφαρμογής του εξαιρούνται ρητά οι παρακάτω:

α. Οι δικαστικοί λειτουργοί, το κύριο προσωπικό του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και οι ιατροδικαστές.

β. Τα μέλη Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (Δ.Ε.Π.), Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού (Ε.ΔΙ.Π.), Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (Ε.Ε.Π.), Ειδικού Τεχνικού Εργαστηριακού Προσωπικού (Ε.Τ.Ε.Π.) και το έκτακτο διδακτικό προσωπικό των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Α.Ε.Ι.) και των Ανωτάτων Στρατιωτικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Α.Σ.Ε.Ι.), καθώς και το εκπαιδευτικό και διδακτικό προσωπικό των, με οποιαδήποτε ονομασία, σχολών ή σχολείων ή υπηρεσιών του Δημοσίου, των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού.

---

⁵ Όπως ορίζεται με το άρθρο 14, παρ. 1, περ. (α), του ν.4270/2014 (Α' 143). Ειδικότερα, ο δημόσιος τομέας περιλαμβάνει τη Γενική Κυβέρνηση, τα εκτός αυτής Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΔΔ), καθώς και τις εκτός αυτής δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς του Κεφαλαίου Α' του ν.3429/2005 (Α' 314), ανεξαρτήτως εάν έχουν εξαιρεθεί από την εφαρμογή του.

γ. Οι στρατιωτικοί, το μη πολιτικό προσωπικό των Υπουργείων Προστασίας του Πολίτη και Ναυτιλίας και Νησιωτικής Πολιτικής, το προσωπικό της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών.

δ. Οι θρησκευτικοί λειτουργοί των νομικών προσώπων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού,⁶ των λοιπών Εκκλησιών, δογμάτων και των εν γένει γνωστών θρησκειών.

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΞΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Ο Κώδικας εμπεριέχει ένα πλαίσιο αξιών που κρίνονται θεμελιώδεις για το ήθος που πρέπει να χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των υπαλλήλων με στόχο τη διασφάλιση του κράτους δικαίου, την ενίσχυση της διαφάνειας και της λογοδοσίας και τη συνεχή βελτίωση των παρεχόμενων προς τους πολίτες υπηρεσιών.

Οι εν λόγω θεμελιώδεις αξίες είναι:

- α. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα, τους νόμους και τους θεσμούς.
- β. Η ακεραιότητα.
- γ. Ο σεβασμός στους ανθρώπους και το περιβάλλον.
- δ. Ο επαγγελματισμός.

Περαιτέρω, κάθε μία από τις ανωτέρω θεμελιώδεις αξίες αναλύεται σε επιμέρους αξίες, ώστε να προσδιοριστεί με σαφήνεια το περιεχόμενό τους. Εν προκειμένω, θα αρκεστούμε σε απλή αναφορά των επιμέρους αξιών, επιμένοντας μόνο σε ορισμένες είτε λόγω της ιδιαίτερης σημασίας τους είτε λόγω της καινοτομίας τους. Έτσι, ο σεβασμός στο Σύνταγμα, τους νόμους και τους θεσμούς περιλαμβάνει την τήρηση της νομοθεσίας, ήτοι την πιστή εφαρμογή του Συντάγματος και της διεθνούς, ενω-

---

6 Εξάλλου, η Εκκλησία της Ελλάδος και οι οργανωτικές της υποδιαιρέσεις (π.χ. Μητροπόλεις, Ενορίες, Μονές), παρότι ΝΠΔΔ, δεν εντάσσονται στους φορείς της Γενικής Κυβέρνησης και το Δημόσιο Ταμείο, «δεν ασκούν κυβερνητική εξουσία», αλλά αποτελούν νομικά πρόσωπα ανεξάρτητα και διάφορα του κράτους και θεωρούνται «μη κυβερνητικές οργανώσεις», ως φορείς του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου («*Ιερές Μονές κατά Ελλάδος*» της 9.12.1994) και το άρθρο 68 του ν.4235/2014 (Α' 32). Βλ. Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλου, «Η συσσωμάτωση της Επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική έννομη τάξη: θεοϊδρυτος οργανισμός ή νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου;», Νομοκανονικά 1/2018, σελ. 33-49, εδώ σελ. 43 επ.

σιακής και εθνικής νομοθεσίας, την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, όπως αυτό προσδιορίζεται από τα όργανα του κράτους και αντανακλάται στο συμφέρον του κοινωνικού συνόλου, καθώς και την τήρηση των αρχών της διοικητικής δράσης⁷ και ιδίως των αρχών της νομιμότητας, της διακριτικής ευχέρειας, της χρηστής διοίκησης, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων, της αναλογικότητας, της ισότητας, της καλής πίστης και της επιείκειας. Η ακεραιότητα περιλαμβάνει τη διαφάνεια, τη λογοδοσία, την αμεροληψία, την αντικειμενικότητα και την εμπιστευτικότητα. Ο σεβασμός στους ανθρώπους περιλαμβάνει τη δικαιοσύνη, την ευγένεια και την αποφυγή των διακρίσεων. Ειδικότερα, οι υπάλληλοι αναγνωρίζουν την αξία του κάθε ανθρώπου ως ατόμου και μέλους του κοινωνικού συνόλου, ανεξάρτητα από φυλή, χρώμα, καταγωγή, φύλο, θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις, αναπηρία ή χρόνια πάθηση, ηλικία, οικογενειακή ή κοινωνική κατάσταση, σεξουαλικό προσανατολισμό, ταυτότητα ή χαρακτηριστικά φύλου. Ο σεβασμός στο περιβάλλον συνίσταται στην οικολογική συνείδηση των υπαλλήλων, οι οποίοι συμπεριφέρονται με τρόπο που προάγει τη συνείδηση αυτή, καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος. Τέλος, στον επαγγελματισμό των υπαλλήλων συμβάλλουν η αποτελεσματικότητα, η αποδοτικότητα, η συνεργασία, η καινοτομία, με την οποία οι υπάλληλοι ενισχύουν τις ψηφιακές τους δεξιότητες και αναζητούν ιδέες για την απλοποίηση και απλούστευση των διαδικασιών που ακολουθούν εντός των καθηκόντων τους, και η διά βίου μάθηση, κατά την οποία οι υπάλληλοι μεριμνούν για την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, προκειμένου να παρέχουν υπηρεσίες υψηλού επιπέδου προς τους πολίτες.

---

7 Πρόκειται για αρχές συμπληρωματικού χαρακτήρα που προκύπτουν από το σύνολο της νομοθεσίας καθώς και της νομολογίας, και ρυθμίζουν ορισμένα ζητήματα της οργάνωσης και της λειτουργίας των διοικητικών οργάνων. Αναλυτικότερα, βλ. *Επ. Σπηλιωτόπουλου*, Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου, Τόμος 1, 15^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 58-60, και πρβλ. Γενικές Αρχές Δημοσίου Δικαίου (επιμ. Θ. Αντωνίου), Νομική Βιβλιοθήκη, 2014, σελ. 157 επ. Για την εξέλιξη των γενικών αρχών του διοικητικού δικαίου, βλ. και *Π.Δ. Δαγτόγλου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, 7^η αναθεωρημένη έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2015, σελ. 106-108. Είναι αξιοσημείωτο ότι επιχειρείται, για πρώτη φορά, η ρητή αναφορά και συγκέντρωση των εν λόγω αρχών σε ένα νομοθετικό κείμενο, έστω και ήπιας μορφής δικαίου (soft law). Προηγήθηκε, βέβαια, η περιγραφή των θεμελιωδών αρχών του διοικητικού δικαίου, οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα της «διοικητικής ηθικής», στο άρθρο 4 του Κώδικα Ηθικής και Διοικητικής Συμπεριφοράς του Προσωπικού της Ε.Α.Δ. [Αριθμ. οικ. 21126/31-07-2020/Απόφαση Διοικητή της Ε.Α.Δ. (Β' 3592)].

Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ

Οι υπάλληλοι αναμένεται να αναπτύξουν συμπεριφορά που να είναι σύμφωνη με τις προαναφερθείσες θεμελιώδεις αξίες. Το τμήμα αυτό του Κώδικα⁸ καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος του⁹ και περιγράφει αναλυτικά όλους τους αναμενόμενους κανόνες συμπεριφοράς και συμμόρφωσης των υπαλλήλων. Εν προκειμένω, θα περιορισθούμε σε δύο καίρια και σύγχρονα ζητήματα: τα προσωπικά δεδομένα και την τηλεργασία.

Οι υπάλληλοι ασκούν τα καθήκοντά τους χωρίς να δημοσιοποιούν, άνευ της απαραίτητης εξουσιοδότησης, έγγραφα και προσωπικά δεδομένα, εφαρμόζοντας τις κείμενες προβλέψεις και διαδικασίες.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ενδεικτικά, μεριμνούν για την προστασία δεδομένων ή πληροφοριών που αφορούν στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή πολιτών, τηρώντας τα καθοριζόμενα στην κείμενη νομοθεσία που διέπει την προστασία των προσωπικών δεδομένων,¹¹ μεριμνούν για την απόκτηση, αποθήκευση, διαχείριση, επεξεργασία και μεταβίβαση σε τρίτους προσωπικών δεδομένων, μόνο όταν είναι απολύτως αναγκαίο για τη διενέργεια των εργασιών τους και πάντα σύμφωνα με τη νομοθεσία, επεξεργάζονται προσωπικά δεδομένα με διαφανή τρόπο κατόπιν ενημέρωσης των ενδιαφερόμενων ατόμων, με σεβασμό των δικαιωμάτων τους, εκπαιδεύονται και λογοδοτούν σχετικά με την ορθή διαδικασία επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων και συνεργάζονται και συμβουλευονται τον Υπεύθυνο Προστασίας Δεδομένων (DPO¹²) του φορέα και τις Μονάδες που ασχολούνται με την ασφάλεια των πληροφοριακών συστημάτων.

Οι υπάλληλοι που εργάζονται εξ αποστάσεως με τη χρήση της τεχνολογίας πρέπει να τηρούν ορισμένες αρχές, προκειμένου η εργασία τους να είναι αποδοτική τόσο για τους ίδιους όσο και για το φορέα τους.¹³

---

8 Τμήμα Γ΄.

9 10 σελίδες από τις συνολικά 33.

10 Γ.2.3., σελ. 16-17.

11 Στην εν λόγω νομοθεσία συγκαταλέγονται ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων (ΕΕ) 2016/679 (ΓΚΠΔ), η Οδηγία (ΕΕ) 2016/680, ο ν.4624/2019 (Α΄ 137) και ο ν.2472/1997 (Α΄ 50).

12 Data Protection Officer.

13 Γ.4.5., σελ. 21-22.

Στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων, γνωρίζουν όλες τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που απορρέουν από το νομοθετικό πλαίσιο τηλεργασίας στο δημόσιο τομέα,¹⁴ ενημερώνονται για την υφιστάμενη πολιτική τηλεργασίας του φορέα τους, μεριμνούν για την προστασία του εξοπλισμού πληροφορικής (σταθμός εργασίας) που τους παρέχει ο φορέας, οργανώνουν σωστά το εργασιακό τους περιβάλλον ώστε να είναι φιλικό και να τηρεί τις απαραίτητες προδιαγραφές, τηρούν πιστά το προβλεπόμενο ωράριο εργασίας, λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας για την προστασία του χώρου εργασίας, με στόχο την πρόληψη περιπτώσεων καταστροφής ή κλοπής των ψηφιακών μέσων, όπου βρίσκονται αποθηκευμένα τα αρχεία που επεξεργάζονται ή τα έγγραφα που διαχειρίζονται σε φυσική μορφή,¹⁵ και επικοινωνούν συχνά με τους συναδέλφους και τον προϊστάμενό τους προκειμένου να υπάρχει συνεχής ανατροφοδότηση και να μην νιώθουν απομονωμένοι από το φυσικό εργασιακό περιβάλλον.

ΔΕΣΜΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Ο Κώδικας βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με το ισχύον νομοθετικό και κανονιστικό πλαίσιο, τη σύγχρονη βιβλιογραφία, καθώς και τις διεθνείς, βέλτιστες πρακτικές, ιδίως σε θέματα δημόσιας ακεραιότητας.

Η τήρηση των γενικών και ειδικότερων προτύπων ηθικής και συμπεριφοράς που προβλέπει ο Κώδικας, αποτελεί υποχρέωση για τους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, οι οποίοι με τη σειρά τους καλούνται να συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος ακεραιότητας και ορθής, δεοντολογικά, συμπεριφοράς αφενός προς την ίδια την υπηρεσία τους και τους συναδέλφους τους και αφετέρου προς τους διοικούμενους πολίτες και τις λοιπές υπηρεσίες του Δημοσίου και τις επιχειρήσεις.

---

14 Η τηλεργασία στο δημόσιο τομέα, τόσο σε κανονικές όσο και σε έκτακτες συνθήκες, όπως υπήρξε η πρόσφατη πανδημία του κορωνοϊού COVID-19, μέσω της αξιοποίησης των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ), ρυθμίζεται από το ν.4807/2021 (Α' 96). Για τον ιδιωτικό τομέα, ισχύει το άρθρο 5 του ν.3846/2010 (Α' 66), όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 67 του ν.4808/2021 (Α' 101).

15 Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων έχει εκδώσει κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την εφαρμογή των κανόνων προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της τηλεργασίας (βλ. τις Κατευθυντήριες Γραμμές 1/2021 και 2/2020, τις Αποφάσεις 32/2021, 5/2020 και 2/2020, καθώς και την Οδηγία 115/2001).

Η παράβαση πολλών από τα ειδικά πρότυπα συμπεριφοράς που εμπεριέχει ο Κώδικας συνιστά πειθαρχικό παράπτωμα ή/και ποινικό αδίκημα.¹⁶ Προς τούτο, τονίζεται πως ο Κώδικας εφαρμόζεται συμπληρωματικά και επικουρικά προς το ήδη υπάρχον κανονιστικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, ο Κώδικας αποτελεί ήπια μορφή δικαίου (soft law),¹⁷ καθώς δίδεται προτεραιότητα σε ένα σύστημα που βασίζεται περισσότερο σε ηθικές αξίες, παρά σε τυπικούς και αυστηρούς κανόνες συμμόρφωσης.

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Η αρμοδιότητα άσκησης της ανώτατης εποπτείας για την εφαρμογή των διατάξεων του Κώδικα ανήκει στον επικεφαλής του κάθε φορέα, ο οποίος υποχρεούται να ορίσει τον αρμόδιο άσκησης της εποπτείας εφαρμογής των προβλέψεων και των δικλίδων ακεραιότητας του Κώδικα.

Ο Κώδικας είναι δομικό στοιχείο του Συστήματος Εσωτερικού Ελέγχου που αναπτύσσεται σε κάθε δημόσιο φορέα, του οποίου η αξιολόγηση συντελείται από τη Μονάδα Εσωτερικού Ελέγχου,¹⁸ καθώς και τους λοιπούς εσωτερικούς και εξωτερικούς εποπτικούς φορείς, που παρέχουν εύλογη διασφάλιση για την ωριμότητα και την αποτελεσματική λειτουργία των επιμέρους στοιχείων και δικλίδων ελέγχου αυτού.

---

16 Δ 2., σελ. 24.

17 Ο νόμος και η κανονιστική πράξη είναι τα βασικά παραδείγματα «σκληρού» δικαίου, ενώ οι διοικητικές πράξεις που εντάσσονται στο εννοιολογικό πεδίο του «ήπιου» δικαίου δεν είναι σαφώς προσδιορισμένες. Βασικό γνώρισμά τους είναι η μη νομική δεσμευτικότητά τους, είτε λόγω απουσίας τυπικής διαδικασίας έκδοσής τους, είτε λόγω του περιεχομένου τους, καθώς τούτο δεν συνίσταται σε ρητή επιταγή αλλά σε διευκρίνιση, σύσταση ή οδηγία, μη επισύροντας επομένως κυρώσεις. Το soft law, αν και ήπιο, συνιστά δίκαιο με δεσμευτικό εν πολλοίς χαρακτήρα και σε αυτό εντάσσονται οι κατευθυντήριες γραμμές-οδηγίες, οι χάρτες υποχρεώσεων, ανακοινώσεις-δελτία τύπου, υποδείξεις και συστάσεις. Για περισσότερα, βλ. Δ. Ζερβού, *Soft Law και Ελληνική Έννομη Τάξη-η ενδικασιμότητα των πράξεων ήπιου δικαίου στο ελληνικό νομικό σύστημα*, 2017, στο: pergamos.lib.uoa.gr/uoal/uoal/object/2707507/file.pdf.

18 Το Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου και η Μονάδα Εσωτερικού Ελέγχου, που συστήνεται στα Υπουργεία ως οργανική μονάδα επιπέδου Διεύθυνσης, θεσμοθετήθηκαν με το ν.4795/2021 (Α' 62).

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ, Ο ΟΔΗΓΟΣ ΟΡΘΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΗΘΙΚΗΣ, ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ.

Ο Κώδικας τέθηκε σε ισχύ το έτος 2022, προς ενημέρωση και εμπλουτισμό του ήδη εκδοθέντος το 2012 Οδηγού Ορθής Διοικητικής Συμπεριφοράς,¹⁹ από το Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης. Ο Κώδικας εστιάζει, πλέον, σε νέα δεδομένα και προκλήσεις, όπως η χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης,²⁰ η εξ αποστάσεως εργασία με τη χρήση της τεχνολογίας, ο σεβασμός στο περιβάλλον (ανακύκλωση, πράσινη ανάπτυξη), καθώς και η δημιουργία ενός συνεκτικού και σύγχρονου πλαισίου για την πρόληψη, την αντιμετώπιση και την καταπολέμηση φαινομένων εκφοβισμού, βίαιης συμπεριφοράς, παρενόχλησης και μη ισότιμης μεταχείρισης στους χώρους εργασίας. Ο Οδηγός Ορθής Διοικητικής Συμπεριφοράς εξακολουθεί να ισχύει για όσα θέματα δεν ρυθμίζονται από τον Κώδικα.

Επιπλέον, ειδικότεροι Κώδικες Ηθικής, Δεοντολογίας και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς που αφορούν συγκεκριμένους φορείς και κατηγορίες υπαλλήλων (π.χ. ο Κώδικας Δεοντολογίας Εσωτερικών Ελεγκτών του 2021, ο Κώδικας Δεοντολογίας μελών και προσωπικού της Ενιαίας Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Συμβάσεων του 2017) εξακολουθούν να ισχύουν συμπληρωματικά με τον παρόντα Κώδικα.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ-ΕΥΑΙΣΘΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Ο Κώδικας αναρτάται στον ιστότοπο του ΥΠ.ΕΣ. και της Ε.Α.Δ. και στους ιστοτόπους όλων των φορέων του δημόσιου τομέα. Με μέριμνα των επικεφαλής των φορέων του δημόσιου τομέα, ο Κώδικας διανέμεται ηλεκτρονικά σε όλους τους υπαλλήλους τους.

---

19 Οι αρχές και οι κανόνες του Οδηγού απευθύνονται στους υπαλλήλους του Δημοσίου και έχουν αντίστοιχη ισχύ των συνταγματικών, νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων από τις οποίες προκύπτουν. Ο Οδηγός προσδιορίζει το κλίμα που πρέπει να επικρατεί στη δημόσια υπηρεσία, διατυπώνει σαφείς κανόνες συμπεριφοράς για τους υπαλλήλους και ενημερώνει τους πολίτες αφενός για τον τρόπο που πρέπει να τους αντιμετωπίζει η δημόσια διοίκηση και αφετέρου για τα βασικά δικαιώματα και υποχρεώσεις τους, κατά τις συναλλαγές τους με το Δημόσιο.

20 Για τις Ένοπλες Δυνάμεις έχει ήδη εκδοθεί ο Οδηγός Ορθής Χρήσης Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (Έκδοση 1.0/2016)/Οκτ 16/ΓΕΕΘΑ/Α8, καθώς και η Πολιτική Ορθής Χρήσης Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης/Μαρ 17/ΓΕΕΘΑ/Α8.

Οι Σύμβουλοι Ακεραιότητας της δημόσιας διοίκησης²¹ παρέχουν ενημέρωση και συμβουλευτική συνδρομή για τα θέματα του Κώδικα. Συγκεκριμένα, συμμετέχουν στη χάραξη εσωτερικών πολιτικών και στην ανάπτυξη εργαλείων για την ενίσχυση της ακεραιότητας και της διαφάνειας, όπως Κώδικες Ηθικής και Δεοντολογίας, Κανονισμοί Διαχείρισης Φαινομένων Σύγκρουσης Συμφερόντων, Πρωτόκολλα Αντιμετώπισης Περιστατικών Απάτης και Διαφθοράς. Επίσης, μεριμνούν για την υλοποίηση δράσεων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης σε συνεργασία με τις υπηρεσίες που απασχολούνται με θέματα ανθρώπινου δυναμικού, καθώς και με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς.

Ο Συνήγορος του Πολίτη, ως ο καθ' ύλην αρμόδιος φορέας για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης και των ίσων ευκαιριών, παρέχει συμβουλές και καθοδήγηση για θέματα της αρμοδιότητάς του.

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Ο Κώδικας είναι πιο προσιτός, άμεσα προσπελάσιμος και περισσότερο πρακτικός προς τους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, σε σχέση με άλλα παρεμφερή κείμενα, συνταχθέντα κατά το παρελθόν, καθόσον αφενός αποφεύγει τη στεία και τυπική, νομική προσέγγιση και αφετέρου επισημαίνει συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς με δοθέντα πρακτικά παραδείγματα, τα οποία βοηθούν σημαντικά στην επίλυση διαφόρων διλημμάτων που ανακύπτουν, καθημερινά, στο χώρο εργασίας.

Ειδικότερα, περιγράφονται συγκεκριμένα παραδείγματα ηθικών και δεοντολογικών διλημμάτων, τα οποία αφορούν, μεταξύ άλλων, καταστάσεις σύγκρουσης συμφερόντων, παρενόχλησης, εκφοβισμού και ισότιμης μεταχείρισης, όπως και ενδεικτική μεθοδολογία διαχείρισης και αντιμετώπισής τους. Μάλιστα, προβλέπεται συγκεκριμένη μεθοδολογία για την αντιμετώπιση γενικά ενός ζητήματος, δομημένη σε τέσσερα βήματα.²² Κατ' αρχάς, ο υπάλληλος ενεργεί σύμφωνα με τη νομοθετική διάταξη εάν υπάρχει. Εάν δεν υφίσταται τέτοια διάταξη, ο υπάλληλος ενεργεί σύμφωνα με την πολιτική, τη διαδικασία ή την οδηγία που αναφέρεται στην κατάσταση εάν υπάρχει. Εάν δεν υφίσταται ούτε τέτοια πολιτική, διαδικασία ή οδηγία, ο υπάλληλος ενεργεί σύμφωνα με τον παρόντα

21 Όπως αυτοί προβλέπονται στο ν.4795/2021 (Α' 62).

22 ΣΤ.2., σελ. 29.

Κώδικα, εφόσον υπάρχει ρητή μνεία για τη συγκεκριμένη κατάσταση. Εάν όμως δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο το ζήτημα, τότε ο υπάλληλος απευθύνεται στον προϊστάμενό του για παροχή βοήθειας και οδηγιών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ο Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς Υπαλλήλων του Δημόσιου Τομέα αποτελεί ένα σύγχρονο, ευσύνοπτο, εύχρηστο και άμεσα προσβάσιμο εργαλείο για τους υπαλλήλους στους οποίους εφαρμόζεται και αφορά, καθώς και για τους πολίτες που συναλλάσσονται με τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο Κώδικας, όπως ήδη σημειώθηκε αρχικά, δεν τυγχάνει εφαρμογής στους στρατιωτικούς.

Οι υπηρεσίες και μονάδες των Ενόπλων Δυνάμεων, σταθερά και με συνέπεια, εφαρμόζουν, μεταξύ άλλων, τον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας²³ είτε προς τους εν ενεργεία στρατιωτικούς είτε προς τους πολίτες (ιδιώτες, απόστρατους στρατιωτικούς, εκπληρώσαντες τη στρατιωτική τους υποχρέωση πρώην στρατιώτες), προσφεύγουν, κατά κανόνα, στη σύγχρονη ελληνική νομοθεσία περί δημοσίων συμβάσεων,²⁴ προκειμένου να προμηθευτούν αγαθά και υπηρεσίες, και συνεργάζονται με πολλές υπηρεσίες και φορείς του Δημοσίου, καθώς και με επιχειρήσεις και εταιρείες του ιδιωτικού τομέα. Ειδικότερα, υπάρχουν υπηρεσίες που είτε, κατά βάση, εξυπηρετούν πολίτες, όπως οι Στρατολογικές Υπηρεσίες και τα Γραφεία Ενημέρωσης Κοινού Αθήνας και Θεσσαλονίκης, είτε εξυπηρετούν τόσο στρατιωτικούς όσο και πολίτες, όπως τα Στρατιωτικά Πρατήρια, οι Λέσχες Αξιωματικών Φρουράς, τα Στρατιωτικά Νοσοκομεία,²⁵ τα Κέντρα Αποκατάστασης Απωλειών Υγείας (ΚΑΑΥ) και το Πολεμικό Μουσείο στην Αθήνα με τα Παραρτήματά του σε άλλες πόλεις. Επιπλέον, στις Ένοπλες Δυνάμεις υφίστανται διάφορα νομοθετήματα (π.χ. Νόμοι, Προεδρικά Διατάγματα, Κανονισμοί, Πάγιες Διαταγές, Γενικές Διαταγές) που εμπεριέχουν, διάσπαρτα, ποικίλες υποχρεώσεις και καθήκοντα για τους στρατιωτικούς, αναλόγως προέλευσης και καθηκόντων. Παρατηρείται, δηλαδή, μία πανσπερμία νομοθετικών και κανονιστικών

23 Ο οποίος κυρώθηκε με το ν.2690/1999 (Α' 45).

24 Ν.4412/2016 (Α' 147).

25 Το πλαίσιο συνεργασίας μεταξύ νοσοκομείων και γενικότερα υγειονομικών υπηρεσιών των Ενόπλων Δυνάμεων με τα νοσοκομεία και κέντρα υγείας του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) ρυθμίζεται από το άρθρο 2 παρ. 3 του ν.3868/2010 (Α' 129) και την υπ' αριθ. Φ.700/54/83604/Σ.466/31 Αυγ 2011/ΚΥΑ (Β' 1948), όπως ισχύει.

ρυθμίσεων, των οποίων η συστηματική επεξεργασία και άμεση γνώση και εφαρμογή από τον μέσο στρατιωτικό, προφανώς, παρουσιάζει δικαιολογημένες δυσχέρειες.²⁶

Η αποτύπωση των αρχών και κανόνων συμπεριφοράς των στρατιωτικών, κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους, με κύριους στόχους τη βελτιστοποίηση της επαγγελματικής νοοτροπίας τους και τη διασφάλιση ενός πρότυπου και σύγχρονου εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και η συμπερίληψη όλων των κανόνων ηθικής και δεοντολογίας, ήδη υπαρχόντων αλλά και πιο σύγχρονων, που πρέπει να εφαρμόζουν οι στρατιωτικοί, προς ενίσχυση της διαφάνειας, της λογοδοσίας και της ακεραιότητας, καθώς και της βελτίωσης της ποιότητας των παρεχόμενων προς τους πολίτες υπηρεσιών, θα μπορούσε να επιτευχθεί, μεταξύ άλλων, με το σχεδιασμό, την έκδοση και την εφαρμογή ενός Κώδικα αντίστοιχου με τον μελετώμενο Κώδικα των Υπαλλήλων του Δημόσιου Τομέα.

Στο πλαίσιο αφενός της εθνικής στρατηγικής καταπολέμησης της διαφθοράς, της επαύξησης της διαφάνειας και των προσπαθειών και στόχων για τη δημόσια ακεραιότητα και αφετέρου της ανθρωποκεντρικής διοίκησης στις Ένοπλες Δυνάμεις και της έμπρακτης μέριμνας της υπηρεσίας προς τα στελέχη της, θα μπορούσε να ενταχθεί και η έκδοση ενός Κώδικα Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς των Στρατιωτικών, πρακτικού, ευσύνοπτου, φιλικού προς τον χρήστη και εύκολα προσβάσιμου σε όλους τους ενδιαφερόμενους στρατιωτικούς αλλά και στους πολίτες. Στον εν λόγω Κώδικα, που θα βασίζεται στο υφιστάμενο σχετικό νομοθετικό και κανονιστικό πλαίσιο,²⁷ θα μπορεί κάθε στρατιωτικός να ανατρέχει, οποτεδήποτε, και να εντοπίζει, άμεσα και εύκολα, μία απάντηση σε καθημερινώς αναφυόμενα προβλήματα, προβληματισμούς και διλήμματα είτε προς τους πολίτες είτε προς την υπηρεσία και τους συναδέλφους του, στρατιωτικούς και λοιπούς δημοσίους υπαλλήλους.

26 Για να μην αναφερθούμε σε ειδικότερες διατάξεις που αφορούν, για παράδειγμα, στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περιόδους ενόπλων συρράξεων ή τους νόμους για την κατάσταση πολιορκίας και της πολιτικής σχεδίασης εκτάκτου ανάγκης.

27 Ενδεικτικά, στο ν.3883/2010 (Α' 167), το ν.3421/2005 (Α' 302), το ν.2936/2001 (Α' 166), το ν.2287/1995 (Α' 20), το ΠΔ 48/2022 (Α' 120), το ΠΔ 130/1984 (Α' 42), το ΠΔ 60/2009 (Α' 83), το ΠΔ 210/1993 (Α' 89), την ΠαΔ 4-2/2023/ΓΕΕΘΑ/Β1, τον Οδηγό Ορθής Χρήσης Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (Έκδοση 1.0/2016)/Οκτ 16/ΓΕΕΘΑ/Α8, τον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, τη νομοθεσία περί προσωπικών δεδομένων, και το ν.4807/2021 (Α' 96).

Λοχαγός (ΝΟΜ) Παναγιώτης Βασιλειάδης¹

Η ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΩΣ (ΜΗ) ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

«...καὶ ἔσται ἡ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης».²

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι τουρκικές αιτιάσεις για παραβίαση, εκ μέρους της Ελλάδας, των συμβατικών της υποχρεώσεων για αποστρατιωτικοποίηση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου δεν αποτελούν ένα καινούργιο κεφάλαιο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Ούτε εξάλλου συνιστούν καθαυτές μια μορφή επέκτασης του νομικού «οπλοστασίου» της Άγκυρας, στην προσπάθειά της να υποστηρίξει την αναθεωρητική της ατζέντα στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Αντιθέτως, πρόκειται για μια «παλαιά ιστορία», η οποία συνδέεται άμεσα με τη ραγδαία επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων που επήλθε κατά τη δεκαετία του 1960, με αφορμή το Κυπριακό, και είχε ολοκληρωθεί ως προς τα βασικά της στοιχεία ήδη πριν την τουρκική εισβολή στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974.³ Υπό αυτή την έννοια, η τακτική διατύπωση σχετικών κατηγοριών από αξιωματούχους της τουρκικής κυβέρνησης δεν πρέπει να εκπλήσσει, αφού εντάσσεται στο συνολικό πλέγμα της ελληνοτουρκικής διένεξης, το οποίο δεν έχει διαφοροποιηθεί ουσιαστικά εδώ και περίπου μισό αιώνα.

Κατά τα τελευταία έτη, ωστόσο, παρατηρήθηκε μια ποιοτική κλιμάκωση της τουρκικής νομικής επιχειρηματολογίας η οποία (παρότι, όπως θα καταδειχθεί, δεν είναι απολύτως καινοφανής στη σύλληψή της) μπορεί να αποτελέσει τη θρυαλλίδα για ιδιαίτερα επικίνδυνες εξελίξεις στον άξονα Αθήνας και Άγκυρας. Συγκεκριμένα, με επιστολή που απηύθυνε προς τον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ στις 30 Σεπτεμβρίου 2021 ο τούρκος Μόνιμος Αντιπρόσωπος, η Τουρκία συνέδεσε ευθέως την αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου με

1 Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΑΠΘ.

2 *Κατά Ματθαίον* 25:64

3 Χ Σαζανίδης, *Ελλάδα, Τουρκία, ΝΑΤΟ και ο Εναέριος Χώρος του Αιγαίου 1974 - 1986: Τα Ζητήματα του FIR και του Εναέριου Επιχειρησιακού Χώρου στο Αιγαίο* (Εκδ. Μαϊάνδρος 1987) 164.

τη συμμόρφωση της Ελλάδας με την υποτιθέμενη υποχρέωσή της να τα διατηρεί αποστρατιωτικοποιημένα.⁴ Η «μετάλλαξη» αυτή των τουρκικών θέσεων χρήζει λεπτομερούς εξέτασης, καθότι, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, ο σεβασμός της κρατικής κυριαρχίας και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτή, καθώς και η αποφυγή της παραβίασης τους από τρίτα μέρη, προϋποθέτουν την αναγνώρισή τους.

Στόχος του παρόντος άρθρου δεν είναι η ανάλυση των διαφορετικών καθεστώτων αποστρατιωτικοποίησης που (δεν) ισχύουν για τα ελληνικά νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, ούτε η κριτική της σχετικής επιχειρηματολογίας Ελλάδας και Τουρκίας. Ο γράφων θα εστιάσει στην τουρκικής εμπνεύσεως σύνδεση της αποστρατιωτικοποίησης με την αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας επί των επίμαχων νήσων, τόσο ως προς τη νομική της ορθότητα, όσο και ως προς τις συνέπειες που μπορεί να έχει στην εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων κατά τα προσεχή έτη. Ωστόσο, για λόγους πληρότητας, αλλά και καλύτερης κατανόησης του διακυβεύματος, κρίνεται αναγκαία μια αδρομερής επισκόπηση τόσο των εφαρμοστέων διεθνών νομικών εργαλείων, όσο και της ιστορικής εξέλιξης του ζητήματος.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΙΕΝΕΞΗΣ

Το πιο πρώιμο περιστατικό της ελληνοτουρκικής διαφωνίας επί της αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου πρέπει να αναζητηθεί ήδη στο 1954, όταν η Τουρκία έθεσε βέτο στην κατασκευή βάσης ανεφοδιασμού ταχύπλων σκαφών περιπολίας και αποθήκης πυρομαχικών του ΝΑΤΟ στη Λέρο και στη συνέχεια στη Μυτιλήνη.⁵ Από το 1964, η γειτονική χώρα άρχισε να εγκαλεί επισήμως την Ελλάδα για παραβίαση του καθεστώτος αποστρατιωτικοποίησης που επιβάλλουν σε ορισμένα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης του 1923, η Σύμβαση της Λωζάνης του 1923 για το Καθεστώς των Στενών, καθώς και η Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων του 1947.⁶ Το 1968, η Άγκυρα έθεσε ζήτημα για τον εξοπλισμό της Λήμνου και της Σαμοθράκης, το οποίο επέκτεινε το 1973 στην παρουσία ελληνικών στρα-

4 Permanent Mission of Turkey to the United Nations, Ambassador, UN Doc 2021/14136816/3331476 (30 September 2021).

5 Ι. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Εκδ. Πατάκη 2002) 230-233.

6 Ν.Δ. 423/1947 (ΦΕΚ Α' 226).

τευμάτων σε όλα τα νησιά που αφορούσαν οι τρεις παραπάνω διεθνείς συνθήκες.⁷

Μετά το 1974 και τη ραγδαία επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων που επήλθε ως συνέπεια του « Αττίλα», οι τουρκικές καταγγελίες έγιναν συστηματικές. Η Τουρκία ξεκίνησε μια διεθνή εκστρατεία ενημέρωσης, ισχυριζόμενη ότι κατασκευάζονταν μεγάλα οχυρωματικά έργα και συγκεντρωνόταν σημαντικός αριθμός δυνάμεων στα ελληνικά νησιά.⁸ Έκτοτε, οι συγκεκριμένοι ισχυρισμοί της Άγκυρας έχουν παγιωθεί και, όπως και τα υπόλοιπα διμερή ζητήματα που θέτει η γείτονας χώρα, έχουν μείνει ανεπηρέαστοι από την αυξομείωση της έντασης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η παρουσία στρατιωτικών δυνάμεων και οχυρωματικών έργων στα ελληνικά νησιά του Ανατολικού Αιγαίου προσδιορίζεται συμβατικά (τουλάχιστον καταρχήν) από τρεις διαφορετικές διεθνείς συνθήκες.

Σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 13 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης του 1923, τα νησιά Λέσβος, Χίος, Σάμος και Ικαρία είναι μερικώς αποστρατιωτικοποιημένα. Απαγορεύτηκε να υπάρχουν στο έδαφός τους ναυτικές εγκαταστάσεις ή οχυρωματικά έργα. Οι στρατιωτικές δυνάμεις που βρίσκονται σε αυτά περιορίστηκαν στον αριθμό εκείνων που καλούνται συνήθως να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία. Τέλος, οι αστυνομικές δυνάμεις των νησιών θα πρέπει να είναι ανάλογες σε αριθμό με αυτές που υπάρχουν σε άλλες περιοχές της χώρας. Το άρθρο πάντως δεν αναφέρεται σε πάσης φύσεως στρατιωτικό έργο (π.χ. σταθμοί παρακολούθησης ή ραντάρ), ούτε και σε αεροπορικές βάσεις. Επίσης, δεν προβλέφθηκε κάποια ειδική διαδικασία ελέγχου του αριθμού των στρατιωτικών ή των αστυνομικών.⁹

Περαιτέρω, η Σύμβαση της Λωζάνης για το Καθεστώς των Στενών του 1923 προέβλεπε στα άρθρα 4 και 6 την πλήρη αποστρατιωτικοποίηση («ουδετεροποίηση») της Λήμνου και της Σαμοθράκης, που συνδέθηκαν

7 Σαζανίδης 1987, 164.

8 Α Ηρακλειδης, *Άσπονδοι γείτονες, Ελλάδα-Τουρκία: η διένεξη του Αιγαίου* (Εκδ. Σιδέρη 2007) 88.

9 Α Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, (Εκδ. Πατάκη 2016) 266-267.

με το σύστημα ασφαλείας του Ελλησπόντου, μαζί με την Ίμβρο, την Τένεδο και τις Λαγούσες νήσους, που ανήκουν στην Τουρκία.¹⁰ Το 1936, αυτή η Συνθήκη αντικαταστάθηκε από τη Συνθήκη του Μοντρέ για τα Στενά, όπου δεν γίνεται καμία αναφορά σε υποχρεώσεις αποστρατιωτικοποίησης περιοχών.

Τέλος, η παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα το 1947 με τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων συνοδεύτηκε με πρόβλεψη για πλήρη αποστρατιωτικοποίησή τους. Σύμφωνα με τα όσα προβλέπει το άρθρο 14, «Αι ανωτέρω νήσου θα αποστρατιωτικοποιηθώσι και θα παραμείνωσιν αποστρατιωτικοποιημένοι».¹¹ Η έννοια της αποστρατιωτικοποίησης για τους σκοπούς της Συνθήκης εξειδικεύεται στο Παράρτημα 13 ως η απαγόρευση κάθε ναυτικής, στρατιωτικής και αεροπορικής εγκατάστασης, οχύρωσης ή εκπαίδευσης. Απαγορεύεται επίσης η -μόνιμη ή προσωρινή- στάθμευση στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς και η παραγωγή πολεμικού υλικού. Εξάιρεση γίνεται μόνο για το αναγκαίο για τη διατήρηση της εσωτερικής ασφάλειας προσωπικό, το οποίο μπορεί να φέρει αποκλειστικά ατομικό οπλισμό.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΛΕΥΡΩΝ

Οι δύο χώρες έχουν αναπτύξει σειρά γενικών και ειδικών επιχειρημάτων για να στηρίξουν τις θέσεις τους. Η πρώτη κατηγορία υπογραμμίζει ολόκληρο το πλέγμα των υπόψη νήσων, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει επιχειρήματα που διαφέρουν ανάλογα με τη διεθνή συνθήκη και τα νησιά που αφορούν.

ΕΛΛΑΔΑ

Η Ελλάδα αποδέχεται ότι έχει πράγματι προχωρήσει σε επανεξοπλισμό των νησιών μετά το 1974, υποστηρίζοντας ωστόσο ότι η στάση αυτή είναι συμβατή με το διεθνές δίκαιο και επιβεβλημένη από τις πραγματικές συνθήκες. Όπως παρατηρούσε χαρακτηριστικά το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών τον Απρίλιο του 1975, ο αφοπλισμός των νησιών δεν ήταν άνευ όρων, αλλά είχε θεσπιστεί χάριν της διατήρησης της ειρήνης. Υπό τις παρούσες συνθήκες, η διατήρηση της αποστρατιωτικοποίησής τους θα ισοδυναμούσε με την «...εγγραφήν μονίμου τουρκικής υποθήκης επί

---

10 Ως άνω 267.

11 Ως άνω 268.

της εξωτερικής μας πολιτικής, την οποία ουδέποτε διανοήθημεν ούτε διανοούμεθα να παραχωρήσωμεν προς την γείτονα». ¹² Αν η Ελλάδα δεν προετοιμαζόταν καταλλήλως, θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να υπερασπιστεί την επικράτειά της σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης. ¹³

Συνεπώς, το αναφαίρετο δικαίωμα κάθε κράτους στη νόμιμη άμυνα, που ενσωματώνεται στο άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών (ΧΗΕ) και βρίσκεται από πλευράς κανονιστικής ισχύος στην κορυφή της πυραμίδας όλων των κανόνων του διεθνούς δικαίου, ¹⁴ εκτιμάται από την ελληνική πλευρά ότι περιλαμβάνει και κάθε αναγκαία αμυντική προπαρασκευαστική ενέργεια για την αποτελεσματική του άσκηση σε περίπτωση ένοπλης επίθεσης. ¹⁵ Σε διαφορετική περίπτωση, θα ήταν «κενό γράμμα» και η Ελλάδα απλώς δεν θα είναι σε θέση να αμυνθεί αποτε-

---

12 Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή/Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Φ.4/3/8/2. ΑΠ 0543/15/1290/ΥΠΕΞ/2α Δνσις Πολ. Υποθέσεων/5 Απρ 1975.

13 A Heraclides, *The Greek-Turkish Conflict in the Aegean. Imagined Enemies* (Palgrave Macmillan 2010) 203.

14 Η άποψη αυτή προκύπτει από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 51 και 103 του ΧΗΕ. Σύμφωνα με το ακριβές λεκτικό του άρθρου 51, «Καμία διάταξη αυτού του Χάρτη δε θα εμποδίζει το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας, σε περίπτωση που ένα Μέλος των Ηνωμένων Εθνών δέχεται ένοπλη επίθεση, ως τη στιγμή που το Συμβούλιο Ασφαλείας θα πάρει τα αναγκαία μέτρα για να διατηρήσει τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια.» Από την άλλη, σύμφωνα με το άρθρο 103, «Αν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στις υποχρεώσεις που έχουν τα Μέλη των Ηνωμένων Εθνών σύμφωνα με αυτόν το Χάρτη και στις υποχρεώσεις που πηγάζουν από οποιαδήποτε άλλη διεθνή συμφωνία, θα υπερισχύουν οι υποχρεώσεις που πηγάζουν από αυτόν το Χάρτη.» Προκύπτει επομένως ότι το δικαίωμα στην νόμιμη άμυνα (ασχέτως των διαφορών που υφίστανται ως προς το ακριβές περιεχόμενό του) δεν αποτελεί απλώς ένα δικαίωμα που αναγνωρίζει το διεθνές δίκαιο, αλλά αποτελεί το ύπατο προνόμιο των κρατών στο πλαίσιο της διεθνούς δικαιοταξίας, αφού ασκείται χωρίς να εμποδίζεται από καμία διάταξη του ΧΗΕ, που βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας της διεθνούς έννομης τάξης. Δες όμως C Chinkin, 'Jus cogens, Article 13 of the UN Charter and other hierarchical techniques of conflict solution'; (2006) 17 FYIL 63-82.

15 Έτσι J Van Dyke, 'An Analysis of the Aegean Disputes under International Law' (2005) 36 ODIL 63, 79. Βλ. επίσης ενδιαφέρουσα τοποθέτηση του ΓΓ του ΟΗΕ το 2005 ότι «Το άρθρο 51 του ΧΗΕ προστατεύει το δικαίωμα όλων των κρατών στη νόμιμη άμυνα έναντι ένοπλης επίθεσης. Οι περισσότεροι νομικοί αναγνωρίζουν ότι η διάταξη περιλαμβάνει το δικαίωμα ανάληψης προληπτικής δράσης έναντι μιας άμεσα επικείμενης απειλής.» Kofi Annan, 'In Larger Freedom': Decision Time at the UN' (UNSG, 25 April 2005) <<https://www.un.org/sg/en/content/sg/articles/2005-04-25/larger-freedom-decision-time-un>>, τελευταία επίσκεψη στις 16/1/2022.

λεσματικά, οψέποτε δεχτεί ένοπλη επίθεση. Πρέπει να σημειωθεί ότι η απειλή εκδήλωσης μιας τέτοιας επίθεσης είναι διαρκώς ενεργή με τον πλέον επίσημο τρόπο από τον Ιούνιο του 1995, όταν λίγες μέρες μετά την κύρωση από την Ελλάδα της Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας του 1982, η τουρκική Εθνοσυνέλευση εξέδωσε ένα ψήφισμα (το γνωστό στον δημόσιο λόγο «casus belli») με το οποίο εκχώρησε στην τουρκική κυβέρνηση την αρμοδιότητα να λάβει όποια μέτρα, περιλαμβανομένων και στρατιωτικών, θα έκρινε αναγκαία για να προασπίσει τα «ζωτικά συμφέροντα» της χώρας, ιδίως σε περίπτωση επέκτασης των ελληνικών χωρικών υδάτων πέραν των έξι ναυτικών μιλίων.¹⁶

Εξάλλου, συνεχίζει η ελληνική επιχειρηματολογία, οι ίδιες οι διατάξεις περί αποστρατιωτικοποίησης αποτελούν κατάλοιπα παλαιότερων εποχών, που ουδόλως ανταποκρίνονται στις σύγχρονες συνθήκες εξέλιξης της τεχνολογίας (τα νέα οπλικά συστήματα έχουν τη δυνατότητα να καλύπτουν σε ελάχιστο χρόνο αποστάσεις εκατοντάδων χιλιομέτρων) ή στην παρούσα κατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Πρόκειται για μια τυπική περίπτωση «θεμελιώδους αλλαγής των συνθηκών» (*rebus sic stantibus*),¹⁷ η οποία δικαιολογεί την τροποποίηση των επίμαχων συνθηκών ως προς τους συγκεκριμένους όρους αποστρατιωτικοποίησης.¹⁸

Περαιτέρω, η Αθήνα ισχυρίζεται ότι η στρατιωτικοποίηση των νησιών θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «αντίμετρο» (counter-measure). Τα αντίμετρα αποτελούν αρχικά παράνομες (πλην όμως μη βίαιες) ενέργειες, οι οποίες νομιμοποιούνται ως απάντηση ενός κράτους έναντι προηγούμε-

---

16 Συρίγος 2016, 445-446.

17 Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, η γενική αυτή αρχή επιτρέπει στα κράτη να αποσπασθούν από διεθνείς τους δεσμεύσεις, επικαλούμενα εξαιρετικές καταστάσεις που οδηγούν σε ριζικές και απρόβλεπτες μεταβολές των περιστάσεων υπό τις οποίες συνάφθηκε μια διεθνής συνθήκη. Βλ. Κ Χατζηκωνσταντίνου, Χ Αποστολίδης και Μ Σαρηγιαννίδης, *Θεμελιώδεις Έννοιες στο Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο* (Εκδ. Σάκκουλα 2013) 286-290.

18 Συρίγος 2016, 275. Αναλόγως κινήθηκε και η Ιταλία το 1951, όταν επαναστρατιωτικοποίησε τις νήσους Πιανόσα στην Αδριατική και Παντελάρια, καθώς και τις Πελάγιες νήσους (Λαμπεδούσα, Λαμπιόνε και Λινόσα) στη Μεσόγειο, παρά το γεγονός ότι ήταν υποχρεωμένη να τις διατηρήσει αφοπλισμένες κατ'εφαρμογή του άρθρου 49 της Συνθήκης των Παρισίων.

νων παραβιάσεων του διεθνούς δικαίου από άλλο κράτος.¹⁹ Όπως χαρακτηριστικά έχει παρατηρηθεί, η αμυντική προετοιμασία εξοπλισμού των νησιών αποτελεί απάντηση σε μια ενέργεια που είναι καθαυτή παράνομη διεθνώς: την τουρκική απειλή χρήσης βίας κατά των ελληνικών νησιών.²⁰ Ασφαλώς, πρόκειται για μια εύστοχη παρατήρηση, αφού σύμφωνα με τον ΧΗΕ η απειλή χρήσης βίας στις διακρατικές σχέσεις είναι εξίσου παράνομη με την ίδια τη χρήση βίας.²¹

Σε αυτά τα γενικά επιχειρήματα, η Ελλάδα προσθέτει δύο ακόμα, που αφορούν συγκεκριμένα τα Δωδεκάνησα, καθώς και τα νησιά Λήμνο και Σαμοθράκη.

Ός προς τα Δωδεκάνησα, η Ελλάδα ισχυρίζεται ότι η Τουρκία δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος στη Συνθήκη των Παρισίων του 1947. Επομένως, η τελευταία αποτελεί *res inter alios acta* γι' αυτήν, δηλαδή ζήτημα που αφορά άλλα κράτη. Σύμφωνα με το άρθρο 34 της Συνθήκης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών, μια συνθήκη δεν δημιουργεί υποχρεώσεις ή δικαιώματα για τρίτες χώρες εκτός των συμβαλλομένων.²² Επομένως, η Τουρκία δεν δύναται να επικαλείται την επίμα-

19 Ως άνω, 276. Σχετικά με τη νομιμότητα των αντιμέτρων, βλ. άρθρα 22 και 49-54 του Σχεδίου Άρθρων για τη Διεθνή Ευθύνη των Κρατών της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του 2001. Official Records of the General Assembly, fifty-sixth session, Supplement No 10, chp. IV.E./Draft Articles on Responsibility of States for International Wrongful Acts, adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, November 2001.

20 Κ Οικονομίδης, «Το Νομικό Καθεστώς των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου-Απάντηση σε Τουρκική Μελέτη» στο Κ Οικονομίδης και Η Ραζαργί, *Το Καθεστώς των Νησιών του Αιγαίου* (Εκδ. Γνώση 1989) 171.

21 Άρθρο 2 παρ. 4 ΧΗΕ.

22 Ν.Δ. 402/1974 (ΦΕΚ Α' 141). Η σύμβαση αυτή, η οποία υπογράφηκε στις 23 Μαΐου 1969 και τέθηκε σε ισχύ στις 27 Ιανουαρίου 1980, συνιστά την κύρια και αυθεντική πηγή του Δικαίου των Συνθηκών. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Τουρκία δεν την έχει υπογράψει, καθώς και ότι δεν εφαρμόζεται σε διεθνείς συμφωνίες που συνάφθηκαν πριν τη θέση της σε ισχύ (άρθρο 4). Ωστόσο, θεωρείται γενικώς ότι είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της δηλωτική εθιμικού δικαίου, το οποίο προϋπήρχε της συνομολόγησής της. Συνεπώς, και εν τη απουσία άλλων εφαρμοστέων διατάξεων, δεσμεύει εκ των πραγμάτων και τα κράτη που δεν την έχουν υπογράψει, ενώ χρησιμοποιείται για την ερμηνεία και προγενέστερων της διεθνών συνθηκών. Χατζηκωνσταντίνου-Αποστολίδης-Σαρηγιαννίδης 2013, 265-266. Όπως επεσήμανε μάλιστα ο καθηγητής Ρούκουνας, το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης (ΔΔΔ) αξιοποίησε τη Σύμβαση της Βιέννης πριν ακόμα τεθεί σε ισχύ, διευκρινίζοντας ότι αποκρυστάλλωνε υφιστάμενο εθιμικό δίκαιο, ενώ πλέον τη λαμβάνει ως σημείο αναφοράς οσάκις ερμηνεύει διεθνείς συνθήκες. Ε Ρούκουνας, *Διεθνές Δίκαιο, Τεύχος Πρώτο*, (3^η Έκδοση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004) 119.

χη συνθήκη του 1947. Από την άλλη, τα κράτη-μέρη στη Συνθήκη των Παρισίων τα οποία την έχουν υπογράψει και επικυρώσει, και επομένως θα είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν από την Ελλάδα τον σεβασμό των συμφωνημένων, δεν έχουν εκφράσει ποτέ αντιρρήσεις ως προς τις ενέργειες της ελληνικής πλευράς και δεν έχουν ζητήσει τη συμμόρφωση της χώρας μας με τις ρήτρες περί αποστρατιωτικοποίησης.²³ Η στάση αυτή, εκτιμά η ελληνική πλευρά, φανερώνει την κατανόησή τους για τους λόγους της παραβίασης, ή, ακόμα, την πεποίθησή τους ότι η σχετική διάταξη είναι πλέον απαρχαιωμένη και ανεφάρμοστη.²⁴

Τέλος, ως προς τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη, η αποστρατιωτικοποίησή τους αρχικώς πράγματι προβλεπόταν από τη Σύμβαση της Λωζάνης για τα Στενά του 1923. Ωστόσο, η τελευταία καταργήθηκε από τη Σύμβαση του Μοντρέ του 1936 για τα Στενά, η οποία, όπως ρητά μνημονεύεται στο προοίμιό της, αντικατέστησε *in toto* την προαναφερόμενη Σύμβαση της Λωζάνης.²⁵ Η άποψη αυτή αναγνωρίστηκε επισήμως από την Τουρκία με επιστολή που απηύθυνε στον έλληνα Πρωθυπουργό στις 6 Μαΐου 1936 ο τότε τούρκος Πρέσβης στην Αθήνα Roussen Esref, κατόπιν οδηγίων της κυβέρνησής του. Σε αυτή την επιστολή, ο τούρκος διπλωμάτης επισήμανε ρητώς ότι «είμαστε εξ ολοκλήρου σύμφωνοι όσον αφορά στον εξοπλισμό των νήσων Σαμοθράκης και Λήμνου, ταυτόχρονα με τον εξοπλισμό των Στενών». Η τουρκική κυβέρνηση επανέλαβε αυτή τη θέση, όταν ο τότε Υπουργός Εξωτερικών, Rustu Aras, απευθυνόμενος προς την τουρκική Εθνοσυνέλευση με την ευκαιρία της κύρωσης της Σύμβασης του Μοντρέ, αναγνώρισε ανεπιφύλακτα το νόμιμο δικαίωμα της Ελλάδας να εγκαταστήσει στρατεύματα στη Λήμνο και τη Σαμοθράκη, με την παρακάτω δήλωσή του:

Οι διατάξεις που αφορούν τις νήσους Λήμνο και Σαμοθράκη, οι οποίες ανήκουν στη γειτονική μας και φιλική χώρα Ελλάδα και είχαν αποστρα-

---

23 Χρήστος Ροζάκης, «Το Διεθνές Νομικό Καθεστώς του Αιγαίου και η Ελληνοτουρκική κρίση. Τα Διμερή και τα Διεθνή Θεσμικά Ζητήματα.» στο *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987* (Εκδ. Γνώση 1991) 437.

24 Χ Ροζάκης, Α Τούντα-Φεργάδη, Κ Μανωλοπούλου-Βαρβιτσιώτη & Ε Ιωάννου, *Η Αποστρατιωτικοποίηση των Ελληνο-Τουρκικών Συνόρων* (Εκδ. Παντείου Σχολής Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών 1977) 145.

25 Σύμφωνα με τον καθηγητή Michael Schmitt, αυτή η θέση βρίσκει υποστήριξη και στις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου περί τερματισμού των διεθνών συνθηκών. Μ Schmitt, 'Aegean Angst: The Greek-Turkish Dispute' (1996) 49 NWCR 42, 63.

τιωτικοποιηθεί κατ' εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάνης του 1923, επίσης καταργήθηκαν με τη νέα Σύμβαση του Μοντρέ και αυτό μας ευχαριστεί ιδιαίτερα.

Παρόμοιες διαβεβαιώσεις δόθηκαν σχετικά, κατά την ίδια περίοδο, εκ μέρους της Τουρκίας προς τις κυβερνήσεις τρίτων ενδιαφερομένων χωρών.²⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μια ιδιαίτερα σπάνια απόκλιση από την πολιτική ίσων αποστάσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, το ΝΑΤΟ έχει ταχθεί στο παρελθόν υπέρ των ελληνικών επιχειρημάτων. Τον Νοέμβριο του 1978, η νομική υπηρεσία της Συμμαχίας εξέδωσε μια γνωμοδότηση που δικαίωνε τις ελληνικές θέσεις για το δικαίωμα εξοπλισμού της Λήμνου. Το κείμενο αυτό κατέληγε ότι η ορθή νομική ερμηνεία ήταν ότι η Σύμβαση της Λωζάνης του 1923 για το Καθεστώς των Στενών είχε αντικατασταθεί από την αντίστοιχη Σύμβαση του Μοντρέ του 1936, και συνεπώς δεν υπήρχε κανένας περιορισμός των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας, σε ό,τι αφορούσε την Λήμνο.²⁷

ΤΟΥΡΚΙΑ

Η τουρκική επιχειρηματολογία, όπως παρατίθεται ευσύνοπτα στον ιστότοπο του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών, είναι σχετικά απλή. Τα παραπάνω ελληνικά επιχειρήματα απορρίπτονται συλλήβδην από την τουρκική πλευρά, η οποία επιμένει στη γραμματική ερμηνεία των επίμαχων συνθηκών, παραπέμποντας συστηματικά στις σχετικές διατάξεις. Η τουρκική πλευρά παρατηρεί επιπλέον ότι οι διατάξεις περί αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου θεσπίστηκαν σε ανα-

---

26 Υπουργείο Εξωτερικών, *Τουρκικοί ισχυρισμοί περί αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Αιγαίου* <<https://www.mfa.gr/zitimata-ellinoturkikon-sheseon/eidikotera-keimena/tourkiko-ishirismo-astrostratikopoiisis-nison-aigaiou.html>>, τελευταία επίσκεψη στις 12/12/2021.

27 Γιάννης Ρουμπάτης, «Ανατομία των ελληνονατοϊκών σχέσεων» στο Γιάννης Βαληνάκης και Πάρις Κίτσος (επιμ.), *Ελληνικά Αμυντικά Προβλήματα* (Εκδ. Παπαζήση 1986) 93, 102-103. Στην ίδια γνωμοδότηση βέβαια, σημειώθηκε ότι η εκτίμηση αυτή προοριζόταν μόνο για «εσωτερική χρήση», ενώ οι συμμαχικές αρχές δεν έπρεπε να υιοθετήσουν οποιαδήποτε σταθερή θέση για το επίμαχο ζήτημα, το οποίο έπρεπε να διευθετηθεί μέσω διμερών διαπραγματεύσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Χ Σαζανίδης, *Ελλάδα, Τουρκία, ΝΑΤΟ και ο Εναέριος Χώρος του Αιγαίου 1974 - 1986: Τα Ζητήματα του FIR και του Εναέριου Επιχειρησιακού Χώρου στο Αιγαίο* (Εκδ. Μαϊάνδρος 1987) 206.

γνώριση της εξαιρετικής σημασίας που έχουν αυτά για την ασφάλεια της Τουρκίας,²⁸ ενώ σημειώνει ότι *υφίσταται άμεσος σύνδεσμος ανάμεσα στην ελληνική κυριαρχία επί αυτών στο καθεστώς αποστρατιωτικοποίησης*. Η Ελλάδα δεν μπορεί με καμία πρόφαση να ανατρέψει μονομερώς το καθεστώς αυτό, το οποίο παραβιάζει συστηματικά από τη δεκαετία του 1960, ενώ δεν παραλείπεται η αναφορά στην εξαίρεση από την αρμοδιότητα του ΔΔΔ οποιασδήποτε διαφοράς συνδέεται με στρατιωτικά μέτρα αμυντικού χαρακτήρα που έχουν ληφθεί από την Ελλάδα για λόγους εθνικής άμυνας.²⁹

Σχετικά με το ελληνικό επιχείρημα περί μη υπογραφής της Συνθήκης των Παρισίων από πλευράς Τουρκίας, η Άγκυρα ισχυρίζεται ότι η συγκεκριμένη διεθνής συνθήκη θεσπίζει ένα καθεστώς αποστρατιωτικοποίησης *in excelsis*: Δηλαδή, ένα καθεστώς το οποίο, λόγω της πολύ υψηλής του σημασίας, έχει «αντικειμενικό» χαρακτήρα και, επαγωγικά, ισχύει έναντι πάντων και μπορεί να γίνει αντικείμενο επίκλησης από οποιονδήποτε. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην επιστολή της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 2021 γίνεται αναφορά στην περίπτωση των φινλανδικών νησιών Όλαντ (Åland) στη Βαλτική Θάλασσα ως «εξέχον παράδειγμα» περιοχής όπου ισχύει ένα τέτοιο «αντικειμενικό» καθεστώς αποστρατιωτικοποίησης *erga omnes*. Η τουρκική πλευρά παραπέμπει για να ενισχύσει το επιχείρημά της σε μια αμφιλεγόμενη γνωμοδότηση της Διεθνούς Επιτροπής Νομικών, ενός *ad hoc* τριμελούς διαιτητικού οργάνου που συστάθηκε το 1920 από την Κοινωνία των Εθνών προκειμένου να διευθετήσει τη διαφορά μεταξύ Σουηδίας και Φινλανδίας επί του καθεστώτος των νησιών αυτών, το οποίο βασίζεται στη Σύμβαση για την Αποστρατιωτικοποίηση

---

28 Σύμφωνα με ένα τούρκο συγγραφέα, η τουρκική επιμονή για την αποστρατιωτικοποίηση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου κατά τις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της υπογραφής της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης προερχόταν από την ανησυχία για την πιθανή τους χρήση ως εφιαλτήριο για ελληνικές επιθέσεις εναντίον της Τουρκίας, η οποία είχε πρόσφατα βιώσει μια ελληνική εισβολή. T Bahceli, *Greek-Turkish Relations Since 1955* (Routledge Editions 1990) 145.

29 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Militarization of Eastern Aegean Islands Contrary to the Provisions of International Agreements* <<https://www.mfa.gov.tr/militarization-of-eastern-aegean-islands-contrary-to-the-provisions-of-international-agreements.en.mfa>>, τελευταία επίσκεψη στις 17/12/2021.

των Νησιών Ώλαντ του 1856.³⁰ Τέλος, σε ό,τι αφορά τις ελληνικές κατηγορίες για συγκέντρωση ισχυρών τουρκικών δυνάμεων στα μικρασιατικά παράλια, η Τουρκία παρατηρεί απλώς ότι η ίδια, σε αντίθεση με την Ελλάδα, δεν έχει κανένα περιορισμό για την ανάπτυξη δυνάμεων στο έδαφός της.³¹

Από το σύνολο της τουρκικής επιχειρηματολογίας, αξίζει ιδιαίτερη μνεία στην απόρριψη της δυνατότητας της Ελλάδας να εξοπλίσει τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη καθότι, όπως παρατήρησε ορθά ο τέως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών, Βύρων Θεοδωρόπουλος, αποτελεί ένα δείγμα της προσπάθειας των Τούρκων να θέσουν υπό αμφισβήτηση ακόμα και μια νομικά ξεκάθαρη υπόθεση.³² Όπως αναφέρθηκε, η Ελλάδα, προκειμένου να τεκμηριώσει νομικά το σχετικό δικαίωμά της, επικαλείται ιδίως την ως άνω παρατεθείσα δήλωση του τούρκου Υπουργού Εξωτερικών Aras, ο οποίος αναγνώρισε ρητά την κατάργηση και για την Ελλάδα των υποχρεώσεων αποστρατιωτικοποίησης που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης του 1923 για τα Στενά και αφορούσαν τα δύο αυτά νησιά. Παρά το γεγονός ότι η -μη υποκείμενη σε ανάκληση- δέσμευση των κρατών από επίσημες δηλώσεις ανώτατων

---

30 Permanent Mission of Turkey to the United Nations (30 September 2021). Ήδη το 1960, ο Sir Gerald Fitzmaurice παρατήρησε ότι η συγκεκριμένη επιτροπή έκλινε υπερβολικά προς την υιοθέτηση της θεωρίας του «εγγενούς» *erga omnes* χαρακτήρα συγκεκριμένων συνθηκών και διατύπωσε την άποψη ότι το κατά πόσο μια σύμβαση έχει ή αποκτά τέτοια χαρακτηριστικά σχετίζεται με τη «γενικότερη κατάσταση» καθώς και άλλους παράγοντες, όπως το κατά πόσο επηρεάζει τα δικαιώματα άλλων κρατών. Extract from the Yearbook of the International Law Commission (Vol. 2) 'Fifth Report on the Law of Treaties (Treaties and Third States) by Sir Gerald Fitzmaurice, Special Rapporteur' (1960) A/CN.4/130, 99. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Bruno Simma φαίνεται να υιοθετεί ως πιο σωστή μέθοδο μετατροπής ενός συμβατικού εδαφικού καθεστώτος σε ένα σώμα κανόνων ή υποχρεώσεων που ισχύουν *erga omnes*, «τη γνωστή ανεπίσημη διαδικασία παραγωγής εθιμικού δικαίου, ιστορικής κατοχύρωσης, αναγνώρισης, συναίνεσης και *estoppel*». Β Simma, 'From Bilateralism to Community Interest in International Law' (1994) 250 *Recueil de Cours* 322, 362. Με βάση την προσέγγιση αυτή, η Τουρκία δεν μπορεί να επικαλεστεί από τη Συνθήκη των Παρισίων κανένα δικαίωμα που δεν παραχωρήθηκε από τα υπογράφοντα κράτη σε τρίτα μέρη ή που δεν προέκυψε μέσω της προοδευτικής μετατροπής των διατάξεών της σε διεθνές εθιμικό δίκαιο, σύμφωνα με την παραπάνω διαδικασία.

31 Heraclides 2010, 203.

32 Β Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και Εμείς, τόμος Β΄* (Εκδόσεις Φυτράκη 1988) 168.

αξιωματούχων τους (ακόμα και υπό λιγότερο επίσημες συνθήκες από μια δήλωση ενώπιων του εθνικού κοινοβουλίου) αποτελεί μια κοινώς αποδεκτή αρχή του διεθνούς δικαίου εδώ και πάνω από εκατό χρόνια,³³ η τουρκική πλευρά αμφισβητεί ότι η Σύμβαση του Μοντρέ του 1936 για τα Στενά αντικατέστησε εν ολοκλήρω αυτή της Λωζάνης του 1923, ισχυριζόμενη ότι οι διατάξεις περί αποστρατιωτικοποίησης της Λήμνου και της Σαμοθράκης παραμένουν εκτός της εμβέλειας της πρώτης. Όσο για τη δήλωση Aras, σύμφωνα με την Άγκυρα αποτελούσε απλώς μια ευχή πολιτικού και όχι νομικού χαρακτήρα,³⁴ δεν είχε γίνει ρητά αποδεκτή από τους υπόλοιπους συμβαλλόμενους στη Σύμβαση του Μοντρέ και δεν είχε αντιταχθεί από την Ελλάδα σε παλαιότερα τουρκικά υπομνήματα διαμαρτυρίας!³⁵

Η τουρκική αυτή επιμονή αναδεικνύει με ενάργεια τη βαρύτητα που αποδίδει η Άγκυρα στο ζήτημα της ουδετεροποίησης των ελληνικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Είναι όμως επίσης χαρακτηριστική της έλλειψης καλής πίστης εκ μέρους της τουρκικής πλευράς και, επαγωγικά, της πολύ περιορισμένης αξίας που μπορεί να έχει οποιοσδήποτε ελληνοτουρκικός κύκλος διαπραγματεύσεων ή έστω διερευνητικών επαφών.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η κριτική επί των επιχειρημάτων των δύο χωρών εκφεύγει του σκοπού αυτού του άρθρου. Οι θέσεις αμφοτέρων έχουν τύχει συστηματικής ανάλυσης από τη θεωρία και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, αλλά και πέραν αυτών, στη διάρκεια πλέον των πενήντα ετών. Εν προκειμένω, ένας συνοπτικός σχολιασμός κρίνεται αρκετός.

Ο γράφων εκτιμά ότι τα ελληνικά επιχειρήματα είναι αρκούντως στέρεα, όχι μόνο λόγω της ορθής ερμηνείας των σχετικών διατάξεων και των

33 Βλ. την περίπτωση της λεγόμενης «Διακήρυξης Ihlen» του 1919, με βάση την οποία αναγνωρίστηκε η κυριαρχία της Δανίας επί της Γροιλανδίας, παρά τις ενστάσεις της Νορβηγίας. *Legal Status of Eastern Greenland (Denmark v. Norway)* [1933] PCIJ Series A/B No. 53. Για την αναγνώριση μιας νομικής ή πραγματικής κατάστασης ή την αξίωση ενός τρίτου μέρους ως μορφή μονομερούς δικαιοπραξίας των κρατών, βλ. Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης, «Μονομερείς δικαιοπραξίες των κρατών» στο Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος (επιμ.), *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας* (Νομική Βιβλιοθήκη 2011) 293, 304.

34 Συρίγος 2016, 272.

35 Οικονομίδης- Pazarci 1989, 78-86.

εφαρμοστέων γενικών κανόνων του δημόσιου διεθνούς δικαίου, αλλά και λόγω της γενικότερης φύσης των καθεστώτων αποστρατιωτικοποίησης. Τα τελευταία, ως εξαιρετικά σοβαρή μορφή περιορισμού της κρατικής κυριαρχίας, δεν μπορεί παρά να έχουν χαρακτήρα προσωρινό και να αποσκοπούν αποκλειστικά στην προστασία της ειρήνης.³⁶ Όπως έχει παρατηρηθεί ορθά ήδη από το 1935, η νομιμότητα της διατήρησης μιας αποστρατιωτικοποιημένης περιοχής εξαρτάται από το αν συνεχίζει να συνεισφέρει στην πρόληψη μιας ένοπλης σύγκρουσης.³⁷ Η ίδια η γενεσιουργός αιτία της δημιουργίας τέτοιων περιοχών είναι η προσωρινή εκτόνωση των εντάσεων και η εμπέδωση της σταθερότητας, μέχρι τη δημιουργία ενός μόνιμου καθεστώτος ασφαλείας. Η διαιώνιση της ύπαρξής τους όχι μόνο δεν εξυπηρετεί αυτούς τους σκοπούς, αλλά αντίθετα μπορεί να επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα, ενθαρρύνοντας κάποιο μέρος να αναπτύξει τις επιχειρησιακές του δυνατότητες για να αξιοποιήσει το στρατιωτικό πλεονέκτημα που του παρέχει η αποστρατιωτικοποίηση μεθοριακών περιοχών ενός γείτονά του. Επιπλέον, η μονόπλευρη αποστρατιωτικοποίηση σχεδόν πάντοτε οδηγεί στην ανάπτυξη αισθήματος αδικίας στο μέρος που την υφίσταται, με αποτέλεσμα όχι μόνο να μην εμπεδώνεται η περιφερειακή σταθερότητα, αλλά να επιταχύνεται η πορεία προς μια νέα σύρραξη.³⁸

Για αυτούς τους λόγους, τα καθεστώτα αποστρατιωτικοποίησης αποτελούν στη σύγχρονη εποχή ένα «νομικό απολίθωμα» και σχεδόν σε όλες

---

36 Στο άρθρο 13 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης αναφέρεται ρητά ότι τα μέτρα αποστρατιωτικοποίησης στα οποία συμφώνησε η ελληνική κυβέρνηση λήφθηκαν «προς εξασφάλισιν της ειρήνης».

37 J. H. Marshall-Cornwall, *Geographic Disarmament, A Study of Regional Demilitarization* (Oxford University Press 1935) 170.

38 Το κλασικότερο -και πλέον διδακτικό- ιστορικό παράδειγμα αποτυχημένης μονομερούς περιφερειακής αποστρατιωτικοποίησης είναι αυτής που επιβλήθηκε στη Γερμανία για τη μεθοριακή περιοχή της Ρηνανίας με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών του 1919. Ο συγκεκριμένος όρος, που τέθηκε μετά τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου κατόπιν επιμονής της Γαλλίας, προκάλεσε την οργή της γερμανικής κοινής γνώμης και συντέλεσε στην άνοδο των Εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία, τον Ιανουάριο του 1933. Βλ. Peter Stearns, 'Introduction' in Peter Stearns (ed.), *Demilitarization in the Contemporary World* (University of Illinois Press 2013) 1, 5.

τις περιπτώσεις είτε έχουν καταργηθεί,³⁹ είτε έχουν εξελιχθεί σε κάτι διαφορετικό,⁴⁰ λόγω της θεμελιώδους μεταβολής των περιστάσεων υπό τις οποίες συμφωνήθηκαν.⁴¹ Σχεδόν όλες οι σύγχρονες αποστρατιωτικοποιημένες ζώνες περιλαμβάνουν ουδέτερες ειρηνευτικές δυνάμεις, οι οποίες έχουν σαν αποστολή τον χωρισμό αντίπαλων μερών, την καταγραφή παραβιάσεων και την προαγωγή της ειρήνης.⁴²

Υπό τις παρούσες συνθήκες των ελληνοτουρκικών σχέσεων, είναι πασιφανές ότι η αποστρατιωτικοποίηση των ελληνικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, ακόμα και αν γίνει δεκτή η παραδοχή ότι έχει κάποιο έρεισμα στις εφαρμοστέες διεθνείς συνθήκες, όχι μόνο δεν θα αποτελούσε το κατάλληλο εργαλείο για την προστασία της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, αλλά θα οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια στη σοβαρή αποσταθεροποίηση της περιοχής. Είναι εξάλλου πολύ δύσκολο να φανεί πειστική η άποψη ότι αν η παρουσία δύο κρατών στην ίδια στρατιωτική συμμαχία δεν αρκεί για να εξασφαλίσει την ειρήνη μεταξύ τους, αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω του μονομερούς αφοπλισμού μέρους της επικράτειας του ενός.⁴³

---

39 Η ίδια η Τουρκία επωφελήθηκε από την κατάργηση ενός τέτοιου καθεστώτος με την Συνθήκη του Μοντρέ του 1936, με την οποία της επετράπη να επαναστρατιωτικοποιήσει την περιοχή των Στενών του Βοσπόρου, των Δαρδανελίων και της Θάλασσας του Μαρμαρά, καθώς και την Ίμβρο και την Τένεδο.

40 Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τέτοιας εξέλιξης αποτελεί η λεγόμενη «Κορεατική Αποστρατιωτικοποιημένη Ζώνη» στα σύνορα μεταξύ Νότιας και Βόρειας Κορέας, η οποία δημιουργήθηκε κατ' εφαρμογή της συμφωνίας ανακωχής του 1953, με την οποία τερματίστηκε ο Πόλεμος της Κορέας (1950-1953), και αποτελεί τη *de facto* μεθόριο μεταξύ των δύο χωρών. Στην πραγματικότητα, παρά τη χρήση του όρου «αποστρατιωτικοποιημένη», η περιοχή προοδευτικά μεταβλήθηκε μετά το 1953 σε μια από τις πιο στρατιωτικοποιημένες περιοχές του πλανήτη.

41 Van Dyke 2005, 81.

42 Ως άνω 78.

43 Ο καθηγητής Natalino Ronzitti έχει διατυπώσει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι το ΝΑΤΟ αποτελεί ένα σύστημα συλλογικής ασφάλειας σχεδιασμένο για να φέρει ειρήνη και σταθερότητα στην περιοχή του Αιγαίου. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η Ελλάδα με την προσχώρησή της σε αυτό τον Φεβρουάριο του 1952, δικαιούνταν να θεωρεί εαυτήν ελεύθερη από τις απαιτήσεις αποστρατιωτικοποίησης των νησιών της. Natalino Ronzitti, 'The Aegean Demilitarization, Greek Turkish Relations and Mediterranean Security' in *The Aegean Issues: Problems and Prospects* (Ankara: Foreign Policy Institute 1989) 295, 298. Θα πρέπει πάντως να καταγραφεί σαν αβλεψία των τότε κρατούντων το γεγονός ότι δεν φρόντισαν να κάνει η Ελλάδα δήλωση απαλλαγής από τις υποχρεώσεις αποστρατιωτικοποίησής των νησιών της, όταν εισήλθε μαζί με την Τουρκία στο ΝΑΤΟ, αντίστοιχη με αυτή που είχε καταθέσει η Ιταλία.

Ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς ότι η παρουσία ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου τίθεται επί μονίμου βάσεως στο τραπέζι από την τουρκική πλευρά, μαζί με μια σειρά άλλων ζητημάτων, όπως π.χ. το δικαίωμα για επέκταση της χωρικής θάλασσας έως τα δώδεκα ναυτικά μίλια και το εύρος του ελληνικού εναέριου χώρου. Η πάγια απάντηση της Αθήνας είναι ότι η μόνη διμερής διαφορά που αναγνωρίζει είναι η οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας και της ΑΟΖ των δύο χωρών,⁴⁴ οι δε τουρκικές κατηγορίες απορρίπτονται στο παραπάνω εκτεθέν πλαίσιο.

Το γεγονός ότι η τουρκική αμφισβήτηση έχει κλιμακωθεί σε βαθμό που να αμφισβητείται ανοιχτά η ελληνική κυριαρχία και μάλιστα επί μεγάλων, πυκνοκατοικημένων νησιών, λόγω της παραβίασης της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησής τους, συνιστά μια εξέλιξη η οποία παρότι, όπως θα καταδειχθεί, έχει παλαιές ρίζες (όπως συνηθίζεται στη διαμόρφωση της τουρκικής «υψηλής στρατηγικής»), δε γίνεται να περάσει απαρατήρητη. Επιπλέον, αποτελεί αφορμή για ενδιαφέροντες νομικούς προβληματισμούς ως προς τη φύση της κρατικής κυριαρχίας υπό το διεθνές δίκαιο, καθώς και τη δυνατότητα τοποθέτησης όρων για την αναγνώρισή της.

ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ - ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ;

Στην επιστολή της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 2021, ο τούρκος Μόνιμος Αντιπρόσωπος στον ΟΗΕ αναφέρεται στο ζήτημα της σύνδεσης μεταξύ ελληνικής κυριαρχίας και αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου στην τρίτη παράγραφο, ως ακολούθως:

...το άρθρο 12 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης του 1923 επιβεβαίωσε, υπό τον όρο της αποστρατιωτικοποίησης των νησιών, την απόφαση της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1914 του Συνεδρίου του Λονδίνου, η οποία παραχώρησε συγκεκριμένα νησιά του Αιγαίου στην Ελλάδα. Όπως είναι εμφανές από το λεκτικό της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης, και τον τρόπο με τον οποίο επιβεβαιώνει την απόφαση του 1914, η

44 Βλ. σχετικά Υπουργείο Εξωτερικών, *Συνέντευξη Αναπληρωτή Υπουργού Εξωτερικών Μ. Βαρβιτσιώτη για την Τουρκία στο ειδικό ένθετο «Le Spectacle du Monde» του γαλλικού περιοδικού Valeurs Actuelles* <<https://www.mfa.gr/epikairoτητα/eidiseis-anakoinoseis/sunenteuxe-anaplerote-upourgou-exoterikon-barbitsiote-gia-ten-tourkia-sto-eidiko-entheto-le-spectacle-du-monde-tou-gallikou-periodikou-valeurs-actuelles.html>>, τελευταία επίσκεψη στις 19/12/2021.

κυριαρχία της Ελλάδας επί των νησιών ήταν και παραμένει εξαρτημένη από την αποστρατιωτικοποίηση. Ο ισχυρισμός ότι η ελληνική κυριαρχία επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου δεν συνδέεται με τη διατήρηση του αποστρατιωτικοποιημένου χαρακτήρα τους στερείται νομικής βάσης. Το άρθρο 12 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης εγκαθιδρύει αδιαμφισβήτητη (εν μέρει μέσω της αναφοράς στην απόφαση του 1914) μια ξεκάθαρη σύνδεση μεταξύ της κυριαρχίας και της αποστρατιωτικοποίησης όλων των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου.⁴⁵

Περαιτέρω, στην παράγραφο 7, αναφέρονται τα ακόλουθα:

*Στρατιωτικοποιώντας τα επίμαχα νησιά, η Ελλάδα απεμπόλησε το δικαίωμά της να επικαλεστεί την αντιταξιμότητα έναντι της Τουρκίας των συνθηκών που αναφέρονται παραπάνω και τα δικαιώματα που ισχυρίζεται ότι προέρχονται από αυτές... Το διεθνές δίκαιο ασφαλώς δεν επιτρέπει την άδικη κατάσταση όπου ένα παραβατικό κράτος συνεχίζει να βασίζεται για δικούς του σκοπούς σε μια συνθήκη της οποίας τις υποχρεώσεις παραβιάζει.*⁴⁶

Το γεγονός ότι η αμφισβήτηση της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, στη βάση της παραβίασης της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησής τους, έχει έρθει πλέον στο προσκήνιο της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, επιβεβαίωσε κατ'ουσίαν ο τέως Υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Mevlut Cavusoglu, με δήλωσή του στην τουρκική Εθνοσυνέλευση στις 14 Δεκεμβρίου 2021:

*Τα νησιά αυτά παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα υπό όρους με τις συνθήκες της Λωζάνης και των Παρισίων. Με τον όρο της αποστρατιωτικοποίησης. Η Ελλάδα από το 1960 στρατιωτικοποιεί αυτά τα νησιά. Δεν είναι κάτι νέο. Όμως εμείς τι κάναμε; Στείλαμε επιστολή στον ΟΗΕ και τονίσαμε πως σε περίπτωση που η Ελλάδα συνεχίζει να παραβιάζει το αποστρατιωτικοποιημένο καθεστώς των νησιών, δε θα μπορεί να ισχυρίζεται ότι έχει δικαίωμα κυριαρχίας σε αυτά. Και αυτό το καταγράψαμε στον ΟΗΕ.*⁴⁷

45 Permanent Mission of Turkey to the United Nations (September 2021).

46 Ως άνω.

47 Το ΒΗΜΑ Team, «Τσαβούσογλου – Η Ελλάδα δεν έχει δικαίωμα κυριαρχίας σε νησιά Αιγαίου που στρατιωτικοποιεί» <<https://www.tovima.gr/2021/12/15/politics/tsavousoglou-i-ellada-den-exei-dikaioma-kyriarxias-se-nisia-aigaiou-pou-stratikopoiiei/>>, τελευταία επίσκεψη στις 24/12/2021. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Cavusoglu έκανε τη δήλωση αυτή απαντώντας σε βουλευτή του αντιπολιτευόμενου Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, ο οποίος -όπως συνηθίζει η τουρκική αντιπολίτευση- κατηγορήσε την κυβέρνηση για ενδοτική στάση έναντι της Ελλάδας.

Ο τότε επικεφαλής της τουρκικής διπλωματίας επανήλθε στο ζήτημα στη διάρκεια συνέντευξης Τύπου τον Φεβρουάριο του 2022, τονίζοντας ότι αν η Ελλάδα δεν αλλάξει στάση στο ζήτημα της αποστρατιωτικοποίησης των νησιών και δεν ανταποκριθεί στις τουρκικές προειδοποιήσεις, η κυριαρχία της επί αυτών θα καταστεί «συζητήσιμη». Διαβεβαίωσε επίσης ότι η Τουρκία προτίθεται να αρχίσει μια διεθνή εκστρατεία ενημέρωσης προς τα υπόλοιπα μέρη που είχαν υπογράψει τις συνθήκες της Λωζάνης και των Παρισίων.⁴⁸

Στο υπόλοιπο της μελέτης αυτής θα εξεταστεί το υπόβαθρο αυτών των ισχυρισμών, οι επιπτώσεις που δύνανται να επιφέρουν στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, καθώς και η νομική τους αρτιότητα.

ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η σύνδεση μεταξύ αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και αναγνώρισης της ελληνικής κυριαρχίας επί αυτών δεν αποτελεί εντελώς καινοφανή θέση για την Άγκυρα. Η άποψη ότι τα νησιά αυτά παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα υπό την αίρεση της ουδετεροποίησής τους διατυπώθηκε για πρώτη φορά με τουρκική ρηματική διακοίνωση στις 27 Δεκεμβρίου 1990.⁴⁹

Τα βασικά στοιχεία του τουρκικού ισχυρισμού είναι τα ακόλουθα: Ως προς τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης του 1923, η ρητή αναφορά στο άρθρο 12 των νήσων Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Ικαρία, Σαμοθράκη και Λήμνος και στην απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων του Φεβρουαρίου 1914, με βάση την οποία παραχωρήθηκαν αρχικά στην Ελλάδα, αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο, του οποίου τα συστατικά στοιχεία δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζονται το ένα ξεχωριστά από το άλλο. Φυσικά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κατά την τουρκική άποψη το σημαίνον σημείο στην απόφαση του Φεβρουαρίου 1914 είναι η αποστρατιωτικοποίηση των νησιών αυτών. Αντίστοιχος είναι ο τουρκικός ισχυρισμός εν σχέσει προς το άρθρο 14 της Συνθήκης των Παρισίων του 1947. Το άρθρο 14 αναφέρεται στην πρώτη παράγραφο στην μεταβίβαση της κυριαρχίας

---

48 Μανώλης Κωστίδης, «Με αμφισβήτηση της κυριαρχίας νησιών απειλεί ο Τσαβούσογλου» <<https://www.kathimerini.gr/politics/561712048/me-amfisvitsisi-tis-kyriarchias-nision-apeilei-o-tsavovsogloy/>>, τελευταία επίσκεψη στις 10/2/2022.

49 Συρίγος 2016, 268.

των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, και στην δεύτερη παράγραφο στην υποχρέωση πλήρους αποστρατιωτικοποίησης. Επομένως, κατά την τουρκική άποψη, σε όλες τις περιπτώσεις των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου η μεταβίβαση της κυριαρχίας και η αποστρατιωτικοποίηση αποτελούν δύο αλληλένδετα στοιχεία του καθεστώτος των νησιών.

Επισήμως, και μέχρι πρόσφατα, η Τουρκία σταματούσε σε αυτό το σημείο. Ωστόσο, τούρκοι νομικοί όπως ο τέως προϊστάμενος της νομικής υπηρεσίας του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών, Huseyin Pazarci, ολοκλήρωναν το μετέωρο επιχείρημα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η αποστρατιωτικοποίηση είναι απαραίτητος όρος για την ελληνική κυριαρχία.⁵⁰ Όπως το έθεσε χαρακτηριστικά η καθηγήτρια Sevin Toluner το 2000:

...το αποστρατιωτικοποιημένο καθεστώς αυτών των νησιών που προβλεπόταν σε αυτή την απόφαση [του 1914] κατέστη συστατικό στοιχείο της συναίνεσης εκ μέρους της Τουρκίας στην παραχώρηση επικράτειας. Αυτό που παραχωρήθηκε δεν ήταν επικράτεια αλλά επικράτεια επί της οποίας τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας περιορίστηκαν την ίδια στιγμή που εγκαθιδρύθηκαν, προκειμένου να διασφαλιστούν τα συμφέροντα ασφαλείας της Τουρκίας.⁵¹

Επαγωγικά, η παραβίαση της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησης αναιρεί την εκχώρηση των νησιών στην Ελλάδα και, εμμέσως πλην σαφώς, επαναφέρει το ζήτημα της κυριαρχίας επ' αυτών. Με αυτό το νομικό «βέλος», στο στόχαστρο τέθηκαν κυρίως μεγάλα, κατοικημένα νησιά, καθότι η ελληνική κυριαρχία στα υπόλοιπα νησιά αμφισβητείτο έτσι κι αλλιώς βάσει της θεωρίας των «γκρίζων ζωνών».⁵²

Η Τουρκία, επί περίπου τριάντα χρόνια, δεν έδωσε συνέχεια σε επίσημο επίπεδο προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας σε αυτή τη βάση. Παρά το γεγονός ότι μόλις έξι έτη μετά το διάβημα

---

50 Η Pazarci, 'Différend Greco-turc sur le statut de certains îlots et rochers dans la mer Egée: un reponse à M.C.P. Economides' (1997) 2 RGDIP 353, 370.

51 Sevin Toluner, 'Some Reflections on the Interrelation of the Aegean Sea Disputes' in Bayram Öztürk (ed.), *The Aegean Sea 2000: Proceedings of the International Symposium on the Aegean Sea, 5-7 May 2000*, Bodrum, Turkey (Turkish Marine Research Foundation 2000) 121, 124.

52 Συρίγος 2016, 268.

της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1990 παρουσιάστηκε από την Άγκυρα η γνωστή θεωρία των «γκρίζων ζωνών», με βάση την οποία αμφισβητήθηκε η ελληνική κυριαρχία σε δεκάδες ελληνικά νησιά, νησίδες και βραχονησίδες στο Αιγαίο, δεν έγινε κάποια προσπάθεια ευρύτερης αμφισβήτησης του εδαφικού καθεστώτος και των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας επί των νησιών της, λόγω της υποτιθέμενης παραβίασης της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησής τους.

Η δυναμική επιστροφή της θεωρίας της «κυριαρχίας υπό αίρεση» στην πρώτη γραμμή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας πραγματοποιήθηκε με επιστολή του τούρκου Μόνιμου Αντιπροσώπου στον ΟΗΕ προς τον Γενικό Γραμματέα στις 14 Ιουλίου 2021. Στην επιστολή αυτή έγινε λόγος στην πρώτη παράγραφο για συνεχιζόμενες, κατάφωρες παραβιάσεις από την Ελλάδα των συμβατικών υποχρεώσεων της τόσο στο Αιγαίο όσο και στη Μεσόγειο σχετικά με εκείνα τα νησιά όπου η κυριαρχία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα υπό τον συγκεκριμένο και αυστηρό όρο να παραμείνουν αποστρατιωτικοποιημένα. Στη συνέχεια, αφού εκτέθηκε η σημασία που έχει για την ασφάλεια της Τουρκίας η αποστρατιωτικοποίηση των ελληνικών νησιών, καθώς και οι κίνδυνοι που εγκυμονεί για την ευρύτερη ασφάλεια στην περιοχή η κακόπιστη και παραβατική συμπεριφορά της Ελλάδας, η επιστολή κατέληξε στην ένατη παράγραφο, ως ακολούθως:

Σε αυτό το πλαίσιο, επιθυμώ να επιστήσω την προσοχή στο γεγονός ότι η Ελλάδα παραβιάζει βασικές υποχρεώσεις των συνθηκών με τις οποίες απέκτησε κυριαρχία επί των νησιών, κάτι που από νομικής πλευράς συνεπάγεται ότι η Ελλάδα δεν μπορεί, ενώπιον της Τουρκίας, να βασιστεί στον τίτλο της σύμφωνα με τις ίδιες συνθήκες για τον σκοπό της οριοθέτησης θαλάσσιων συνόρων. Αυτό γιατί η Ελλάδα, μη εκπληρώνοντας τις υποχρεώσεις της σύμφωνα με τις συνθήκες, δεν μπορεί την ίδια στιγμή να διατηρεί τα δικαιώματα που ισχυρίζεται ότι προέρχονται από αυτές.⁵³

Εκ πρώτης όψεως, η επιστολή φάνηκε να συνδέει το ζήτημα της αποστρατιωτικοποίησης με αυτό της οριοθέτησης υφαλοκρηπίδας και ΑΟΖ σε Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειο, και φυσικά με το ελληνικό

---

53 Permanent Mission of Turkey to the United Nations, Ambassador, UN Doc A/75/961-S/2021/651 (14 July 2021)

δικαίωμα μονομερούς επέκτασης των χωρικών υδάτων έως τα δώδεκα ναυτικά μίλια, το οποίο αμφισβητεί η Άγκυρα. Ήτοι, το επίμαχο ζήτημα παρέμενε η οριοθέτηση των θαλάσσιων συνόρων μεταξύ των δύο κρατών και όχι η ελληνική κυριαρχία. Η τουρκική πλευρά, δηλαδή, φάνηκε να θέλει να ισχυροποιήσει τα επιχειρήματά της στο ζήτημα της άσκησης κυριαρχικών δικαιωμάτων εκ μέρους της Ελλάδας, τα οποία απορρέουν από την κυριαρχία της στα νησιά του Αιγαίου, και όχι να αμφισβητήσει την κυριαρχία καθαυτή.

Μόλις δύο μήνες μετά, ωστόσο, η Άγκυρα επανήλθε κλιμακώνοντας τη ρητορική της και κάνοντας για πρώτη φορά ρητή αναφορά, στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο, σε σύνδεση μεταξύ κυριαρχίας και αποστρατιωτικοποίησης των νησιών, χωρίς παρεπόμενες αναφορές σε κυριαρχικά δικαιώματα ή οριοθέτηση θαλασσιών συνόρων. Οι νομικές και ουσιαστικές συνέπειες της κλιμάκωσης της τουρκικής επιχειρηματολογίας μπορεί να είναι εκρηκτικές για τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες, καθώς και για την ευρύτερη ειρήνη και ασφάλεια στις περιοχές του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.

ΔΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Η νομική «μετάφραση» των τουρκικών ισχυρισμών ισοδυναμεί με αμφισβήτηση της ελληνικής κυριαρχίας επί όλων των νησιών τα οποία, με βάση την τουρκική άποψη, θα έπρεπε να είναι αποστρατιωτικοποιημένα. Η Ελλάδα, επιμένει η τουρκική πλευρά, τελεί σε διαρκή παραβίαση όρων οι οποίοι, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην τέταρτη παράγραφο της επιστολής της 14^{ης} Ιουλίου 2021, βρίσκονταν στο επίκεντρο του αντικειμένου και του σκοπού των επίμαχων συμβάσεων. Σύμφωνα με το διαφαινόμενο σκεπτικό της Άγκυρας, οι συνθήκες έχουν μεταβληθεί ριζικά από την περίοδο κατά την οποία η γειτονική χώρα συναίνεσε στη μεταβίβαση της κυριαρχίας των επίμαχων νησιών στην Ελλάδα (ή που αυτά μεταβιβάστηκαν σε αυτή από την Ιταλία, στην περίπτωση των Δωδεκανήσων), καθότι η υποχρέωση αποστρατιωτικοποίησης αποτελούσε βασικό όρο για την αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας.

Είναι προφανές από το λεκτικό που χρησιμοποιείται ότι η Τουρκία προσπαθεί να συνδέσει την υποτιθέμενη ελληνική παραβίαση με το άρθρο 60 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών. Με βάση το τελευταίο (παράγραφοι 2β και 3), παραβίαση διάταξης ουσι-

αστικής για την πραγματοποίηση του αντικειμένου ή του σκοπού μιας πολυμερούς συνθήκης, παρέχει στο μέρος που θίγεται ιδιαιτέρως από την παραβίαση το δικαίωμα να την επικαλεσθεί ως λόγο αναστολής εφαρμογής -και όχι λήξεως της ισχύος- της συνθήκης εν όλω ή εν μέρει ως προς τις σχέσεις του αποκλειστικά με το μέρος που παραβίασε τη συνθήκη (ένσταση *non adimpleti contractus*).⁵⁴ Η Ελλάδα επομένως, για όσο διάστημα επιμένει να παραβιάζει τις συμβατικές της υποχρεώσεις για αποστρατιωτικοποίηση, όχι μόνο δεν είναι δυνατόν να επικαλείται έναντι της Τουρκίας δικαιώματα που προκύπτουν από την κυριαρχία της στα νησιά, αλλά δεν ασκεί καν νόμιμα κυριαρχία επ' αυτών!

Είναι ξεκάθαρο ότι οι τουρκικές νομικές «ακροβασίες» συνδέονται καταρχάς με την παλαιότερη τουρκική θεωρία περί ύπαρξης «γκρίζων ζωνών» κυριαρχίας στο Αιγαίο. Αυτή, όπως σημειώθηκε παραπάνω, παρουσιάστηκε επισήμως το 1996, κατά την περίοδο της κρίσης των Ιμίων, και αφορά την υποτιθέμενη ύπαρξη νησίδων και βραχονησίδων (συμπεριλαμβανομένων και κατοικημένων) «μη καθορισμένης κυριαρχίας», για το καθεστώς των οποίων απαιτείται διμερής συζήτηση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.⁵⁵ Ο ακριβής αριθμός των υπό αμφισβήτηση νησιωτικών σχηματισμών παραμένει (μάλλον σκόπιμα) ασαφής. Η τουρκική κυβέρνηση έχει μιλήσει στο παρελθόν (Φεβρουάριος 1996) για περίπου τρεις χιλιάδες αμφισβητούμενους βράχους και νησίδες, για να περιορίσει αργότερα (το καλοκαίρι του 1996) τον αριθμό αυτό σε εκατό έως εκατόν πενήντα μικρά νησιά. Από το 2013, έχουν αναφερθεί διαδοχικά δεκαέξι, δεκαεπτά και τέλος δεκαοκτώ νησιά τα οποία η τουρκική αντιπολίτευση κατηγορεί τον Πρόεδρο Recep Tayyip Erdogan άλλοτε ότι άφησε να τα καταλάβουν οι Έλληνες, άλλοτε ότι δεν τους έχει εκδιώξει και άλλοτε ότι δεν τα έχει ζητήσει επισήμως από την Ελλάδα. Αρκετά από τα νησιά αυτά (πολλά εκ των οποίων συνιστούν νησιωτικά συγκροτήματα, όπως π.χ. το Αγαθονήσι στο οποίο ανήκουν δεκατέσσερα νησιά και βράχοι),

54 Ρούκουνας (2004) 212.

55 Θάνος Ντόκος, «Αλφαβητάρι των ελληνοτουρκικών σχέσεων» στο Άγγελος Συρίγος και Θάνος Ντόκος (επιμ.) *Τουρκικές διεκδικήσεις σε Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειο, Αλφαβητάρι των ελληνοτουρκικών σχέσεων* (Ειδική έκδοση, Καθημερινές Εκδόσεις Μον. ΑΕ 2020) 90, 95-96.

όπως οι Φούρνοι, οι Οινούσες και η Γαύδος είναι κατοικημένα και μάλιστα από εκατοντάδες κατοίκους.⁵⁶

Σύμφωνα με τον Σύμβουλο Εθνικής Ασφαλείας του Πρωθυπουργού Θάνο Ντόκο, η Τουρκία χρησιμοποιεί τις «γκρίζες ζώνες» σε μια προσπάθεια προώθησης της μακροχρόνιας στρατηγικής της, που είναι η επέκταση του τμήματος του Αιγαίου που ελέγχει, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο και η εξασφάλιση των μέγιστων δυνατών οφελών στο πλαίσιο μελλοντικής οριοθέτησης των θαλασσίων ζωνών στο Αιγαίο.⁵⁷ Η Άγκυρα όμως έχει περάσει προ πολλού το στάδιο της «απλής» αμφισβήτησης της κυριαρχίας επί συγκεκριμένων νησιωτικών εδαφών ή κυριαρχικών δικαιωμάτων. Πράγματι, εδώ και τουλάχιστον έξι χρόνια, η τουρκική πλευρά κάνει λόγο επισήμως για την ανάγκη «επικαιροποίησης» της Συνθήκης της Λωζάνης.⁵⁸ Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά ο Πρόεδρος Erdogan στη διάρκεια επίσημης επίσκεψής του στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 2017

Πρώτον και κυριότερο, η Συνθήκη της Λωζάνης δεν περιλαμβάνει μόνο την Ελλάδα αλλά την ευρύτερη περιοχή. Και για αυτό και μόνο -πιστεύω ότι με το πέρασμα του χρόνου όλες οι συνθήκες χρειάζονται μια αναθεώρηση- η Συνθήκη της Λωζάνης, ενώπιον των πρόσφατων εξελίξεων, χρειάζεται μια, αν θέλετε, αναθεώρηση.⁵⁹

Οι διαμορφωτές της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, ωστόσο, αντιμετωπίζουν ένα προφανές εμπόδιο νομικής φύσης στην προσπάθειά αναθεώρησης της Συνθήκης της Λωζάνης, το οποίο είναι αδύνατο να υπερκεράσουν, όσο «δημιουργικές» ερμηνείες του δικαίου των συνθηκών και αν υιοθετήσουν: Βάσει των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου, οι διεθνείς συμβάσεις δεν αναθεωρούνται παρά μόνο με τη σύμφωνη γνώ-

---

56 Άγγελος Συρίγος, «Τουρκικές διεκδικήσεις σε Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειο» ως άνω 7, 37-38.

57 Ντόκος (2020) 96.

58 ΤοΒΗΜΑ Team, «Ερντογάν: Επιζήμια για την Τουρκία η Συνθήκη της Λωζάνης» <<https://www.tovima.gr/2016/09/29/world/erntogan-epizimia-gia-tin-toyrkia-i-synthiki-tis-lwzannis/>> (29 Σεπτεμβρίου 2016), τελευταία επίσκεψη στις 15/1/2022.

59 Murat Sofuoglu, 'Turks still debate whether Treaty of Lausanne was fair to Turkey' <<https://www.trtworld.com/magazine/turkey-still-debates-whether-treaty-of-lausanne-was-a-fair-peace-deal-14632>> (29 January 2018), τελευταία επίσκεψη στις 15/1/2022.

μη όλων των συμμετεχόντων σε αυτές.⁶⁰ Είναι όμως απολύτως σαφές ότι η Ελλάδα (και πιθανότατα και τα υπόλοιπα υπογράφοντα μέρη) δεν πρόκειται ποτέ να συναινέσει σε οποιαδήποτε μεταβολή της Συνθήκης της Λωζάνης. Όπως ξεκαθάρισε στον ίδιο τον Πρόεδρο Erdogan ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Προκόπης Παυλόπουλος, η Συνθήκη της Λωζάνης δεν χρειάζεται αναθεώρηση, ούτε αφήνει περιθώρια για «γκρίζες ζώνες».⁶¹ Αν λοιπόν η Τουρκία δεν μπορεί να αποσπάσει τη συναίνεση της Ελλάδας και των υπολοίπων συμβαλλόμενων κρατών ή να πετύχει *de jure* τη μονομερή αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάνης, θα πρέπει να βρεθεί ένα άλλο εύσχημο πρόσχημα για τη *de facto* παράκαμψη ορισμένων διατάξεών της. Πιθανότατα, η τουρκική πλευρά θεωρεί ότι η υποτιθέμενη ελληνική παραβίαση των υποχρεώσεων αποστρατιωτικοποίησης, δύναται να τη βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση.

Συνοψίζοντας, ο αντίκτυπος της καινοφανούς τουρκικής θεωρίας περί «υπό αίρεση» κυριαρχίας της Ελλάδας στα νησιά με συμβατικό καθεστώς αποστρατιωτικοποίησης είναι ο ακόλουθος: Συνδυαστικά με τη θεωρία περί «γκρίζων ζωνών» αλλά και έτερα παρεμφερή κατασκευάσματα (όπως το μάλλον σουρεαλιστικό δόγμα περί «γαλάζιας πατρίδας»), καθώς και πάγιες αξιώσεις της Τουρκίας (π.χ. περιορισμός του ελληνικού εναέριου χώρου στα έξι ναυτικά μίλια), δημιουργείται μια τεράστια και πυκνοκατοικημένη περιοχή στον χώρο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου, όπου τίθεται υπό αμφισβήτηση η ίδια η ελληνική κυριαρχία και όχι απλώς κάποια ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα ή λειτουργικές αρμοδιότητες που παρέχουν διεθνείς συνθήκες (π.χ. έλεγχος εναέριας κυκλοφορίας εντός του FIR Αθηνών, έρευνα και διάσωση στην ελληνική περιοχή ευθύνης SAR).

Η άρση της αναγνώρισης της ελληνικής κυριαρχίας βεβαίως δεν συνοδεύεται από ρητή διατύπωση αξιώσεων επί των επίμαχων νησιών -κάτι τέτοιο εξάλλου θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο, αφού η αναβίωση του

---

60 Αντώνης Κλάψης, «Εδαφικοί όροι και ειδικά καθεστώτα της Συνθήκης της Λωζάνης: μεταβολές μέσα στο χρόνο» στο Στέλιος Περράκης (επιμ.), *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο* (Εκδ. Σιδέρη 2021) 133, 134.

61 Newsroom ifemerida.gr, «Ιστορικός καβγάς Παυλόπουλου-Ερντογάν για Συνθήκη Λωζάνης και Δυτική Θράκη» <<https://www.iefemerida.gr/news/381326/istorikos-kavgas-paylopyloy-erntogan-gia-synthiki-lozani-kai-dytiki-thraki>> (7 Δεκεμβρίου 2017), τελευταία επίσκεψη στις 15/1/2022.

προ Λωζάνης και Παρισίων συμβατικού καθεστώτος των νησιών αυτών δεν θα συνεπαγόταν σε καμία περίπτωση την αυτόματη επιστροφή τους στην Τουρκία,⁶² πρέπει όμως να ιδωθεί υπό το πρίσμα της συνολικής τουρκικής αναθεωρητικής στρατηγικής. Κατ' ελάχιστον, η Τουρκία προσπαθεί με τον τρόπο αυτό να επιτείνει την παρουσίαση της Ελλάδας ως μιας χώρας που παραβιάζει κατάφωρα το διεθνές δίκαιο και συνεπώς δεν δικαιούται να ασκήσει τα κυριαρχικά δικαιώματα που της παρέχει το δίκαιο της θάλασσας τόσο στο Αιγαίο, όσο και στην Ανατολική Μεσόγειο. Στη χειρότερη περίπτωση, στρώνει κλιμακωτά το έδαφος για μια μελλοντική δυναμική επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών, εφόσον η Ελλάδα αρνείται να συμμορφωθεί με τις συμβατικές της υποχρεώσεις ή να συναινέσει στην αναθεώρηση του υφιστάμενου συμβατικού καθεστώτος, κατά τρόπο που να αντικτοπτρίζει τη σύγχρονη διεθνή πραγματικότητα ή να αποδίδει τη «δικαιοσύνη» που απέτυχαν να αποδώσουν αυτοί που διαπραγματεύτηκαν τη Συνθήκη της Λωζάνης.⁶³

Από τα παραπάνω, καθίσταται κατανοητό ότι η νέα τουρκική προσέγγιση χρήζει λεπτομερέστερης εξέτασης ως προς την νομική της βασιμότητα, με έμφαση ανάλογη των σοβαρών προεκτάσεων που έχει.

---

62 Όπως είχε παρατηρήσει εύστοχα ο τέως Υπουργός Εξωτερικών Νίκος Κοτζιάς, το συμβατικό καθεστώς που ίσχυε πριν τη Συνθήκη της Λωζάνης ήταν αυτό της Συνθήκης των Σεβρών του 1920, βάσει της οποίας η Τουρκία είχε περίπου το μισό μέγεθος από το σημερινό. Υπουργείο Εξωτερικών, *Συνέντευξη ΥΠΕΞ Ν. Κοτζιά στην εκπομπή του ρ/σ ALPHA «Τα πρόσωπα του Σαββατοκύριακου» με τη δημοσιογράφο Μαρία Νικόλτσιου* <<https://www.mfa.gr/epikairota/proto-thema/sunenteuxe-upeks-kotzia-sten-ekprompe-tou-rs-alpha-ta-prosopa-tou-sabbatokuriakou-me-te-demosiographo-maria-nikoltsiou.html>> (27 Νοεμβρίου 2016), τελευταία επίσκεψη στις 11/1/2022. Αλλά και τα Δωδεκάνησα, που μεταβιβάστηκαν στην Ελλάδα με βάση τη Συνθήκη των Παρισίων του 1947, ανήκαν προηγουμένως στην Ιταλία και όχι στην Τουρκία, σύμφωνα με το άρθρο 15 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης.

63 Το ζήτημα αυτό συγχέεται και με την εσωτερική τουρκική πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των ισλαμιστών του κυβερνώντος κόμματος ΑΚΡ και των επιγόνων της κεμαλικής παράδοσης, που βρίσκονται στην αντιπολίτευση. Όπως το έθεσε χαρακτηριστικά ο Πρόεδρος Erdogan τον Σεπτέμβριο του 2016 «Κάποιοι προσπάθησαν να μας εξαπατήσουν παρουσιάζοντας τη Συνθήκη της Λωζάνης ως νίκη... Όσοι έλαβαν μέρος στις συνομιλίες δεν κατάφεραν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων. Σήμερα βιώνουμε τις επιπτώσεις αυτής της αδυναμίας. Παραδώσαμε νησιά από τα οποία μπορείς να ακουστείς απέναντι». *Ο Ερντογάν αμφισβητεί τη Συνθήκη της Λωζάνης* <<https://www.protagon.gr/epikairota/44341239698-44341239698>> (29 Σεπτεμβρίου 2016), τελευταία επίσκεψη στις 7 Ιουλίου 2023.

ΑΝΑΛΥΣΗ

Η εξέλιξη της τουρκικής επιχειρηματολογίας προς την κατεύθυνση της ευθείας αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, με το πρόσχημα της παραβίασης της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησής τους, είναι εμφανώς προβληματική. Όπως θα καταδειχθεί, δεν υπάρχει απολύτως τίποτα στις εφαρμοστέες διατάξεις που να υποδεικνύει ότι τα δύο ζητήματα συνδέονται. Περαιτέρω, οι τουρκικές απόψεις προσκρούουν σε βασικούς κανόνες του σύγχρονου διεθνούς δικαίου που σχετίζονται με τον «καθαγιασμένο» χαρακτήρα των αναγνωρισμένων συνόρων.

Καταρχάς, το νομικό καθεστώς όλων των νήσων, νησίδων και βραχονησίδων του Αιγαίου καθορίστηκε με τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, και συγκεκριμένα με τα άρθρα 12 και 15 αυτής. Με βάση το άρθρο 12, όλα τα νησιά, νησίδες και βραχονησίδες του Βορειοανατολικού Αιγαίου εκχωρήθηκαν οριστικά και τελεσίδικα στην Ελλάδα, με μόνη εξαίρεση την Ίμβρο, την Τένεδο και τις Λαγούσες νήσους (Μαυρούς), που παρέμειναν υπό τουρκική κυριαρχία, όπως και όλα τα νησιά που βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη των τριών μιλίων από τη μικρασιατική ακτή. Επίσης, με το άρθρο 15 της ίδιας Συνθήκης, η Τουρκία παραιτήθηκε υπέρ της Ιταλίας παντός δικαιώματος και τίτλου επί των νήσων Αστυπάλαιας, Ρόδου, Χάλκης, Καρπάθου, Κάσσου, Τήλου, Νισύρου, Καλύμνου, Λέρου, Πάτμου, Λειψών, Σύμης και Κω και των νησίδων «των εξ'αυτών εξαρτωμένων», καθώς και της νήσου Καστελλόριζου. Εν συνεχεία, με το άρθρο 14 της Συνθήκης των Παρισίων του 1947, η Ιταλία εκχώρησε στην Ελλάδα την κυριαρχία επί των παραπάνω νησιών.

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη, από το λεκτικό των παραπάνω διατάξεων, ότι τα συμβαλλόμενα μέρη ήθελαν να συνδέσουν το ζήτημα της αποστρατιωτικοποίησης με την κυριαρχία επί των νησιών. Όπως παρατήρησε ορθά η τέως προϊσταμένη της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εξωτερικών, προκύπτει από το γράμμα του άρθρου 12 ότι η εκχώρηση της κυριαρχίας αυτής στην Ελλάδα έγινε άνευ όρων και προϋποθέσεων. Το γεγονός εξάλλου ότι οι συντάκτες της Συνθήκης της Λωζάνης ρύθμισαν το θέμα του αφοπλισμού των νησιών σε ξεχωριστό άρθρο αυτής (άρθρο 13), αποτελεί απτή απόδειξη ότι τούτοι δεν θέλησαν να συνδέσουν το ζήτημα της ελληνικής κυριαρχίας στα ανωτέρω νησιά

με τον αφοπλισμό τους.⁶⁴ Πράγματι, η ύπαρξη και μόνο του άρθρου 13 καθιστά υποχρεωτική την αποδοχή της άποψης ότι το άρθρο 12 αφορά αποκλειστικά το ζήτημα της κυριαρχίας και δεν συνδέεται με το ζήτημα της αποστρατιωτικοποίησης.

Αλλά και ως προς τα Δωδεκάνησα, δεν υφίσταται κανένα περιθώριο καλόπιστης (ή έστω κακόπιστης, πλην όμως πειστικής) ερμηνείας του άρθρου 10 της Συνθήκης των Παρισίων, ώστε να γίνει μια τέτοια σύνδεση. Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του υπόψη άρθρου, η Ιταλία παραχώρησε στην Ελλάδα την *πλήρη κυριαρχία* επί των αναφερόμενων στην προηγούμενη παράγραφο νησιών. Δεν γίνεται αναφορά σε κάποια προϋπόθεση για τη μεταβίβαση ή τη διατήρηση αυτής της κυριαρχίας. Η αποστρατιωτικοποίηση αναφέρεται στην δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου, όπου σημειώνεται ότι «Αι ανωτέρω νήσοι θα αποστρατιωτικοποιηθώσι και θα παραμείνωσιν αποστρατιωτικοποιημένοι». Ουδεμία αναφορά γίνεται στην τήρηση της υποχρέωσης που επιβάλλεται στην δεύτερη παράγραφο, ως όρο για τη διαρκή αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα.

Ωστόσο, πέρα από τις προβλέψεις των ίδιων των παραπάνω Συνθηκών, οι τουρκικές θεωρίες και οι προεκτάσεις τους βρίσκονται σε καταφανή αντίθεση με βασικούς και καθολικά αποδεκτούς κανόνες της διεθνούς δικαιοταξίας, που αποτελούν εκ των σημαντικότερων εγγυήσεων της μεταπολεμικής διεθνούς σταθερότητας. Τέτοιοι κανόνες συνιστούν η αναγνώριση της εδαφικής ακεραιότητας των κρατών και το απαραβίαστο των συνόρων τους.

Η εδαφική ακεραιότητα αποτελεί παρακολούθημα και λογική συνέπεια της εδαφικής κυριαρχίας του κράτους και εξασφαλίζει νομικά την ανεξαρτησία των κρατών σε σχέση προς το έδαφός τους. Ο σεβασμός της εδαφικής ακεραιότητας εξαγγέλλεται ρητά στο άρθρο 2 παρ.4 του ΧΗΕ και επαναλαμβάνεται συχνά στις μεγάλες πολυμερείς διεθνείς διακηρύξεις. Όπως παρατήρησε το ΔΔΔ στην *Υπόθεση του Στενού της Κέρκυρας*, ο σεβασμός της εδαφικής ακεραιότητας είναι ένα ουσιώδες

---

64 Μαρία Τελαλιάν, «Οι εδαφικές διατάξεις των Συνθηκών Ειρήνης και Διεθνών Συμφωνιών που αφορούν την Κυριαρχία της Ελλάδας σε νησιά, νησίδες και βραχονησίδες της ανατολικής Μεσογείου» στο Περράκης (επιμ) 2021, 104, 106-110. Έτσι και Συρίγος 2016, 270-271.

θεμέλιο των διεθνών σχέσεων.⁶⁵ Η αρχή του σεβασμού της εδαφικής ακεραιότητας των κρατών απαγορεύει την προσάρτηση εδαφών με την παράνομη χρήση βίας.⁶⁶ Η εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας εκφράζεται και με το απαραβίαστο των συνόρων, που επίσης συναντάται συχνά σε σημαντικά διεθνή κείμενα, με κορυφαίο παράδειγμα την Τελική Πράξη του Ελσίνκι για την Ειρήνη και την Ασφάλεια στην Ευρώπη του 1975, που διακήρυξε το απαραβίαστο των συνόρων στην Ευρώπη. Το απαραβίαστο συνεπάγεται και την αποδοχή των συνόρων από τους τρίτους. Έτσι, το σύνορο θεωρείται ότι έχει αντικειμενική υπόσταση, στο μέτρο που έχει χαραχθεί σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, και ισχύει *erga omnes*.⁶⁷ Πρέπει να διευκρινιστεί πάντως ότι το απαραβίαστο των συνόρων δεν συνεπάγεται το *αμετάβλητο* αυτών, παρά μόνο την απαγόρευση μεταβολής τους χωρίς τη συναίνεση των ενδιαφερόμενων κρατών, με μη ειρηνικές μεθόδους.⁶⁸

Η κορυφαία σημασία που έχουν οι παραπάνω αρχές, καθώς και εν γένει ο θεσμός των συνόρων, για τη διατήρηση της διεθνούς σταθερότητας, αντανakλώνται στο άρθρο 62 παρ.2 περ. α' της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών. Με βάση αυτή τη διάταξη, δεν είναι δυνατό να γίνει επίκληση της ρήτρας *rebus sic standibus* σε περίπτωση συνθηκών σχετικά με σύνορα. Όπως παρατήρησε ο καθηγητής Χατζηκωνσταντίνου, η λογική εδώ είναι ότι η θέση σε αμφιβολία διεθνών συνόρων είναι δυνατό να οδηγήσει σε καταστάσεις που απειλούν τη διεθνή ειρήνη, διότι έτσι παραβιάζεται η αρχή της εδαφικής ακεραιότητας, που είναι ουσιώδεις για τις διεθνείς σχέσεις.⁶⁹

65 *Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Judgement (Merits) of 9 April 1949, [1949] ICJ Rep. 4, 35.

66 Ε Ρούκουνας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (3^η Έκδοση, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2019) 191-192.

67 Ως άνω 193-194.

68 Antonello Tancredi, 'In Search of a Fair Balance between the Inviolability of Borders, Self-determination and Secession in International Law' in Matteo Nicolini, Francesco Palermo and Enrico Milano (eds.), *Law, Territory and Conflict Resolution. Law as a Problem and Law as a Solution* (Brill Nijhoff 2016) 90, 91.

69 Χατζηκωνσταντίνου-Αποστολίδης-Σαρηγιαννίδης 2013, 290.

Γενικότερα μιλώντας, η επίκληση των ρητρών *non adimpleti contractus* (ένσταση μη εκπληρώσεως της παροχής) και *rebus sic standibus* (απρόβλεπτη μεταβολή των περιστάσεων) που περιέχονται στα άρθρα 60 και 62 αντίστοιχα της Σύμβασης της Βιέννης, συναντούν παραδοσιακά τον έντονο δισταγμό της νομολογίας. Στην Υπόθεση *Gabčíkovo-Nagymaros*,⁷⁰ το ΔΔΔ είχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί διεξοδικά με αυτές τις δύο διατάξεις και να τις αντιπαραθέσει στα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς μεταξύ Ουγγαρίας και Σλοβακίας. Το δικαστήριο τόνισε ότι οι διατάξεις αυτών των άρθρων εκφράζουν εθιμικό δίκαιο, αλλά επιβεβαίωσε την πάγια νομολογία του ότι για να υπάρχει νομική ασφάλεια διεθνώς, πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά.⁷¹ Ειδικά ως προς τη ρήτρα *rebus sic standibus*, το ΔΔΔ είχε επισημάνει ήδη από το 1973 στην Υπόθεση για την Αρμοδιότητα Αλιείας⁷² ότι η λήξη των συνθηκών λόγω απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών δεν είναι ποτέ αυτόματη, αλλά πρέπει να έχει καταστήσει τόσο βαριές τις εναπομένουσες συμβατικές υποχρεώσεις, ώστε αυτές να καθίστανται ουσιαστικά διαφορετικές από τις συμφωνηθείσες.⁷³

Είναι κάτι παραπάνω από προφανές ότι η Τουρκία δεν έχει επωμιστεί κανένα επιπλέον βάρος από τον εξοπλισμό των ελληνικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, και μάλιστα τόσο σοβαρό, που να μπορεί να δικαιολογήσει την αναστολή της υποχρέωσης σεβασμού της ελληνικής κυριαρχίας επ' αυτών. Εξάλλου, οποιαδήποτε *de lege lata* ερμηνεία του διεθνούς δικαίου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μια τέτοια μεταβολή θα ήταν σε κάθε περίπτωση αδιανόητη. Αντιθέτως η Ελλάδα, λόγω των παράνομων απειλών που έχουν εκτοξευτεί από την τουρκική πλευρά κατ' επανάληψη και με τον πλέον επίσημο τρόπο, δύναται να επιχειρηματολογεί πειστικά υπέρ

---

70 *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia)*, Judgment (Merits) of 25th September 1997, [1997] ICJ Rep 7.

71 Ρούκουνας 2004, 213.

72 *Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Island v. Iceland)*, Judgment (Jurisdiction) of 2nd February 1973, [1973] ICJ Rep.3, 1973.

73 Ρούκουνας 2004, 218-219.

της άρσης της δέσμευσής της να διατηρεί τα μεθοριακά νησιά της αποστρατιωτικοποιημένα.⁷⁴

Εν κατακλείδι, ακόμα και αν η Τουρκία μπορούσε να επιχειρηματολογήσει βασίμως υπέρ της παραβίασης από την Ελλάδα της υποχρέωσης αποστρατιωτικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, το συμπέρασμα ότι η παραβίαση αυτή οδηγεί στην απώλεια της ελληνικής κυριαρχίας επί αυτών είναι έωλο. Μια τέτοια διαπίστωση δεν προκύπτει από κανένα σημείο του λεκτικού των επίμαχων διατάξεων, αντίκειται σε θεμελιώδεις και πανταχόθεν αναγνωρισμένους κανόνες του μεταπολεμικού δημοσίου διεθνούς δικαίου, ενώ συνιστά παράδοξο χωρίς ιστορικό προηγούμενο, αφού πουθενά δεν μπορεί να ανευρεθεί αντίστοιχη μεταβίβαση τίτλων εδαφικής κυριαρχίας υπό πάγιας διάρκειας αίρεση. Τα τουρκικά επιχειρήματα πρέπει επομένως να απορριφθούν, καθότι η ελληνική κυριαρχία επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου είναι αποσυνδεδεμένη από την υποχρέωση αποστρατιωτικοποίησής τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Από την περίοδο του Μεσοπολέμου, η Τουρκία μοιάζει να ακολουθεί πιστά και κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες μια στρατηγική αναθεωρητι-

---

74 Η διατύπωση ευθέων απειλών για τα ελληνικά νησιά από την Τουρκία αποτελεί μια «παράδοση» σχεδόν μισού αιώνα. Αναφέρονται χαρακτηριστικά η παραληρηματική διακήρυξη του τούρκου Πρωθυπουργού Sadi İrmak, τον Ιανουάριο του 1975, ότι όλος ο κόσμος έπρεπε να γνωρίζει ότι το μισό Αιγαίο ανήκει στην Τουρκία (!), η οποία ήξερε «πώς να συνθλίβει τα κεφάλια των εχθρών της (sic)», όταν διακυβευόταν το κύρος, τα συμφέροντα και η αξιοπρέπεια του τουρκικού έθνους [Victor Papacosma, 'Greece and NATO' in Lawrence S. Kaplan-Robert W. Clawson-Raimondo Luraghi (ed.), *NATO and the Mediterranean* (Scholarly Resources Inc. 1985) 189, 199], καθώς και η τοποθέτηση του εκπροσώπου της τουρκικής κυβέρνησης την 1^η Απριλίου 1975 ότι η Ρόδος θα γινόταν «νέα Κύπρος». Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τόμος 8* (Ίδρυμα Γ. Κωνσταντίνος Καραμανλής- Εκδοτική Αθηνών 1993-95) 339. Λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 1976, ο Αντιπρόεδρος της τουρκικής κυβέρνησης Alparslan Turkes δήλωσε ότι έπρεπε να επιστραφούν στην Τουρκία όλα τα νησιά που βρίσκονταν σε απόσταση πενήντα χιλιομέτρων από τις μικρασιατικές ακτές, ενώ ο Υπουργός Εξωτερικών İhsan Caglayangil ισχυρίστηκε ότι η χώρα του μπορούσε να καταστρέψει τα ελληνικά νησιά μέσα σε μία ημέρα. Χ Σαζανίδης, *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις στην Πενταετία 1973-1978* (Θεσσαλονίκη: άνευ εκδότη 1979) 166, 168. Παρόμοιες απειλές, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ανοικτές, διατυπώνονται έκτοτε σε τακτά χρονικά διαστήματα εκ μέρους των τούρκων κρατούντων.

σμού. Σε αυτή την κατεύθυνση, αξιοποιεί κάθε διαθέσιμη μορφή ισχύος, είτε αυτή συνεπάγεται την ένοπλη χρήση βίας, είτε άλλες μορφές ήπιου καταναγκασμού.⁷⁵ Εν προκειμένω, οι τουρκικές προσπάθειες αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, αυτή τη φορά στη βάση της υποτιθέμενης σύνδεσης ανάμεσα στον ουδετεροποιημένο χαρακτήρα τους και στην αναγνώριση της κυριαρχίας αυτής, φαίνεται να συνιστούν μια κλασική περίπτωση κακόβουλου *lawfare*.

Με τον όρο 'lawfare' γίνεται αναφορά, σύμφωνα με τον πιο διαδεδομένο στη βιβλιογραφία ορισμό, στη στρατηγική της αξιοποίησης ή αδόκιμης χρήσης του Δικαίου ως υποκατάστατου των παραδοσιακών στρατιωτικών μέσων για την επίτευξη ενός επιχειρησιακού αντικειμενικού σκοπού.⁷⁶ Για να μπορεί να γίνει λόγος για lawfare πρέπει να συντρέχουν δύο στοιχεία: Το πρώτο αφορά τη χρήση κάποιου νομικού εργαλείου για να επέλθουν αποτελέσματα ίδια ή παρόμοια με αυτά που θα δημιουργούσε μια συμβατική στρατιωτική επίθεση. Το δεύτερο αφορά στην πρόθεση του χρήστη, η οποία θα πρέπει να είναι σαφώς η καταστροφή ή η αποδυνάμωση του αντιπάλου του.⁷⁷ Και τα δύο αυτά στοιχεία φαίνεται να συντρέχουν στην περίπτωση που αναλύεται στη υπόψη μελέτη, αφού η Τουρκία προσπαθεί καταφανώς, μέσω της παρερμηνείας, της θύλωσης, της διαστρέβλωσης ή της καταχρηστικής επίκλησης συγκεκριμένων διατάξεων διεθνών συνθηκών, να αποδυναμώσει ή ακόμα και να πλήξει καίρια την κυριαρχία της Ελλάδας επί ενός σημαντικού μέρους της επικράτειάς της.

Δεν πρόκειται ασφαλώς για μια καινοφανή τακτική εκ μέρους της Άγκυρας, που ανέκαθεν αντιμετώπιζε την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή

---

75 Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης, «Δικαιοπολιτικές επισημάνσεις με αφορμή το Μνημόνιο Συνεννόησης Λιβύης-Τουρκίας» στο Σωτήρης Ντάλης (επιμ.), *Mare Nostrum: Μετατοπίσεις ισχύος στον γεωπολιτικό χάρτη της Μεσογείου* (Εκδ. Παπαζήση 2020) 325, 328.

76 Πρόκειται για νεολογισμό με σχετικά πρόσφατη προέλευση, ο οποίος δεν αποδίδεται ακριβώς στα ελληνικά. Αν θα θέλαμε πάντως να τον αποδώσουμε με κάποιο τρόπο, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τις εκφράσεις «νομικός πόλεμος» ή «νομικές επιχειρήσεις». Η πρώτη χρήση του όρου ανάγεται στον Υποπτέραρχο Charles Dunlap, επικεφαλής της νομικής υπηρεσίας της ΠΑ των ΗΠΑ. Charles J. Dunlap, Jr., 'Lawfare Today: A Perspective' (2008) 3 YJLA 146.

77 Ο Kittrie, *Lawfare: Law as a Weapon of War* (Oxford University Press 2016) 8.

του διεθνούς δικαίου περισσότερο ως ζήτημα σκοπιμότητας, παρά αρχής. Όπως επεσήμανε χαρακτηριστικά ο Pazarci το 2002:

Η στάση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής απέναντι στους κανόνες του διεθνούς δικαίου και η επίδραση που δέχεται από αυτούς δεν έχει τη μορφή της αποδοχής ή της πλήρους απόρριψης για όλα τα ζητήματα... Η αξιολόγηση των κανόνων του διεθνούς δικαίου, με την εξαίρεση αυτών που αποτελούν γενικές και απαραβίαστες αρχές, επαφίεται στο κράτος. Οι διαμορφωτές της εξωτερικής πολιτικής αξιολογούν τα δεδομένα με βάση τις εθνικές επιδιώξεις και παίρνουν την ανάλογη θέση.⁷⁸

Για την Τουρκία, η κατοχή των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου από την Ελλάδα αποτελεί καθαυτή ένα πρώτης τάξεως στρατηγικό πρόβλημα. Όπως υπογράμμισε ο καθηγητής Διεθνών Σχέσεων και τέως Πρωθυπουργός και Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Erdogan, Ahmet Davutoglu, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των νησιών του Αιγαίου βρίσκεται υπό ελληνική κυριαρχία, συνιστά μια «αγεφύρωτη αντίφαση μεταξύ της γεωλογικής και γεωπολιτικής πραγματικότητας» και αποτελεί το βασικό αδιέξοδο της πολιτικής της εγγύς θαλάσσιας περιοχής της Τουρκίας. Σύμφωνα με τον Davutoglu, η εγγύτητα των νησιών αυτών στη μικρασιατική ενδοχώρα σημαίνει ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως επιχειρησιακή βάση εναντίον της Μικράς Ασίας, ενώ η περικύκλωση των υδάτινων διαδρόμων, που εξασφαλίζουν το πέρασμα από την Προποντίδα στη Μεσόγειο, από αυτά τα νησιά, συνιστούν για την Τουρκία ένα πολύ σημαντικό κενό ασφαλείας.⁷⁹

Πραγματικοί ή προσχηματικοί, οι προβληματισμοί αυτοί δείχνουν ότι η προσοχή της Άγκυρας είναι διαχρονικά στραμμένη προς τα ελληνικά νησιά και πως η εξάλειψη του ελληνικού στρατιωτικού αποτυπώματος από αυτά θα την ανακούφιζε ιδιαίτερα. Οπωσδήποτε βέβαια, οι ολοένα κλιμακούμενες τουρκικές αξιώσεις συνδέονται και με την κατάσταση στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Τουρκίας, όπου κυβέρνηση και αντιπολίτευση ανταγωνίζονται σε εθνικιστική ρητορική, με την

78 Huseyn Pazarci, «Ο παράγοντας διεθνές δίκαιο κατά την άσκηση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής» στο Faruk Sonmezoglu (επιμ.), *Ανάλυση της Τουρκικής Εξωτερικής Πολιτικής. Μύθος και Πραγματικότητα, τόμος Β'* (μετ. Χρήστος Τσιβιτζιογλου, Εκδόσεις Infoγνώμων 2002) 355, 363.

79 A Davutoglu, *Το στρατηγικό βάθος. Η διεθνής θέση της Τουρκίας* (μετ. Ν Ραπτόπουλος, Εκδ. Ποιότητα 2010) 268.

«πυγμή» έναντι της Ελλάδας να έχει μετατραπεί στη «λυδία λίθο» του πατριωτισμού των κρατούντων.

Παρά ταύτα, η πορεία που έχει υιοθετήσει η Άγκυρα καταδείχτηκε πως πάσχει προδήλως, τόσο ως προς τον τελικό στόχο, δηλαδή τη δημιουργία ενός καθεστώτος μειωμένης κυριαρχίας και συνεπώς δορυφοροποίησης των ελληνικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, όσο και ως προς τα επιμέρους επιχειρήματα που χρησιμοποιεί. Η Ελλάδα νομίμως εξοπλίζει τα συγκεκριμένα νησιά, αφού τα διαφορετικά καθεστώτα αποστρατιωτικοποίησης που είχαν συμφωνηθεί στο απώτερο παρελθόν είτε έχουν καταργηθεί ρητώς, είτε έχουν αδρανοποιηθεί οριστικά, κατά βάση με ευθύνη της ίδιας της Τουρκίας. Ακόμα όμως και αν δεν είχαν έτσι τα πράγματα, η παραβίαση των σχετικών διατάξεων επ' ουδενί δεν θα μπορούσε να δώσει στην τουρκική πλευρά το έρεισμα προκειμένου να αμφισβητήσει την ελληνική κυριαρχία επί των νησιών. Μια τέτοια προσέγγιση προσκρούει τόσο στο ακριβές λεκτικό των εφαρμοστέων διεθνών συνθηκών, όσο και σε άλλους θεμελιώδεις κανόνες του δημοσίου διεθνούς δικαίου. Συνεπώς, η οχύρωση των ελληνικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου δεν δύναται με κανένα τρόπο να βοηθήσει νομικά την Άγκυρα στην ευόδωση των αναθεωρητικών της φιλοδοξιών.

Το έωλο των τουρκικών θέσεων, ωστόσο, δεν αναιρεί ούτε τη συστηματικότητα με την οποία αυτές διατυπώνονται επί δεκαετίες, ούτε την έμφαση που τους προσδίδει η Άγκυρα. Μάλιστα, η τουρκική επιχειρηματολογία φαίνεται πως εκτρέπεται σε μια νέα, ακόμα πιο επικίνδυνη ατραπό: Από την άρνηση του δικαιώματος της Ελλάδας να αναπτύσσει στρατεύματα στα νησιά της, η Τουρκία πέρασε προοδευτικά στην αμφισβήτηση της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών αυτών. Από το σημείο αυτό, μέχρι την επόμενη εξέλιξη της πλάνης στην οποία τελεί, δηλαδή σε μια προσπάθεια να αμφισβητήσει αυτή την κυριαρχία *manu militari*, η απόσταση διαγράφεται μικρή.

Δυστυχώς, ο τρόπος με τον οποίο κινείται η Τουρκία στην ευρύτερη περιφέρειά της (Κύπρος, Συρία, Λιβύη, Ιράκ, Ναγκόρνο-Καραμπάχ) δεν αφήνει περιθώρια εφησυχασμού ή αισιοδοξίας, αφού η συστηματική ανάπτυξη παραπειστικών νομικών επιχειρημάτων πριν την ανάληψη στρατιωτικής δράσης φαίνεται να συνιστά αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου τουρκικού *modus operandi*. Αν τελικά μια τέτοια επίδειξη

έσχατης ανευθυνότητας λάβει χώρα, με στόχο ένα ή περισσότερα ελληνικά νησιά, οι θύρες του «φρενοκομείου» θα ανοίξουν διάπλατα στην νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ και της ΕΕ. Ασφαλώς, σε μια τέτοια περίπτωση, η Ελλάδα θα υποχρεωθεί να ακολουθήσει, χρησιμοποιώντας όλα τα αναγκαία μέσα προκειμένου να υπερασπιστεί την εδαφική της ακεραιότητα.

Δεν μπορεί κανείς παρά να ελπίζει ότι οι -κατά κανόνα κυνικοί, αλλά και προσεκτικοί- υπεύθυνοι για τη διαμόρφωση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής θα αναλογιστούν με μεγαλύτερη προσοχή στο προσεχές μέλλον τις συνέπειες της τυχοδιωκτικής τους στάσης και θα μεταβάλουν ρότα. Έως τότε, η διεθνής ειρήνη και ασφάλεια θα εξακολουθήσουν να επιβιώνουν ακροσφαλώς στις περιοχές του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.

Υπλόγος (ΝΟΜ) Στυλιανός Στουπούδης¹

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΠΟΙΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΓΙΑ ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μεγάλη κλίμακας επιχείρηση των Ισραηλινών Δυνάμεων Άμυνας στη Λωρίδα της Γάζας, ο μακροχρόνιος πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Ουκρανίας, οι σκληρές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στο έδαφος του Σουδάν, η αποσταθεροποίηση της περιοχής του Σαχέλ με συνεχή στρατιωτικά πραξικοπήματα και η πολύπλευρη σύρραξη στη Συρία αποτελούν μερικά μόνο παραδείγματα της εύθραυστης και ασταθούς κατάστασης που επικρατεί στο διεθνές γεωπολιτικό σκηνικό. Πέραν όμως της άμεσης και διαρκούς απειλής που συνιστούν για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, οι ανωτέρω ένοπλες συγκρούσεις έχουν θέσει έτι μία ακόμη φορά στο επίκεντρο της προσοχής της διεθνούς κοινότητας την ανάγκη πιστής εφαρμογής και τήρησης των επιταγών του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου (στο εξής ΔΑΔ).² Στο πλαίσιο αυτό έχει εγερθεί επανειλημμένα το ζήτημα της απόδοσης ευθυνών και της ουσιαστικής τιμωρίας των υπευθύνων ατόμων για συμπεριφορές οι οποίες δεν αποτελούν απλώς παραβίαση ενός κανόνα δικαίου αλλά ως εκ της φύσεως τους στιγματίζουν την ίδια την ανθρωπότητα ως σύνολο.

Οι παραβιάσεις όμως των κανόνων και των εθίμων του πολέμου δεν τελούνται αποκλειστικά και μόνον από συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες

---

1 Υποψήφιος Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ.

2 Το Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο, γνωστό επίσης ως «Δίκαιο των Ενόπλων Συρράξεων» (ΔΕΣ) αλλά και ως «Δίκαιο του Πολέμου», αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κλάδους του Διεθνούς Δικαίου. Συνίσταται σε ένα σύνολο κανόνων και αρχών που απορρέουν από διεθνείς συνθήκες, εθιμικούς κανόνες και γενικές αρχές της διεθνούς έννομης τάξης και αποσκοπεί στην επίλυση των νομικών ζητημάτων που ανακύπτουν στη διάρκεια μίας ένοπλης σύγκρουσης. Σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και επικίνδυνο περιβάλλον, όπως αυτό που διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια μίας ένοπλης σύρραξης, το ΔΑΔ επιτελεί έναν μείζονος σημασίας διττό ρόλο. Ειδικότερα, επιδιώκει, αφενός, να προστατεύσει όσους δεν λαμβάνουν ενεργά μέρος στις εχθροπραξίες, αφετέρου να περιορίσει την ελευθερία των εμπολέμων πλευρών να επιλέγουν ελεύθερα και αδιακρίτως μέσα και μεθόδους για την υλοποίηση των στρατιωτικών τους επιχειρήσεων και πολεμικών σχεδίων.

ατόμων. Η συστηματικότητα και η έκταση που λαμβάνουν στην πλειονότητα των περιπτώσεων συνεπιφέρουν την άμεση εμπλοκή ενός ή περισσότερων κρατών, ορισμένες φορές ακόμη και διεθνών οργανισμών. Στο σημείο αυτό συναντώνται η ατομική ποινική και η διεθνής κρατική ευθύνη για παραβιάσεις του ΔΑΔ. Η διττή αυτή μορφή της ευθύνης για παραβιάσεις των κανόνων που εμπίπτουν στο συγκεκριμένο κλάδο του Διεθνούς Δικαίου είναι άμεσα συνδεδεμένη και συνυφασμένη με την ιδιάζουσα φύση του ΔΑΔ ως συστήματος αρχών και κανόνων δικαίου το οποίο, σε αντίθεση με τη συντριπτική πλειοψηφία των δικαιοκλάδων που αποτελούν μέρος του Δικαίου της διεθνούς κοινωνίας, διαρθρώνεται συγχρόνως σε δύο διακριτά μεταξύ τους επίπεδα εφαρμογής. Το πρώτο επίπεδο, όντας απόλυτα εναρμονισμένο με το κλασικό υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του Διεθνούς Δικαίου, άπτεται των σχέσεων που διέπουν τα εμπόλεμα κράτη. Το δεύτερο επίπεδο, όντας άρρηκτα συνδεδεμένο με τη σταδιακή ανάδυση του ατόμου ως φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στη διεθνή έννομη τάξη, καθιστά εφικτή την απόδοση ευθυνών σε βάρος ατόμων με νομικό έρεισμα κανόνες και αρχές της διεθνούς δικαιοταξίας.

Ωστόσο, εγγενής αδυναμία του ΔΑΔ, όπως άλλωστε και του συνόλου σχεδόν των κλάδων του Διεθνούς Δικαίου, υπήρξε διαχρονικά, εκτός από την απαρέγκλιτη και αποτελεσματική εφαρμογή του, η αναγνώριση της διεθνούς ευθύνης, είτε κρατικής είτε ατομικής, πολλώ δε μάλλον η απόδοση των αντίστοιχων ευθυνών και η επιβολή κυρώσεων για συμπεριφορές που αντίκεινται στις επιταγές του. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η κατά το δυνατόν συνοπτική παρουσίαση των πτυχών, αφενός, της διεθνούς κρατικής, αφετέρου, της ατομικής ποινικής ευθύνης για παραβιάσεις του ΔΑΔ, καθώς και η ανάδειξη της μεταξύ τους σχέσης. Από την υπόψη ανάλυση εξάγονται ορισμένες συμπερασματικές σκέψεις, οι οποίες εν συνεχεία εξετάζονται περαιτέρω υπό το πρίσμα της ολοένα και πιο επιτακτικής ανάγκης για έμπρακτη και ουσιαστική απόδοση ευθυνών στους δρώντες μίας ένοπλης σύρραξης.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΓΙΑ ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΑΔ

Όπως σε κάθε νομικό σύστημα έτσι και στη διεθνή έννομη τάξη, τα υποκείμενα δικαίου, ήτοι πρωτίστως τα κράτη, υπέχουν ευθύνη όταν με τη συμπεριφορά τους παραβιάζουν τις υποχρεώσεις που απορρέουν από

το Διεθνές εθιμικό και συμβατικό Δίκαιο. Η ευθύνη αυτή συνιστά εθιμική αρχή του Διεθνούς Δικαίου και συνδέεται στενά με τη νομική ισότητα που απολαμβάνουν τα κράτη στη διεθνή σκηνή.³ Η άποψη αυτή επιρρωνύεται και από την πάγια νομολογία του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης (ΔΔΔΔ), το οποίο, ήδη από τα πρώιμα χρόνια της λειτουργίας του, επεσήμανε πως το γεγονός ότι η παραβίαση οποιασδήποτε διεθνούς φύσεως υποχρέωσης των κρατών επισύρει την αντίστοιχη υποχρέωση επανορθώσεως κατά τον προσήκοντα τρόπο, αποτελεί αρχή του Διεθνούς Δικαίου και θεμέλιο λίθο της διεθνούς δικαιοταξίας.⁴ Άλλωστε, δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος περί διεθνούς έννομης τάξης χωρίς να υφίσταται υποχρέωση επανόρθωσης της ζημίας που προκλήθηκε από παραβίαση μίας διεθνούς υποχρέωσης.

Συναφώς, οποιαδήποτε άδικη πράξη ή παράλειψη ενός κράτους έναντι ενός άλλου δημιουργεί αυτομάτως μία σχέση διεθνούς ευθύνης μεταξύ τους. Η εθιμική αυτή αρχή του Διεθνούς Δικαίου κωδικοποιήθηκε μετά από πολυετείς προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας στα Άρθρα της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου περί Ευθύνης του Κράτους για Διεθνώς Παράνομες Πράξεις (2001). Το κείμενο αυτό, αν και δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία υπό την έννοια της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (1969), εντούτοις τυγχάνει ευρύτατης αποδοχής από τα κράτη μέλη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) και αποτελεί ένα σημαντικότερο οδηγό για την οριοθέτηση της διεθνούς ευθύνης και των προϋποθέσεων που πρέπει να συντρέχουν για την επέλευσή της. Ειδικότερα, προκειμένου να θεμελιωθεί η διεθνής ευθύνη ενός κράτους, σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2, απαιτείται να πληρούνται σωρευτικά δύο προϋποθέσεις. Πρώτον, θα πρέπει να υφίσταται μία πράξη ή παράλειψη η οποία ν' αποτελεί παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης του κράτους. Δεύτερον, απαιτείται η επίμαχη συμπεριφορά, με γνώμονα και πάλι το Διεθνές Δίκαιο, ν' αποδίδεται στο κράτος.⁵

3 Βλ. συμπληρωματικά και James Crawford, Alain Pellet, Simon Olleson, Kate Parlett, *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford, 2010, σελ. 3 επ.

4 Βλ. συναφώς Chorzow Factory Case, Γερμανία κατά Πολωνίας, Απόφαση της 26^{ης} Ιουλ 1927, ΔΔΔΔ, παρ. 28. Στη θέση του έχει υπεισέλθει το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ).

5 Βλ. και Malcolm N. Shaw QC, *International Law, Fifth Edition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003. Βλ. επίσης συμπληρωματικά και Robert Kolb, *The International Law of State Responsibility An Introduction*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2018

Οι ανωτέρω θεμελιώδεις κανόνες αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της διεθνούς ευθύνης και εφαρμόζονται σε όλους τους κλάδους του Διεθνούς Δικαίου, με το ΔΑΔ φυσικά να μην αποτελεί εξαίρεση. Έτσι, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί διεθνής ευθύνη ενός κράτους για παραβιάσεις των κανόνων και εθίμων του ΔΑΔ, απαιτείται να υφίσταται καταρχάς παράνομη συμπεριφορά, η οποία αντίκειται σε διεθνή υποχρέωση που έχει αναλάβει το τελευταίο. Σημειώνεται ότι οι ειδικότερες υποχρεώσεις των κρατών αναφορικά με τον υπόψη κλάδο του Διεθνούς Δικαίου απέρρεαν αρχικά από ένα πλέγμα εθιμικών κανόνων και αρχών που διέπουν τις ένοπλες συγκρούσεις, μεγάλο μέρος των οποίων όμως έχει πλέον κωδικοποιηθεί συμβατικά μέσω της σύναψης διεθνών συμφωνιών, με σημαντικότερες τις Συμβάσεις της Χάγης (1899 και 1907) και τις τέσσερις Συμβάσεις της Γενεύης (1949) καθώς επίσης και των δύο Πρόσθετων Πρωτοκόλλων αυτών (1977). Οι ως άνω διεθνείς συμφωνίες έχουν υπογραφεί και κυρωθεί από το σύνολο σχεδόν των μελών της διεθνούς κοινότητας και θεωρούνται συγχρόνως ο ακρογωνιαίος λίθος και η βασική πηγή του σύγχρονου ΔΑΔ, διότι αποκρυσταλλώνουν τους κανόνες που δεσμεύουν τα εμπόλεμα μέρη γεννώντας γι' αυτά συναφή δικαιώματα και υποχρεώσεις.⁶

Με γνώμονα τα ανωτέρω διαλαμβανόμενα, συνάγεται ότι οι ειδικότερες υποχρεώσεις των μερών ερείδονται επί της ουσίας στην αρχή *pacta sunt servanda*, σύμφωνα με την οποία κάθε ισχύουσα συνθήκη είναι δεσμευτική για τα συμβαλλόμενα μέρη και πρέπει να εφαρμόζεται από αυτά με καλή πίστη.⁷ Ακόμη όμως κι αν ένα κράτος δεν έχει υπογράψει τις διεθνείς αυτές συμφωνίες, σε κάθε περίπτωση υποχρεούται να τηρεί και να σέβεται τους σημαντικότερους κανόνες του ΔΑΔ, καθόσον αυτοί έχουν εθιμική ισχύ και ως εκ τούτου η δεσμευτική τους ισχύς είναι αδιαμφισβήτητη *erga omnes*. Πότε όμως υφίσταται παράνομη πράξη ή παράλειψη στο ειδικότερο πεδίο του ΔΑΔ, η οποία συνιστά παραβίαση είτε της συμβατικής είτε της εθιμικής υποχρέωσης ενός κράτους να σέ-

6 Βλ. σχετικά και T. Graditzky, «Individual Criminal Responsibility for Violations of IHL Committed in NIAC», *International Review of the Red Cross*, vol 38, issue 322, 1998, σελ 29-56.

7 Για το ζήτημα της δεσμευτικότητας των διεθνών συνθηκών και την αρχή *pacta sunt servanda* βλ. και Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, 4^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2021, σελ. 111 επ.

βεται τις επιταγές του τελευταίου; Με άλλα λόγια, ποιες συμπεριφορές του κράτους μπορούν να εκληφθούν ως παραβιάσεις του ΔΑΔ, ικανές να στοιχειοθετήσουν τη διεθνή του ευθύνη;

Σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, μόνον εκείνες οι συμπεριφορές που αποτελούν «εγκλήματα πολέμου» μπορούν, καταρχάς, να στοιχειοθετήσουν τη διεθνή ευθύνη ενός κράτους.⁸ Με τον όρο «εγκλήματα πολέμου» νοούνται οι «σοβαρές» παραβιάσεις των Συμβάσεων της Γενεύης (1949) και των δύο Πρόσθετων Πρωτοκόλλων αυτών (1977), οι παραβιάσεις των Συμβάσεων της Χάγης (1899 και 1907) καθώς επίσης και οι παραβιάσεις των εθιμικών κανόνων του ΔΑΔ.⁹ Είναι βέβαια γεγονός ότι η διεθνής κοινότητα δεν έχει κατορθώσει μέχρι σήμερα να καταρτίσει έναν εξαντλητικό κατάλογο που να κωδικοποιεί όλα τα εγκλήματα πολέμου και να τα ενσωματώνει σε συγκεκριμένη διεθνή συμφωνία ευρέως αποδεκτή από όλα τα κράτη. Παραδείγματα εγκλημάτων πολέμου εντοπίζονται βέβαια τόσο σε συνθήκες του ΔΑΔ όσο και του Διεθνούς Ποινικού Δικαίου, ενώ ανευρίσκονται διάσπαρτα και στο διεθνές έθιμο. Χαρακτηριστική εν προκειμένω η περίπτωση του Καταστατικού της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (ΔΠΔ).

Στην υπόψη διεθνή συμφωνία εμπεριέχεται η πιο πρόσφατη εκδοχή του όρου «έγκλημα πολέμου» (war crime), σε συνδυασμό με μία ενδεικτική λίστα σοβαρών παραβιάσεων που επισύρουν μεν αυτομάτως την ατομική ποινική ευθύνη ενός ατόμου, σε περίπτωση όμως που αυτή αποδίδεται επιπλέον σε συγκεκριμένο κράτος, όπως συμβαίνει στην πλειο-

---

8 Βλ. σχετικά και τον ερμηνευτικό κανόνα υπ' αριθμ. 156 της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ICRC) «Definition of War Crimes», στη Λίστα Κανόνων που παρατίθεται στη Βάση Δεδομένων ΔΑΔ, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα www.ihl-databases.icrc.org. Πρόκειται για τον ορισμό των εγκλημάτων πολέμου υπό στενή έννοια. Βλ. συναφώς και Βασίλειος Καρατζιάς, Βασίλειος Ζαλίδης, Αλέξανδρος Λιούτας, *Εγχειρίδιο Δικαίου Ενόπλων Συγκρούσεων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σελ. 223 επ.

9 Σύμφωνα με την ερμηνεία της ICRC, η ανάλυση των καταλόγων των εγκλημάτων πολέμου που περιέχονται σε διάφορες συνθήκες και άλλες διεθνείς πράξεις δείχνει ότι οι παραβιάσεις του ΔΑΔ αντιμετωπίζονται στην πράξη ως «σοβαρές» και συνεπώς ως εγκλήματα πολέμου, εάν θέτουν σε κίνδυνο προστατευόμενα πρόσωπα ή αντικείμενα ή στην περίπτωση που παραβιάζουν σημαντικές αξίες για την ανθρωπότητα. Βλ. και στην περίπτωση αυτή τον ερμηνευτικό κανόνα υπ' αριθμ. 156 της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ICRC) «Definition of War Crimes», στη Λίστα Κανόνων που παρατίθεται στη Βάση Δεδομένων ΔΑΔ, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα www.ihl-databases.icrc.org

νότητα των περιπτώσεων, συνεπάγονται την παράλληλη και αυτοτελή διεθνή ευθύνη και του τελευταίου.¹⁰ Ιδιαίτερη βαρύτητα για τη διεθνή έννομη τάξη, χαρακτηριζόμενα μάλιστα και ως εγκλήματα πολέμου υπό ευρεία έννοια, παρουσιάζουν και τα εγκλήματα κατά της ειρήνης (crimes against piece), κατά της ανθρωπότητας (crimes against humanity) καθώς και το διακριτό έγκλημα της γενοκτονίας (genocide).¹¹ Η τέλεση των προεκτεθέντων εγκλημάτων θεωρείται εξ' ορισμού σοβαρής φύσεως παραβίαση των κανόνων και αρχών του ΔΑΔ, επιφέρουσα την αντίστοιχη διεθνή ευθύνη του εμπλεκόμενου κράτους.¹²

Έχοντας αναλύσει παραπάνω το αντικειμενικό σκέλος στοιχειοθέτησης της διεθνούς κρατικής ευθύνης, σειρά έχει η προσέγγιση του υποκειμενικού, ήτοι ο προσδιορισμός του υποκειμένου που τελεί τα ανωτέρω εγκλήματα και κυρίως τη σχέση που απαιτείται να έχει με συγκεκριμένο κράτος, ώστε να επέλθει η απόδοση της παράνομης συμπεριφοράς στο τελευταίο. Τούτο διότι, από τη στιγμή που πληρωθεί η αντικειμενική προϋπόθεση που αφορά την ύπαρξη παράνομης πράξης ή παράλειψης που παραβιάζει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το ΔΑΔ, για να προκύψει διεθνής ευθύνη συγκεκριμένου κράτους θα πρέπει να θεμελιωθούν διαδοχικά, πρώτον, η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ των ενεργειών ή παραλείψεων συγκεκριμένου οργάνου ή προσώπου και παράνομης συμπεριφοράς, δεύτερον, ο σύνδεσμος του κράτους με το όργανο ή το πρόσωπο στο οποίο καταλογίζεται η εκάστοτε υπό εξέταση συμπεριφορά. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω, το δεύτερο κρίσιμο συστατικό στοιχείο για τη θεμελίωση της διεθνούς ευθύνης.

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΔΧ, η αρχή ότι το κράτος ευθύνεται για τις πράξεις όλων των οργάνων του αποτελεί θεμελιωμένο και αδιαμφισβήτητο κανόνα δικαίου.¹³ Ειδικότερα, στο πεδίο του ΔΑΔ έχει κριθεί νομολογιακά

10 Για προϋποθέσεις βλ. και Knut Dörmann, *Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Sources and Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 130 και 233.

11 Βλ. για τον υπόψη ορισμό και Βασίλειος Καρατζιάς, Βασίλειος Ζαλίδης, Αλέξανδρος Λιούτας, *Εγχειρίδιο Δικαίου Ενόπλων Συγκρούσεων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σελ. 223 επ.

12 Ιδίως για το έγκλημα της γενοκτονίας βλ. και Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Βοσνία Ερζεγοβίνη κατά Σερβίας και Μαυροβουνίου, Απόφαση της 26^{ης} Φεβ 2007, ΔΔΧ, παρ. 43.

13 Βλ. ιδίως σκεπτικό του Δικαστηρίου σε Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Γνωμοδότηση της 29^{ης} Απρ 1999, ΔΔΧ.

ότι στο κράτος καταλογίζονται εγκλήματα πολέμου, τόσο υπό στενή όσο και υπό ευρεία έννοια, τα οποία λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μίας ένοπλης σύγκρουσης και διαπράττονται: α) από τα όργανά του, τόσο *de jure* όσο και *de facto*, συμπεριλαμβανομένων φυσικά των ενόπλων δυνάμεών του, β) από πρόσωπα ή οντότητες που είναι εξουσιοδοτημένα να ασκούν στοιχεία της κυβερνητικής εξουσίας, γ) από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν στην πράξη για λογαριασμό συγκεκριμένου κράτους, όντας υπό την καθοδήγηση και τον άμεσο έλεγχο του και τέλος δ) από ένα ή περισσότερα άτομα τη συμπεριφορά των οποίων το κράτος αναγνωρίζει και υιοθετεί ως δική του συμπεριφορά.¹⁴ Εφόσον αποδειχθεί ο καταλογισμός της εκάστοτε υπό εξέταση συμπεριφοράς σε συγκεκριμένο κράτος, έχει θεμελιωθεί πλέον η ύπαρξη διεθνούς ευθύνης σε βάρος του κράτους αυτού.¹⁵

Στο αμέσως επόμενο στάδιο που ακολουθεί τη θεμελίωση της διεθνούς ευθύνης ενός κράτους, κεντρικό ρόλο αναλαμβάνει η εξέταση των ενόμων συνεπειών που επιφέρει η αναγνώριση της τελευταίας. Ειδικότερα, η στοιχειοθέτηση της διεθνούς ευθύνης, σύμφωνα με το ΔΔΧ αλλά και τα άρθρα 30-31 της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου περί Ευθύνης του Κράτους για Διεθνώς Παράνομες Πράξεις (2001), συνεπάγεται, αφενός, την υποχρέωση άμεσης παύσης της παράνομης πράξης και παροχής εγγυήσεων περί μη επανάληψής της, αφετέρου, την υποχρέωση επανόρθωσης των πραγμάτων στην πρότερη κατάσταση, εφόσον φυσικά κάτι τέτοιο είναι εφικτό (*restitutio in integrum*).¹⁶ Ωστόσο, πέραν του ως άνω κανόνα γενικής ισχύος για τη διεθνή ευθύνη των κρατών, όπως αυτός τυγχάνει εφαρμογής μεταξύ άλλων και στο πεδίο του ΔΑΔ, εντοπίζονται και ειδικότερες διατάξεις στις διεθνείς συμφωνίες που εκτέθηκαν

14 Για τα όργανα, τους φορείς και τα πρόσωπα που δεσμεύουν ένα κράτος με τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους βλ. συναφώς και Michael N. Schmitt, *Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations, Second Edition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, σελ. 87 επ.

15 Βλ. και Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας, *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας, 3^η Αναθεωρημένη Έκδοση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 487 επ.

16 Υπογραμμίζεται ότι η υποχρέωση επανόρθωσης εμπεριέχει και τη δυνατότητα προσφυγής στη λύση της παροχής αποζημίωσης (compensation) ή ακόμη και δίκαιης ικανοποίησης (satisfaction) για προκληθείσα υλική ή ηθική ζημία αντίστοιχα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι πλέον δυνατή η επαναφορά των πραγμάτων στην προηγούμενη κατάσταση. Βλ. και σκεπτικό του ΔΔΧ σε *Armed Activities on the Territory of the Congo*, ΑΔ του Κονγκό κατά Δ. της Ουγκάντας, Αποφάσεις της 19^{ης} Δεκ 2005 και της 9^{ης} Φεβ 2022, ΔΔΧ καθώς και σε *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Γνωμοδότηση της 9^{ης} Ιουλ 2004, ΔΔΧ, παρ. 147 και 197

ανωτέρω, οι οποίες κωδικοποιούν περαιτέρω τον υπόψη κανόνα και τον εξειδικεύουν. Χαρακτηριστικές εν προκειμένω περιπτώσεις αποτελούν το άρθρο 3 της Σύμβασης της Χάγης (1907) και το άρθρο 91 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στις Συμβάσεις της Γενεύης (1977).¹⁷

Εκτός των εννόμων συνεπειών όμως, στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον καίριο ρόλο διαδραματίζουν και οι πολιτικής φύσεως κυρώσεις που επιβάλλουν διεθνείς οργανισμοί, θεωρώντας τις παραβιάσεις του ΔΑΔ ως απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του ΟΗΕ, ο οποίος δύναται να επιβάλει συναφείς κυρώσεις μέσω των Αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας (ΣΑ) αλλά και να αξιώσει την καταβολή αποζημίωσης από το κράτος το οποίο υπέχει διεθνή ευθύνη για παραβιάσεις του ΔΑΔ στο κράτος που έχει υποστεί την αντίστοιχη ζημία.¹⁸ Ανάλογη στάση μπορούν να υιοθετήσουν φυσικά και διάφοροι περιφερειακοί οργανισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία επιβάλει κυρώσεις μέσω σχετικών αποφάσεων του Συμβουλίου, ενώ δύνανται να επιβληθούν και μονομερώς από τα κράτη υπό το πρίσμα της εκδήλωσης εκφάνσεων της εθνικής τους κυριαρχίας στη διεθνή πολιτική σκακιέρα.

Βέβαια, μία από τις σημαντικότερες ίσως ενδείξεις της βούλησης των κρατών να θέσουν στέρα θεμέλια αναφορικά με την αποτελεσματική επιβολή των εννόμων συνεπειών της ευθύνης για παραβιάσεις του ΔΑΔ, εντοπίζεται στις 4 Συμβάσεις της Γενεύης (1949). Συγκεκριμένα, η πρόθεση των κρατών για ουσιαστική δέσμευση στην απονομή των απαραίτητων ευθυνών αντικατοπτρίζεται, μεταξύ άλλων, στη ρητώς θεσπισθείσα υποχρέωση των κρατών για υιοθέτηση εθνικών μέτρων που

---

17 Βλ. Άρθρο 3 της Σύμβασης της Χάγης IV (1907) όπου προβλέπεται ότι «ο παραβαίνων τις διατάξεις του ρηθέντος Κανονισμού Εμπόλεμος ευθύνεται, ενδεχομένως, σε αποζημίωση. Ευθύνεται δε διά πάσας τας πράξεις τας ενεργηθείσας υπό των προσώπων των αποτελούντων μέρος της στρατιωτικής αυτού δυνάμεως». Βλ. επίσης Άρθρο 91 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στις Συμβάσεις της Γενεύης (1977) όπου αναφέρεται πως «το μέρος της σύγκρουσης που παραβιάζει τις διατάξεις των Συμβάσεων ή του παρόντος Πρωτοκόλλου υποχρεούται, εφόσον το απαιτεί η περίπτωση, να καταβάλει αποζημίωση. Είναι υπεύθυνο για όλες τις πράξεις που διαπράττονται από πρόσωπα που αποτελούν μέρος των ενόπλων δυνάμεών του».

18 Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση των πολεμικών αποζημιώσεων που όφειλε να καταβάλει σύμφωνα με τα Ψηφίσματα 687/1991 και 692/1992 το Ιράκ στο Κουβέιτ στον απόηχο του Πολέμου του Κόλπου.

θα διασφαλίζουν την παραπομπή ενώπιον της δικαιοσύνης όσων είναι ατομικά υπεύθυνοι για την παραβίαση των κανόνων και των εθίμων του πολέμου.¹⁹ Με τον τρόπο αυτό εισάγεται στη διεθνή έννομη τάξη από συμβατικής απόψεως το δεύτερο επίπεδο λειτουργίας της ευθύνης στο πλαίσιο του ΔΑΔ, αυτό της ατομικής ποινικής ευθύνης των προσώπων, η οποία αποτελεί το αντικείμενο ανάλυσης του δευτέρου μέρους του παρόντος άρθρου.

Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΠΟΙΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΓΙΑ ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΑΔ

Σύμφωνα με την περίφημη ρήση του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης, η οποία σηματοδοτεί και την απαρχή της αυτονομίας της ατομικής ποινικής ευθύνης από την αντίστοιχη κρατική στο πλαίσιο του ΔΑΔ, «τα εγκλήματα κατά του Διεθνούς Δικαίου τελούνται από πρόσωπα, όχι από αφηρημένες οντότητες και μόνο μέσα από την τιμωρία τους... μπορούν να επιβληθούν οι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου».²⁰ Πράγματι, παρά τη στοιχειοθέτηση της διεθνούς κρατικής ευθύνης ήδη από τα πρώτα συμβατικά κείμενα περί ΔΑΔ, η ανάδυση της διεθνούς ατομικής ποινικής ευθύνης και η συνακόλουθη ανάδειξη της θεμελιώδους σημασίας της για τη διεθνή δικαιοταξία, παρατηρείται για πρώτη φορά μόλις στον απόηχο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τη συγκρότηση του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης καθώς και του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου για την Άπω Ανατολή.²¹ Έκτοτε βέβαια, η εν λόγω συνιστώσα της διεθνούς ευθύνης για παραβιάσεις των υποχρεώσεων που απορρέουν από το ΔΑΔ και ιδίως το περιεχόμενό της, έχουν εξελιχθεί σημαντικά, εγκαινιάζοντας μία καινούρια διάσταση παράλληλης και αυτόνομης μεταξύ τους ευθύνης, προσώπων από τη μία πλευρά και κρατών από την άλλη.

19 Επιπροσθέτως, ιδιαίτερα ουσιώδης κρίνεται και η υποχρέωση διεθνούς συνεργασίας η οποία εξειδικεύεται σε πλήθος διατάξεων που ενσωματώνονται στο Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο επί των Συμβάσεων της Γενεύης (1977).

20 The Trial of Major German War Criminals, Απόφαση της 1^{ης} Οκτ 1946, Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο της Νυρεμβέργης, παρ. 447

21 Πρόκειται για τα στρατιωτικά δικαστήρια που συγκροτήθηκαν από τις νικήτριες δυνάμεις μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τα οποία κλήθηκαν να δικάσουν φυσικά πρόσωπα των ηττημένων δυνάμεων για εγκλήματα πολέμου χρησιμοποιώντας ως νομική βάση κυρίως το Χάρτη της Νυρεμβέργης – Παράρτημα της Συμφωνίας για τη Δίωξη και την Τιμωρία των Μεγάλων Εγκληματιών Πολέμου του Ευρωπαϊκού Άξονα, στον οποίο βασίστηκε και η Χάρτα του Τόκιο.

Η θεμελίωση της ατομικής ποινικής ευθύνης στο ειδικότερο πεδίο του ΔΑΔ είναι συνυφασμένη και συνδέεται άρρηκτα με την ανάδυση του ατόμου ως φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στον ευρύτερο χώρο του Διεθνούς Δικαίου.²² Τούτο διότι η απόδοση ποινικών ευθυνών για εγκλήματα διεθνούς χαρακτήρα στο πλαίσιο μίας ένοπλης σύρραξης, πολλώ δε μάλλον η συνακόλουθη καταδίκη και επιβολή ποινών για τη διάπραξη τους από διεθνή δικαστήρια, προϋπέθετε παραδοσιακά, αφενός, την ύπαρξη διεθνούς νομικής προσωπικότητας από πλευράς ατόμου, αφετέρου την ύπαρξη κανόνα του εφαρμοστέου Διεθνούς Δικαίου που να καθιστά διεθνώς κολάσιμη συγκεκριμένη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Η πρώτη εκ των δύο προϋποθέσεων πληρούται ουσιαστικά από τη στιγμή που διαπιστώνεται η ύπαρξη συμβατικού ή εθιμικού κανόνα του Διεθνούς Δικαίου το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του οποίου αφορά το άτομο.²³ Η πλήρωση της δεύτερης προϋπόθεσης όμως κατέστη σαφώς πολυπλοκότερη, εξ' ου και εγέρθη ως μείζον ζήτημα, ήδη κατά την περίοδο συγκρότησης των Δικαστηρίων στη Νυρεμβέργη και στο Τόκυο, η δικαιοδοσία των οποίων να δικάσουν φυσικά πρόσωπα για παραβιάσεις του ΔΑΔ αμφισβητήθηκε έντονα στη βάση της έλλειψης ρητής και σαφώς θεμελιωμένης διεθνούς χαρακτήρα ατομικής ποινικής ευθύνης για παραβίαση των Συμβάσεων της Χάγης και των εθίμων του πολέμου.

Το Δικαστήριο της Νυρεμβέργης όμως, ακολουθούμενο λίγο αργότερα από το Δικαστήριο του Τόκυο, ξεπέρασε το συγκεκριμένο σκόπελο επικαλούμενο τον εθιμικό χαρακτήρα της αρχής της ατομικής ποινικής ευθύνης για παραβιάσεις του ΔΑΔ. Συγκεκριμένα, υποστήριξε πως το γεγονός ότι η ατομική ποινική ευθύνη προσώπων για παραβιάσεις του ΔΑΔ δεν προβλέπεται ρητά από έναν συμβατικό κανόνα ή ένα έθιμο του πολέμου, τούτο δεν αποκλείει την ύπαρξή της, ιδίως αν ληφθεί υπόψη

---

22 Βλ. και Μαρία-Ντανιέλλα Μαρούδα, *Η Διεθνής Ευθύνη για Παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου Τελούμενες σε Ένοπλες Συρράξεις: Η Κρατική και Ατομική Ποινική Ευθύνη σε Κίνηση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

23 Στη σύγχρονη πραγματικότητα ωστόσο, μεγάλο μέρος των διατάξεων διεθνών συμφωνιών που αφορούν την ατομική ποινική ευθύνη για εγκλήματα πολέμου υπό ευρεία έννοια έχει μεταφερθεί στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών που τις έχουν κυρώσει νομοθετικά, συνεπώς η απαίτηση περί ύπαρξης διεθνούς νομικής προσωπικότητας στις περιπτώσεις που ένα πρόσωπο διώκεται και δικάζεται με βάση το εσωτερικό δίκαιο ενός κράτους έχει πρακτικά αδρανοποιηθεί.

ότι, αφενός, οι κανόνες αυτοί συνιστούν αρχές του Διεθνούς Δικαίου, αφετέρου, τα κράτη, βάσει των επιλογών τους σε επίπεδο εσωτερικής νομοθεσίας, έχουν την πρόθεση να ποινικοποιήσουν αντίστοιχες συμπεριφορές.²⁴ Συναφώς, η πρακτική που ακολουθήθηκε εν γένει από τα *ad hoc* διεθνή ποινικά δικαστήρια οδήγησε στην καθιέρωση της άποψης ότι μια συγκεκριμένη πράξη ή παράλειψη δεν είναι απαραίτητο να αναγνωρίζεται συμβατικά από τη διεθνή κοινότητα, κατά τον χρόνο τέλεσής της, ως παραβίαση του ΔΑΔ, η οποία επισύρει την ατομική ποινική ευθύνη του προσώπου που συμμετείχε στη διάπραξή της, προκειμένου να κριθεί ότι συνιστά έγκλημα πολέμου για το οποίο μπορούν να αποδοθούν αντιστοίχως ποινικές ευθύνες. Όπως επεσήμανε σχετικά και το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την Πρώην Γιουγκοσλαβία (ΔΠΔΓ) στην υπόθεση *Tadic*, φυσικά πρόσωπα μπορούν να διωχθούν ποινικά για σοβαρές παραβιάσεις τόσο των κατά περίπτωση εφαρμοστέων συμβατικών διατάξεων, όσο και των εθιμικών κανόνων του ΔΑΔ.²⁵

Σημειωτέον ότι με τον τρόπο αυτό τα διεθνή ποινικά δικαστήρια διαχώρισαν την αρχή της νομιμότητας από την πάγια αρχή του εσωτερικού ποινικού δικαίου *nullum crimen sine lege scripta*.²⁶ Έκτοτε βέβαια, η ανάγκη ενίσχυσης της αρχής της ασφάλειας δικαίου αλλά και η γενικότερη επιθυμία της διεθνούς κοινότητας να καταστήσει σαφή την καταδίκη συγκεκριμένων, σοβαρών ιδίως, παραβιάσεων του ΔΑΔ για τις οποίες πρέπει να λογοδοτούν στα αρμόδια κατά περίπτωση διεθνή ή εθνικά ποινικά δικαστήρια τα άτομα που θεωρούνται υπεύθυνα για τη διάπραξή τους, οδήγησε στην πρωτοβουλία της διεθνούς κοινότητας να συντάξει μία δεσμευτική συμφωνία που θα προσδιόριζε κατά το δυνατόν πληρέστερα τις παραβιάσεις του ΔΑΔ που συνεπάγονται την ατο-

24 The Trial of Major German War Criminals, Απόφαση της 1^{ης} Οκτ 1946, International Military Tribunal in Nuremburg, παρ. 445-447.

25 Case No. IT-94-1-AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, Appeals Chamber (The Prosecutor vs Dusko Tadic), Απόφαση της 2^{ης} Οκτ 1995, ΔΠΔΓ, παρ. 94 και 143. Βλ. επίσης σχετικά και Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας, *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας*, 3η Αναθεωρημένη Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 824 επ.

26 Βλ. σχετικά και ανάλυση σε Guenael Mettraux, *International Crimes and the ad hoc Tribunals*, Oxford University Press, Oxford, 2005. Πρβλ όμως τη συναφή προσέγγιση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην *Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina* 2312/08 και 34179/08, Απόφαση της 18^{ης} Ιουλ 2013, ΕΔΑΔ.

μική ποινική ευθύνη των ατόμων που λαμβάνουν μέρος στην ένοπλη σύγκρουση. Η εν λόγω διεθνής συμφωνία δεν είναι άλλη από το Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (Καταστατικό ΔΠΔ), το οποίο υπογράφηκε το 1998 στην «Αιώνια Πόλη» από 120 κράτη. Το εν λόγω καταστατικό εμπεριέχει σήμερα τον πιο πλήρη και επικαιροποιημένο, αν και μη εξαντλητικό, κατάλογο παραβιάσεων οι οποίες επιφέρουν την ατομική ποινική ευθύνη ανεξάρτητα από την επέλευση της διεθνούς κρατικής, όχι μόνο στο πλαίσιο του ΔΑΔ αλλά και του εξίσου σημαντικού Διεθνούς Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όταν το τελευταίο εφαρμόζεται στις ένοπλες συρράξεις.²⁷

Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 5 του Καταστατικού, οι παραβιάσεις του ΔΑΔ που επιφέρουν την ατομική ποινική ευθύνη φυσικών προσώπων είναι όσες χαρακτηρίζονται ως εγκλήματα κατά της ειρήνης, ως εγκλήματα πολέμου, ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας καθώς επίσης και η γενοκτονία. Η αντικειμενική καθώς και η υποκειμενική υπόσταση των συγκεκριμένων εγκλημάτων, οι οποίες θα πρέπει να έχουν πληρωθεί προκειμένου να καταλογιστεί το εκάστοτε περιγραφόμενο διεθνές έγκλημα σε συγκεκριμένο άτομο, αναλύονται στα άρθρα 6, 7, 8, 8bis και 30 του Καταστατικού.²⁸ Στο σημείο αυτό όμως γεννάται εύλογα το εξής ερώτημα: Ποια πρόσωπα ευθύνονται ατομικά και μπορούν να τιμωρηθούν από τα διεθνή ποινικά δικαστήρια; Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα βασίζεται σε ορισμένες βασικές αρχές της ατομικής ποινικής ευθύνης οι οποίες αναδείχθηκαν μέσα από τη νομολογία των διεθνών ποινικών δικαστηρίων και αποκρυσταλλώνονται στο Καταστατικό του ΔΠΔ. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 28 του ως

---

27 United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict*, United Nations, New York and Geneva, 2011, σελ. 74 επ. Βλ. επίσης σχετικά και Reinhold Gallmetzer και Mark Klamburg, «Individual Responsibility for Crimes Under International Law the UN ad hoc Tribunals and the International Criminal Court», 2010, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.ssrn.com (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 2024).

28 Βλ σχετικά και Liza Gal, «International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY): Prosecutor v. Galic», *International Legal Materials*, vol. 43, issue 4, 2004, σελ. 794-879. Βλ. επίσης ανάλυση σε Robert Cryer, Hakan Friman, Darryl Robinson, Elizabeth Wilmshurst, *An Introduction to International Criminal Law and Procedure, International Criminal Law and Procedure, Second Edition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, σελ. 203 επ.

άνω Καταστατικού, ένα φυσικό πρόσωπο ευθύνεται ατομικά όχι μόνο όταν διαπράττει το ίδιο, κατά τρόπο άμεσο, ένα τέτοιο έγκλημα, αλλά και στις περιπτώσεις που λειτουργεί ως ηθικός αυτουργός, προστάζοντας, παραγγέλλοντας ή παρακινώντας άλλους προς διάπραξη του.

Ακόμη, ένα φυσικό πρόσωπο θεωρείται υπεύθυνο και διώκεται ποινικά όταν καθ' οιονδήποτε τρόπο συμβάλλει στη διενέργεια πράξεων που συνιστούν παραβίαση του ΔΑΔ, βοηθώντας ή εν γένει συμμετέχοντας έμμεσα στην τέλεσή τους. Ιδιαίτερη ευθύνη επιφυλάσσεται μάλιστα για τους στρατιωτικούς διοικητές καθώς επίσης και για τους λοιπούς ανώτερους αξιωματούχους και ηγέτες. Πιο συγκεκριμένα, ένας στρατιωτικός διοικητής αλλά και οποιοδήποτε πρόσωπο ενεργεί στην πράξη υπό αυτή την ιδιότητα, υπέχει ποινική ευθύνη για εγκλήματα τα οποία τελέσθηκαν από δυνάμεις υπό την ουσιαστική εξουσία και έλεγχο του, ως συνέπεια της παράλειψης του να ασκήσει τον κατάλληλο έλεγχο στις δυνάμεις αυτές. Στο ίδιο πλαίσιο και με την ίδια λογική, ο ιεραρχικά ανώτερος αξιωματούχος ευθύνεται πάντοτε ποινικά για εγκλήματα τα οποία τελέσθηκαν από ιεραρχικά κατώτερούς του που βρίσκονται υπό την ουσιαστική εξουσία και έλεγχό του, ως συνέπεια της παράλειψης άσκησης καταλλήλου ελέγχου επί αυτών.²⁹

Οι ανωτέρω κρίσιμες διατάξεις για την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση των διεθνών εγκλημάτων που παραβιάζουν τις επιταγές του ΔΑΔ έχουν ενσωματωθεί στις εθνικές δικαιοταξίες των συμβαλλομένων κρατών του Καταστατικού του ΔΠΔ, με την ελληνική έννομη τάξη να μην αποτελεί εξαίρεση.³⁰ Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζεται παράλληλα η οικουμενική ποινική δικαιοδοσία του ΔΠΔ για τα εγκλήματα αυτά, η οποία πάντως λειτουργεί ως συμπληρωματική και δευτερεύουσα προς την αντίστοιχη εθνική, καθώς τα εθνικά δικαστήρια διατηρούν την κύρια

---

29 Για τις προϋποθέσεις στοιχειοθέτησης της ευθύνης του Διοικητή μέσα από τη νομολογία βλ. και Case N° ICC-01/05-01/08, Situation in the Central African Republic in the case of the Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, Απόφαση της 21^{ης} Μαρ 2016, ΔΠΔ, σελ. 79 επ.

30 Η Ελλάδα έχει κυρώσει στη βάση του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος το Καταστατικό του ΔΠΔ με το ν. 3003/2002 (ΦΕΚ 75/Α/8-4-2002) αναγνωρίζοντας στις διατάξεις του αυξημένη τυπική ισχύ. Ακολούθως, αν και με μεγάλη καθυστέρηση, πραγματοποιήθηκαν για λόγους ρύθμισης ουσιαστικών και δικονομικών ζητημάτων οι απαραίτητες προσαρμογές της ελληνικής νομοθεσίας με το ν. 3948/2011 (ΦΕΚ 71/Α/5-4-2011)

αρμοδιότητα για ποινική καταστολή των παραβιάσεων του ΔΑΔ. Άλλωστε, η εφαρμογή του Καταστατικού δεν αποκλείει την εφαρμογή, πρωτίστως, της κείμενης εσωτερικής δικονομικής νομοθεσίας, η οποία κρίνεται απαραίτητη για την πραγμάτωση του δικονομικού σκέλους άσκησης της ποινικής καταστολής, αλλά και ορισμένων ουσιαστικών διατάξεων και γενικών αρχών του εκάστοτε εθνικού ποινικού συστήματος, τις οποίες πάντως σε σημαντικό βαθμό αναγνωρίζει και το Καταστατικό.³¹

Από το σύνολο όσων αναπτύχθηκαν μέχρι τώρα στο δεύτερο μέρος της παρούσας, επιβεβαιώνεται η σαφής διάκριση που υφίσταται μεταξύ διεθνούς κρατικής και διεθνούς ατομικής ποινικής ευθύνης. Η δεύτερη, ως εκ της φύσεώς της, αυτονομείται και διαφοροποιείται σημαντικά, μεταξύ άλλων, στο επίπεδο των διαδικασιών που έχουν προβλεφθεί για να καταστεί δυνατή, καταρχάς, η προσαγωγή των υποκειμένων που αφορά σε δίκη και εφόσον απαιτηθεί, σε δεύτερο χρόνο, η επιβολή και η εκτέλεση των προβλεπόμενων ποινών. Κεντρικό ρόλο στο όλο σύστημα απόδοσης ατομικών ευθυνών διαδραματίζουν εν προκειμένω τόσο το ΔΠΔ όσο και τα εθνικά ποινικά δικαστήρια, ενώ μείζονος σημασίας κρίνεται η συνεισφορά και των ειδικών ποινικών δικαστηρίων υβριδικού χαρακτήρα που συστήνονται με *ad hoc* συμφωνία μεταξύ του Ηνωμένων Εθνών και των επιμέρους κρατών, όπως αυτά στη Σιέρα Λεόνε, την Καμπότζη, το Κοσσυφοπέδιο και το Ιράκ. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, καίριο ρόλο έχει τη δύναμη να διαδραματίσει η διεθνής κοινότητα από πολιτικής απόψεως, καθώς υφίσταται στο σύγχρονο διακρατικό περιβάλλον η δυνατότητα επιβολής κυρώσεων όχι μόνο σε κράτη, όπως εκτέθηκε ανωτέρω, αλλά και σε πρόσωπα, με σχετική Απόφαση του ΣΑ του ΟΗΕ ή με πρωτοβουλία έτερων οργάνων περιφερειακών και διεθνών οργανισμών σε περίπτωση παραβιάσεων των επιταγών του Διεθνούς Δικαίου.³²

---

31 Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί επί παραδείγματι το απαράγραπτο των εγκλημάτων που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του ΔΠΔ, σύμφωνα με το άρθρο 29 του Καταστατικού του. Επισημαίνεται ότι στην ελληνική έννομη τάξη ο θεσμός της παραγραφής συνιστά θεσμό δημοσίου δικαίου ο οποίος υπηρετεί σε σημαντικό βαθμό τη θεμελιώδη αρχή της ασφάλειας δικαίου όπως η τελευταία απορρέει από την αρχή του κράτους δικαίου.

32 Όλα τα φυσικά πρόσωπα και οι οντότητες που υπόκεινται σε μέτρα που επιβάλλονται από το ΣΑ περιλαμβάνονται στον Ενοποιημένο Κατάλογο του ΟΗΕ. Η ΕΕ με τη σειρά της εφαρμόζει όλες τις κυρώσεις που εγκρίνει το ΣΑ του ΟΗΕ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Στο πρώτο και δεύτερο μέρος του παρόντος άρθρου αναλύθηκαν οι κύριες πτυχές της διεθνούς ευθύνης η οποία επέρχεται στις περιπτώσεις που διαπιστώνεται συγκεκριμένη σοβαρή παραβίαση ενός κανόνα ή μίας αρχής του ΔΑΔ, είτε συμβατικού είτε εθιμικού χαρακτήρα, στο πλαίσιο μίας ένοπλης σύρραξης. Κατέστη σαφές πως η διεθνής ευθύνη κινείται σε δύο διακριτά και αυτόνομα μεταξύ τους επίπεδα. Από τη μία πλευρά υφίσταται η διεθνής ευθύνη που αποδίδεται στα κράτη, αποτελώντας στην ουσία ενσάρκωση της κλασικής αντίληψης που επικρατεί στη διεθνή έννομη τάξη και πρεσβεύει ότι οι πράξεις ή παραλείψεις οργάνων και προσώπων που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με συγκεκριμένα κράτη οφείλουν, τηρουμένων ορισμένων προϋποθέσεων, να αποδίδονται στα κράτη αυτά, υπό την ιδιότητα τους ως κύριων υποκειμένων του Διεθνούς Δικαίου. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζονται η απαραίτητη αυτοσυγκράτηση και ο απαιτούμενος αυτοπεριορισμός των εμπολέμων μερών σε ένα ασταθές και επικίνδυνο περιβάλλον όπως ο πόλεμος.

Παράλληλα όμως με τη διεθνή κρατική ευθύνη και ανεξάρτητα από αυτήν, λειτουργεί η ποινική ευθύνη που υπέχουν συγκεκριμένα φυσικά πρόσωπα για συμβατικά και εθιμικά προβλεπόμενες παραβιάσεις των κανόνων και των εθίμων του πολέμου. Η ατομική ποινική ευθύνη των υπόψη προσώπων αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά ως εθιμική αρχή του Διεθνούς Δικαίου από τα Διεθνή Στρατιωτικά Δικαστήρια που συγκροτήθηκαν από τις νικήτριες δυνάμεις για να δικάσουν τους κατηγορούμενους από τη διεθνή κοινότητα για εγκλήματα πολέμου που διαπράχθηκαν στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σύντομα όμως μεταμορφώθηκε και εξελίχθηκε μέσω του συμβατικού δικαίου που την κωδικοποίησε και την εξειδίκευσε περαιτέρω, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση του σύγχρονου πλαισίου για τη διεθνή ατομική ποινική ευθύνη, ενισχύοντας συγχρόνως την ασφάλεια δικαίου και την αρχή της νομιμότητας γύρω από το όλο εγχείρημα. Παρά ταύτα τίθεται το εξής ερώτημα: Είναι το διττό αυτό σύστημα της διεθνούς ευθύνης για παραβιάσεις του ΔΑΔ που εκτέθηκε παραπάνω ικανό ν' ανταποκριθεί στις σύγχρονες προκλήσεις;

Όπως εκτέθηκε και στην εισαγωγή της παρούσας ανάλυσης, οι προκλήσεις που υφίσταται σήμερα η διεθνής κοινότητα σε επίπεδο σεβασμού, τήρησης και εφαρμογής των συμβατικών και εθιμικών κανόνων του ΔΑΔ από τα εμπόλεμα μέρη κατά τη διάρκεια διεξαγωγής των εκατέρωθεν

στρατιωτικών επιχειρήσεων είναι ιδιαίτερα μεγάλες. Μέσα σε διάστημα μερικών ετών, ο κόσμος βρέθηκε αντιμέτωπος με εμφύλιες συγκρούσεις και πραξικοπήματα στην περιοχή του Σαχέλ, οι οποίες απειλούν να λάβουν εκτάσεις διακρατικής ένοπλης σύρραξης μεγάλης κλίμακας, μία νέα εμφύλια σύγκρουση στο Σουδάν, την επιστροφή της σκιάς του πολέμου στη «γηραιά ήπειρο» μετά από 75 σχεδόν χρόνια διαρκούς ειρήνης με τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Παράλληλα, η κατάσταση στη Μέση Ανατολή παραμένει ασταθής, με ένοπλες συγκρούσεις να μαίνονται τόσο στη Συρία και την Υεμένη όσο και προσφάτως στην Παλαιστίνη. Ιδίως μάλιστα η περίπτωση της εξελισσόμενης ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ του Κράτους του Ισραήλ και της τρομοκρατικής ισλαμιστικής οργάνωσης Χαμάς, η οποία ελέγχει τη Λωρίδα της Γάζας, έχει προκαλέσει παγκόσμια ανησυχία, με πολλές χώρες να κατηγορούν αμφότερα τα εμπόλεμα μέρη για σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ και του Διεθνούς Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.³³

Η ένταση και η βιαιότητα των εχθροπραξιών στα κατά τόπους πεδία των συγκρούσεων και κυρίως η μη διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών στόχων, καθώς επίσης και η επικίνδυνη δικαιολόγηση και νομιμοποίησή τους με την επίκληση της αρχής της στρατιωτικής αναγκαιότητας από πλευράς των εμπολέμων, έχουν φέρει εκ νέου στο επίκεντρο των συζητήσεων που διεξάγονται σε διεθνές επίπεδο το ζήτημα της διεθνούς ευθύνης των προσώπων και των κρατών που θεωρούνται υπεύθυνα για παραβιάσεις των συμβατικών κανόνων και των εθίμων του πολέμου. Ειδικότερα, ο προβληματισμός που γεννάται επικεντρώνεται στην επάρκεια των υφιστάμενων μηχανισμών της διεθνούς δικαιοταξίας, οι οποίοι είναι αρμόδιοι να επιληφθούν όχι μόνο του δύσκολου έργου της απονομής δικαιοσύνης για σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ, αλλά

---

33 Για την παράλληλη εφαρμογή των δύο κλάδων του Διεθνούς Δικαίου στη διάρκεια μίας ένοπλης σύγκρουσης βλ. και σκεπτικό του Δικαστηρίου σε *Armed Activities on the Territory of the Congo*, ΛΔ του Κονγκό κατά Δ. της Ουγκάντας, Αποφάσεις της 19^{ης} Δεκ 2005 και της 9^{ης} Φεβ 2022, ΔΔΧ. Η παράλληλη αναφορά και στους δύο κλάδους κρίνεται από πολλές χώρες επιβεβλημένη καθόσον, όπως παρατήρησε και το ΔΔΧ στη Γνωμοδότηση του 1996 σχετικά με τη νομιμότητα της απειλής ή της χρήσης πυρηνικών όπλων, η προστασία που παρέχεται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και πολιτικά Δικαιώματα δεν παύει σε καιρό πολέμου. Επί παραδείγματι, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι το δικαίωμα να μην στερείται κανείς αυθαίρετα τη ζωή του ισχύει κατ' αρχήν και στη διάρκεια των εχθροπραξιών, ωστόσο, το τι συνιστά αυθαίρετη στέρηση της ζωής πρέπει να καθορίζεται από το εφαρμοστέο *lex specialis*, δηλαδή το ΔΑΔ, το οποίο έχει σχεδιαστεί ακριβώς για να ρυθμίζει τη διεξαγωγή των εχθροπραξιών.

και της εξασφάλισης εφαρμογής στην πράξη του Ψηφίσματος 60/147 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, το οποίο θεσπίζει τις βασικές αρχές και παρέχει τις απαραίτητες κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το δικαίωμα επανόρθωσης και αποζημίωσης για τα θύματα σοβαρών παραβιάσεων του ΔΑΔ και του Διεθνούς Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.³⁴

Έχοντας κατά νου τα ως άνω διαλαμβανόμενα, επισημαίνεται ότι συμφυές και *sine qua non* χαρακτηριστικό κάθε αποτελεσματικής έννομης τάξης αποτελεί η δυνατότητα τόσο πρόληψης όσο και καταστολής των παράνομων συμπεριφορών, μέσω του καταλογισμού της ευθύνης για μία πράξη ή παράλειψη στο σύνολο των υπευθύνων και ακολούθως της επιβολής των προβλεπόμενων συνεπειών του νόμου. Παρά το γεγονός ότι οι πτυχές της διεθνούς ευθύνης των κρατών για παραβιάσεις του ΔΑΔ στη διάρκεια μίας ένοπλης σύρραξης, όπως ιδίως οι προϋποθέσεις στοιχειοθέτησής της, έχουν αποκρυσταλλωθεί στη νομολογία του ΔΔΧ, αλλά και παρεμπιπτόντως στην αντίστοιχη νομολογία των διεθνών ποινικών δικαστηρίων, συνεχίζει να υφίσταται ένα καίριο ζήτημα, αυτό της ελλειμματικής επιβολής. Πράγματι, η διεθνής δικαιοταξία στερείται της ύπαρξης, αφενός, ενός υπερεθνικού δικαιοδοτικού μηχανισμού καθολικής αποδοχής με υποχρεωτική δικαιοδοσία να αποφασίσει επί της παραβίασης ενός κανόνα δικαίου, αφετέρου, ενός εκτελεστικού βραχίονα, που θα εξασφαλίζει, σε επόμενο στάδιο, την πιστή εφαρμογή των δικαστικών αποφάσεων και την επέλευση, εν τοις πράγμασι, των εννόμων συνεπειών του κανόνα που παραβιάστηκε.³⁵

Άλλωστε, αντίστοιχη, εν μέρει, είναι και η κατάσταση που επικρατεί στο χώρο του καταλογισμού και της επιβολής ποινών σε φυσικά πρόσωπα για την παραβίαση ενός συμβατικού ή εθιμικού κανόνα του ΔΑΔ που

---

34 United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict*, United Nations, New York and Geneva, 2011, σελ. 74 επ.

35 Βλ. σχετικά και Marco Sassoli, «State responsibility for Violations of International Humanitarian Law», *International Review of the Red Cross*, vol 84, issue 846, 2010, σελ. 422 επ. Ωστόσο, ως εξαίρεση στην ανωτέρω διαπίστωση θα πρέπει να σημειωθεί η συνδρομή του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) στην εξέταση παραβιάσεων του Διεθνούς Δικαίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων υπό το φως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Επί παραδείγματι, αναφέρεται η περίπτωση της καταδίκης της Τουρκίας το 2001 για 14 παραβιάσεις της Συνθήκης κατά τη διάρκεια της εισβολής στην Κυπριακή Δημοκρατία το 1974. Βλ. σχετικά *Cyprus v. Turkey* (application no. 25781/94), Απόφαση της 10^{ης} Μαΐ 2001, ΕΔΑΔ

επισύρει την ατομική ποινική τους ευθύνη. Η συμπληρωματική και δευτερεύουσα δικαιοδοσία του ΔΠΔ, αλλά και η μη αποδοχή της δικαιοδοσίας του, εξαιτίας κυρίως πολιτικών σκοπιμοτήτων, από χώρες όπως η Ρωσία, η Κίνα, οι ΗΠΑ και το Ισραήλ, έχουν οδηγήσει σε αδυναμία ουσιαστικής απονομής δικαιοσύνης για εγκλήματα πολέμου που διαπράττονται από σημαίνοντα πρόσωπα, όπως ηγέτες κρατών, για μερικούς από τους οποίους, αν και εκδόθηκαν εντάλματα σύλληψης από τον εισαγγελέα του ΔΠΔ αυτά ουδέποτε εκτελέστηκαν. Ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις των Μουαμάρ Καντάφι, Ομάρ Αλ Μπασίρ και Βλαντιμίρ Πούτιν. Ανησυχητικά χαμηλός παραμένει επίσης μέχρι σήμερα, 20 σχεδόν χρόνια από την έναρξη λειτουργίας του υπόψη δικαστηρίου, ο αριθμός των προσώπων που δικάστηκαν και καταδικάστηκαν για σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ, παρά το πλήθος ενόπλων συγκρούσεων που έχουν διαταράξει κατά καιρούς τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια αλλά και τη διεθνή κατακραυγή για σοβαρές παραβιάσεις των κανόνων και αρχών του πολέμου κατά τη διάρκεια αυτών.³⁶

Μάλιστα, είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι η διαμορφωθείσα κατάσταση επιδεινώνεται έτι περαιτέρω εξαιτίας της πολιτικής αδυναμίας της διεθνούς κοινότητας να επέμβει αποφασιστικά και να επιβάλει τις κατάλληλες κυρώσεις σε κράτη και πρόσωπα που παραβιάζουν το ΔΑΔ. Βέβαια, η πραγματικότητα δείχνει ότι μια καίρια πολιτικής φύσεως επέμβαση συνιστά ιδιαίτερα περίπλοκη απόφαση, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη τους πολιτικούς συσχετισμούς που επικρατούν σε καίρια όργανα ικανά να δράσουν για τη διαφύλαξη της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, όπως πρωτίστως το ΣΑ του ΟΗΕ, το οποίο παραλύεται πολλές φορές ολοκληρωτικά εξαιτίας του διαρκούς πολιτικού *bras de fer* μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων που συνιστούν μόνιμα μέλη αυτού. Ακόμη όμως και σε οργανισμούς με πολύ μεγαλύτερη ομοιογένεια, όπως λόγω χάριν η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρατηρείται ορισμένες φορές μία ιδιαίζουσα δυ-

---

36 Για στατιστικά στοιχεία που αφορούν το δικαιοδοτικό έργο του ΔΠΔ βλ. και το σχετικό αφιέρωμα της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης της ΕΕ για τα 20 χρόνια από την έναρξη της λειτουργίας του τελευταίου με τίτλο: «20 years of international criminal justice against the most horrific crimes», 2022, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.eeas.europa.eu (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 2024). Αντικείμενο πάντως έντονου προβληματισμού αποτελούν επίσης η δυσκολία εύρεσης και συλλογής των απαραίτητων αποδεικτικών στοιχείων για τη θεμελίωση μίας κατηγορίας, καθώς επίσης και η βραδύτητα που χαρακτηρίζει τη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης ενώπιον των διαφόρων διεθνών δικαστηρίων.

στοκία στη λήψη αποφάσεων που εμπίπτουν στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής. Χαρακτηριστική εν προκειμένω η στάση της Ουγγαρίας και κυρίως του φιλορώσου ηγέτη της Βίκτορ Όρμπαν, ο οποίος έχει επιχειρήσει πολλάκις να μπλοκάρει την επιβολή κυρώσεων στη Ρωσία για την παράνομη εισβολή στην Ουκρανία, τις κατηγορίες για εγκλήματα πολέμου και την κατοχή μέρους της ουκρανικής επικράτειας.³⁷

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι οι εγγενείς αδυναμίες που παρουσιάζει το σύστημα της διεθνούς ευθύνης συλλήβδην, απειλούν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, με *de facto* αδρανοποίηση του περιεχομένου του υπόψη όρου, καθιστώντας για πολλούς την εν λόγω έννοια κενή ουσιαστικού περιεχομένου. Συναφώς, δεν είναι τυχαία η έντονη κριτική που ασκείται για την εν τοις πράγμασι αδράνεια των διεθνών θεσμών στο μπροστά στη θέα ακόμη και αποτρόπαιων εγκλημάτων πολέμου, τα οποία διαπράττονται αποδεδειγμένα σε διεθνείς και μη διεθνείς ένοπλες συρράξεις. Η γενικότερη δυσφορία για τους υφιστάμενους μηχανισμούς εκλογικεύεται ακόμη περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς ότι ελάχιστα πρόσωπα παραπέμπονται ενώπιον ποινικών δικαστηρίων σε δίκη για τα ως άνω εγκλήματα, πολλώ δε μάλλον κράτη ενώπιον του ΔΔΧ.³⁸

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο τρόπος διεξαγωγής του πολέμου στην εποχή μας έχει μεταβληθεί ριζικά. Η διεξαγωγή εκτεταμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων σε αστικές έχουν ως αποτέλεσμα όχι μόνο την πρόκληση σοβαρών απωλειών στον άμαχο πληθυσμό αλλά και την κατάχρηση του ειδικού καθεστώτος προστασίας που απολαμβάνουν από το ΔΑΔ οι αστικοί στόχοι. Ενδεικτικό το γεγονός ότι μέσα σε τέσσερις μόλις μήνες εχθροπραξιών έχουν χάσει ήδη τη ζωή τους στη Λωρίδα της Γάζας πάνω από 25.000 άμαχοι, νοσοκομεία έχουν χρησιμοποιηθεί ως στρατηγεία και ορμητήρια επιθέσεων από τη Χαμάς, ενώ μεγάλος αριθμός αμάχων κρατούνται ακόμη όμη-

37 Βλ. συναφώς σχετικό άρθρο του politico.eu «The EU's Viktor Orbán problem: 9 times Hungarian leader has been a thorn in Brussels' side», 2024, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.politico.eu (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 2024)

38 Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του ΔΠΔ (www.icc-cpi.int), μέχρι στιγμής, έχουν εκδικαστεί μόνον 31 υποθέσεις. Ειδικότερα, οι δικαστές του ΔΠΔ έχουν εκδώσει 40 εντάλματα σύλληψης, παρ' όλα αυτά μόλις 21 κατηγορούμενοι έχουν εμφανιστεί ενώπιον του Δικαστηρίου ενώ 15 παραμένουν ελεύθεροι. Σε τελική ανάλυση, το ΔΠΔ έχει εκδώσει μόλις 14 αποφάσεις συνολικά, 10 καταδικαστικές και 4 αθωωτικές.

ροι.³⁹ Η διαμορφωθείσα ζοφερή πραγματικότητα έχει προσδώσει μία νέα ώθηση στις φωνές της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών, η οποία απαιτεί, μεταξύ άλλων, ρεαλιστική απονομή δικαιοσύνης για τα θύματα των ενόπλων συρράξεων και δίκαιη τιμωρία των υπευθύνων, τόσο κρατών όσο και ατόμων. Η πρόσφατη παραπομπή του Ισραήλ ενώπιον του ΔΔΧ κατόπιν προσφυγής της Νοτίου Αφρικής, η οποία κατηγορεί το πρώτο για διάπραξη γενοκτονίας κατά του παλαιστινιακού λαού, αποτελεί ίσως ένα παράδειγμα της διαρκώς αυξανόμενης ευαισθητοποίησης της διεθνούς κοινότητας μπροστά στις κατηγορίες για σοβαρές παραβιάσεις του ΔΑΔ.⁴⁰

39 Ο ακριβής αριθμός των αμάχων που έχουν χάσει τη ζωή τους δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια καθώς τα στοιχεία που αναπαράγουν τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στις συναφείς ανακοινώσεις του Υπουργείου Υγείας της Γάζας (Gaza Health Ministry). Χαρακτηριστική πάντως για την κατάσταση που επικρατεί στη Λωρίδα της Γάζας η επίσημη τοποθέτηση του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ Antonio Guterres ο οποίος δήλωσε πως «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ισραήλ έχουν προκαλέσει μαζικές καταστροφές και έχουν σκοτώσει αμάχους σε πρωτοφανή κλίμακα κατά τη διάρκεια της θητείας μου ως Γενικού Γραμματέα». Βλ. σχετικά και Jason Burke, «UN chief decries 'unacceptable' scale of Gaza deaths as 25,000 reported killed», *The Guardian*, 2024, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.theguardian.com (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 24) καθώς επίσης και Archie Bland, «The numbers that reveal the extent of the destruction in Gaza», *The Guardian*, 2024, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.theguardian.com (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 2024).

40 Η ουσιαστική ανάληψη δράσης από μία τρίτη ως προς την ένοπλη σύγκρουση στη Γάζα χώρα αλλά και η υποστήριξη της από πλήθος άλλων χωρών όπως για παράδειγμα από τη Λατινική Αμερική και την Αφρική και φυσικά από σύσσωμο σχεδόν το μουσουλμανικό κόσμο καταδεικνύει την έμπρακτη αντίδραση κρατών και πολιτών απέναντι στις βαριές κατηγορίες έναντι του Ισραήλ ακόμη και για Γενοκτονία. Βλ. σχετικά και Eliot Smith, *South Africa's genocide case against Israel has global support finance minister says*, *CNBC*, 2024, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.cnbc.com (τελευταία επίσκεψη στις 07 Φεβ 2024). Σε κάθε περίπτωση, ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι το Δικαστήριο δέχθηκε τη δικαιοδοσία του επί της έκδοσης προσωρινών μέτρων, αναγνωρίζοντας την κρισιμότητα της κατάστασης και κρίνοντας ότι τουλάχιστον ορισμένες από τις πράξεις και παραλείψεις που ισχυρίζεται η Νότια Αφρική ότι διαπράχθηκαν από το Ισραήλ στη Γάζα φαίνεται να μπορούν να χαρακτηριστούν ως αντικείμενες στις διατάξεις της Σύμβασης για τη Γενοκτονία (1948). Το Δικαστήριο βέβαια δεν διέταξε το Ισραήλ να αναστείλει τη στρατιωτική του εκστρατεία στη Λωρίδα της Γάζας, κάτι που είχε αιτηθεί η Νότια Αφρική, αναγνώρισε όμως την καταστροφική κατάσταση στη Γάζα και ιδίως το σοβαρό κίνδυνο να επιδεινωθεί η τελευταία περαιτέρω. Βλ. σχετικά *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip, Νότιος Αφρική κατά Ισραήλ, Απόφαση επί προσωρινών μέτρων της 26ης Ιαν 2024, ΔΔΧ, παρ. 15 επ.*

Καίριο ρόλο στο εγχείρημα αποτελεσματικής απονομής δικαιοσύνης για παραβιάσεις του ΔΑΔ καλούνται να διαδραματίσουν τα κράτη και οι διεθνείς θεσμοί. Μέχρι τώρα η νομολογία των διεθνών δικαστηρίων, η οποία έθεσε τα θεμέλια για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης, υπερκέρασε σημαντικά εμπόδια και άνοιξε το δρόμο για τη σταδιακή κωδικοποίηση της τελευταίας τόσο σε επίπεδο κρατικό όσο και σε επίπεδο ατομικό ποινικό. Αμφότερες θεμελιώνονται και εξειδικεύονται σήμερα σε ένα άρθρο, τουλάχιστον για τα δεδομένα της διεθνούς δικαιοταξίας, νομικό πλαίσιο, το οποίο στηρίζεται πλέον, αφενός, σε ένα εκτενές δίκτυο διεθνών συμφωνιών και μη δεσμευτικών διεθνών κειμένων, αφετέρου στο διεθνές έθιμο που αντικατοπτρίζει τη μακρόχρονη και ομοιόμορφη πρακτική που έχουν αναπτύξει σταδιακά οι διεθνείς δρώντες. Η διεθνής κοινότητα συνεπώς οφείλει να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να εκμεταλλευτεί στο ακέραιο τα βήματα, πολλές φορές ακόμη και άλματα, που έχουν συντελεστεί μέχρι τώρα.

Ειδικότερα, η τελευταία καλείται να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την πληθώρα προκλήσεων από τις οποίες κατατράχεται διαχρονικά ο κλάδος του ΔΑΔ και να καταβάλει ουσιαστική προσπάθεια για βελτίωση των υφιστάμενων μηχανισμών με εξορθολογισμό, απλοποίηση και εν τέλει ισχυροποίηση του συστήματος απονομής διεθνούς δικαιοσύνης. Η ενδυνάμωση του προληπτικού και κατασταλτικού ρόλου του ανωτέρω συστήματος βέβαια μόνον εύκολη υπόθεση δεν αποτελεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι απαιτεί τον ουσιαστικό παραμερισμό κρίσιμων πολιτικών σκοπιμοτήτων από πλευράς κρατών. Ωστόσο, οι παράγοντες της διεθνούς γεωπολιτικής σκακιέρας οφείλουν να κατανοήσουν ότι ο καταλογισμός του δέοντος μεριδίου της ευθύνης στα κράτη και στα φυσικά πρόσωπα που παραβιάζουν τις θεμελιώδους σημασίας διατάξεις του ΔΑΔ, αποτελεί ανώτερο σκοπό, τόσο για τη διεθνή έννομη τάξη, όσο και την ανθρωπότητα εν γένει. Άλλωστε, όπως εύστοχα δήλωσε κάποτε ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, «ο κόσμος μας είναι ένα επικίνδυνο μέρος όχι εξαιτίας αυτών που κάνουν κάτι κακό, αλλά εξαιτίας αυτών που κοιτούν και δεν κάνουν τίποτα».

Υπολογαγός (ΝΟΜ) Ηρακλής Πατεράκης¹

Η ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΜΟΝΙΜΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΣΤΙΣ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Η υποχρέωση παραμονής των στρατιωτικών² στην υπηρεσία για ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα μετά την ορκωμοσία τους ως μονίμων, αποτελεί μια αμφιλεγόμενη επιλογή του νομοθέτη. Οι ρίζες της ανευρίσκονται στον α.ν. 268/1968 και το ν.δ. 1400/1973³, τα οποία μολονότι έχουν υποστεί ποικίλες τροποποιήσεις κατά περιόδους, έχουν παραμείνει αμετάβλητα στον πυρήνα τους⁴. Ο χρόνος υποχρεωτικής παραμονής στην ενεργό υπηρεσία, ποικίλλει μεταξύ Αξιωματικών και Υπαξιωματικών, καθώς διαφέρουν τα έτη φοίτησης ανάμεσα στις παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων⁵. Η υποχρέωση δε αυτή, δεν εφαρμόζεται σε όσους αποστρατεύονται για λόγους υγείας.

Θα πρέπει βέβαια να προχωρήσουμε σε μια θεμελιώδη και απαραίτητη για την εξέταση του παρόντος ζητήματος διευκρίνιση. Τα στελέχη των ΕΔ⁶ προσφέρουν την υπηρεσία τους σύμφωνα με τα οριζόμενα στο Σύνταγμα, δυνάμει διατάξεων του δημοσίου και όχι του ιδιωτικού δικαί-

1 Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ.

2 Από το πεδίο των ζητημάτων που θα εξετασθούν, εξαιρούνται οι σπλίτες θητείας, καθώς δεν έχουν την ιδιότητα του μονίμου στρατιωτικού, αλλά εκπληρώνουν την εκ του Συντάγματος υποχρέωση στράτευσης, όπως ορίζεται στο αρ 4 παρ 6 Σ. Οι σπλίτες θητείας εξισώνονται κατά πλάσμα δικαίου με μόνιμα στελέχη, για λόγους που σχετίζονται με την απονομή σύνταξης πχ για ατύχημα που προήλθε «πρόδηλα και αναμφισβήτητα ένεκα της Υπηρεσίας», σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις του Κώδικα Πολιτικών και Στρατιωτικών Συντάξεων (πδ 169/2007).

3 Πρόκειται για το νδ «Περί Καταστάσεων των Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων», το οποίο υπέστη την πιο πρόσφατη τροποποίηση με τον ν 5018/2023.

4 Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι έχουν μειωθεί τα συνολικά έτη υποχρεωτικής παραμονής, καθώς στο αρχικό κείμενο του αρ 64 νδ 1400/1973, οριζόταν υποχρεωτική παραμονή για χρόνο τριπλάσιο του χρόνου φοίτησης, ενώ αυξημένος ήταν και ο χρόνος παραμονής για όσους εκπαιδεύονταν στο εξωτερικό και σε ΑΕΙ του εσωτερικού.

5 Βλ. αρ 64 παρ 11 και 12 νδ 1400/1973. Το ζήτημα της ελάχιστης φοίτησης καθορίζεται στον «Κανονισμό» της κάθε Παραγωγικής Σχολής.

6 Οι στρατιωτικοί ως προς το υπηρεσιακό τους καθεστώς, διαφέρουν από τους υπόλοιπους δημοσίους υπαλλήλους, όπως και από τους απασχολούμενους στον ιδιωτικό τομέα. Βλ. Τάχο Α.Ι. και Συμεωνίδη Ι.Α., ΕΡΜΥΚ, εκδ Σάκκουλας, 2007, σελ 14 επ.

ου⁷. Αν και δεν εμπίπτουν στη διάταξη του αρ. 103 παρ, 4 Σ, το οποίο θεσπίζει τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, οι στρατιωτικοί με την ορκωμοσία τους ως μονίμων, αποκτούν μια μονιμότητα όχι όμως συνταγματικής περιωπής⁸. Επιπρόσθετα, αυτή η δημοσίου δικαίου σχέση τους με την Πολιτεία, σημαίνει ότι αποκλείεται αυτομάτως η εφαρμογή όλων των διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας, καθώς αυτές αφορούν μισθωτούς και εργατοτεχνίτες που απασχολούνται σε εργοδότη (ιδιώτη ή Δημόσιο) και συνάπτουν με αυτόν μια σύμβαση εξαρτημένης εργασίας⁹. Κατ' εξαίρεση, εντοπίζουμε νομοθετήματα, όπου ο νομοθέτης έκρινε ότι επιβάλλεται η από κοινού ρύθμιση ορισμένων ζητημάτων για τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα.¹⁰

7 Για το «ειδικό καθεστώς» που αναγνωρίζεται ιδίως σε επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης (και ευρύτερων συνταξιοδοτικών και μισθολογικών ζητημάτων) στους δημοσίους υπάλληλους και στρατιωτικούς λόγω της φύσης της υπηρεσίας τους, βλ. 244/2017 ΟΛΕΛΣυν, 137/2019 ΟΛΕΛΣυν, 930/2019 ΟΛΕΛΣυν, 2020/2020 ΟΛΕΛΣυν και 2192-2196/2014 ΟΛΣΤΕ.

8 Πλην των στρατιωτικών, το καθεστώς μονιμότητας δεν εκτείνεται στους δικαστικούς (αρ. 88 Σ), οι οποίοι περιβάλλονται με το καθεστώς της ισοβιότητας, τους καθηγητές των ΑΕΙ (αρ 16 και 88 Σ) και στους απασχολούμενους στο Δημόσιο με σύμβαση ιδιωτικού δικαίου. Σύμφωνα με το αρ 103 παρ 3 και 8 Σ, ανάλογα με τον λόγο πρόσληψης, οι τελευταίοι μπορεί να προσληφθούν με σύμβαση ορισμένου ή αορίστου χρόνου. Για περαιτέρω ανάλυση, Σπηλιωτόπουλος Επ-Χρυσανθάκης Χ., «Βασικοί θεσμοί...», 2017, σελ 61 και Αλιβιζάτος Ν., «Η συνταγματική θέση των Ενόπλων Δυνάμεων, δικαιώματα και υποχρεώσεις στρατιωτικών», εκδ. Σάκκουλα, 1992, σελ 13 και 140 επ, Δαγτόγλου Π., «Ατομικά δικαιώματα», τ Α' 1983, σελ 166. Επίσης, 2209/1977 ΣτΕ (Γ τμήμα), η οποία αναφέρει τον όρο «ηθελημένη ειδική σχέση εξουσιάσεως», για να περιγράψει τη φύση της σχέσης μεταξύ των στρατιωτικών και της Πολιτείας.

9 Η εργατική νομοθεσία διαφέρει ουσιωδώς ως προς τις συμβάσεις δημοσίου δικαίου δυνάμει των οποίων προσλαμβάνονται και απασχολούνται οι δημόσιοι υπάλληλοι και λειτουργοί. Οι διαφορές δημοσίων υπαλλήλων και εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα, είναι πολλές και εκτείνονται σε ζητήματα όπως ο μισθός, οι μεταθέσεις, οι όροι απασχόλησης, η λύση της σύμβασής τους, η συνταξιοδότηση, η ασφάλιση κ.α. Για την εκτενέστερη ανάλυση του ζητήματος, Ζερδελής Δ., «Εργατικό Δίκαιο- Ατομικές Εργασιακές Σχέσεις», 2014, εκδ. Σάκκουλας, Παπαδημητρίου Κ., «Ατομικό εργατικό δίκαιο», εκδ Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, Ζερδελής Δ., «Εγχειρίδιο εργατικού δικαίου-Ατομικές εργασιακές σχέσεις», εκδ. Σάκκουλα, 2019, Κουκιάδης Ι., «Ατομικό και συλλογικό εργατικό δίκαιο, επιτομή», εκδ. Σάκκουλας, 2019, Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη Πατ., «Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης», εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2016 και Λεβέντης Γ.- Παπαδημητρίου Κ., «Ατομικό εργατικό δίκαιο», εκδ Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας, 2011.

10 Βλ. πδ 88/1999, σχετικά με τα (κοινά) χρονικά όρια εργασίας δημοσίου και ιδιωτικού τομέα.

Αναγκαία επίσης διαδικασία πριν την εξέταση του ζητήματος αυτού, είναι η σύντομη αναφορά στο ποιες είναι οι παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων, από τις οποίες αποφοιτούν οι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί. Οι σχολές από τις οποίες αποφοιτούν οι Αξιωματικοί είναι η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (στο εξής ΣΣΕ), η Στρατιωτική Σχολή Αξιωματικών Σωμάτων (στο εξής ΣΣΑΣ), η Σχολή Ικάρων (στο εξής ΣΙ), η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων (στο εξής ΣΝΔ) και η Σχολή Αξιωματικών Νοσηλευτικής (στο εξής ΣΑΝ). Οι σχολές από τις οποίες αποφοιτούν οι Υπαξιωματικοί είναι η Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών (στο εξής ΣΜΥ), η Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών Αεροπορίας (στο εξής ΣΜΥΑ) και η Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών Ναυτικού (στο εξής ΣΜΥΝ)¹¹.

Αφενός για τους αξιωματικούς, ορίζεται ότι η υποχρεωτική παραμονή ανέρχεται στο διπλάσιο των ετών φοίτησης, τα οποία για όλα τα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (στο εξής ΑΣΕΙ) είναι τα τέσσερα (4) έτη¹². Αυτό σημαίνει ότι κατ' αρχάς υποχρεούνται να παραμείνουν για οκτώ (8) έτη συνολικά στην Υπηρεσία. Εξαιρέση αποτελούν ορισμένα τμήματα του Υγειονομικού (στο εξής ΥΓ) και συγκεκριμένα το Φαρμακευτικό (στο εξής ΥΦ), το Οδοντιατρικό (στο εξής ΥΟΔ) και το Κτηνιατρικό (στο εξής ΥΚΤ), των οποίων η ελάχιστη φοίτηση είναι τα πέντε (5) έτη και το Ιατρικό (στο εξής ΥΙ), του οποίου η ελάχιστη διάρκεια φοίτησης είναι τα έξι (6) έτη. Συνεπώς, οι αξιωματικοί του ΥΦ, του ΥΟΔ και του ΥΚΤ υποχρεούνται να παραμείνουν για δέκα (10) έτη, ενώ του ΥΙ για δώδεκα (12) έτη. Επιπλέον, για τους ΥΙ ορίζεται επιπλέον παραμονή

11 Όπως είναι εύλογο, ο αριθμός των εισακτέων, η διαδικασία εισαγωγής τους και άλλα ζητήματα, καθορίζονται με την αντίστοιχη Εγκύκλιο Διαταγή του Υπουργού Εθνικής Άμυνας (στο εξής ΕΔΥΕΘΑ). Βλ. ενδεικτικά Φ.337/8/332777/Σ.3293/14 Μαί 21/ΓΕΝΙΚΟ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ Β' ΚΛΑΔΟΣ/Β2/1 ΤΜΗΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ – ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ. Επίσης, για τον ρόλο των εγκυκλίων διαταγών ως μια μορφή οδηγιών και εξειδίκευσης εφαρμογής της νομοθεσίας, την εκτελεστότητά τους και την διάκρισή τους σε ερμηνευτικές και κανονιστικές, βλ. Σπηλιωτόπουλο Ε., «Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ 117 υποσημ. 36.

12 Το στοιχείο αυτό το αντλούμε από το αρ 52 του πδ 50/2018 (οργανισμός της ΣΣΕ), αρ 87 επ. του πδ 61/2021 (οργανισμός της ΣΣΑΣ), που για τον υποχρεωτικό χρόνο φοίτησης παραπέμπει στο πρόγραμμα σπουδών των αντίστοιχων τμημάτων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΑΠΘ), αρ 33 του πδ 61/2010 (οργανισμός της ΣΝΔ) και αρ 32 του πδ 151/2013 (Οργανισμός της ΣΙ) σε συνδυασμό με το αρ 64 του νδ 1400/1973.

πέντε (5) ετών, στην περίπτωση που λάβουν ιατρική ειδικότητα με μέρημα της Υπηρεσίας.¹³ Αφετέρου, οι μόνιμοι υπαξιωματικοί ακολουθούν πρόγραμμα τριετούς φοίτησης στις Ανώτερες Στρατιωτικές Σχολές Υπαξιωματικών (στο εξής ΑΣΣΥ), σύμφωνα με τα αρ. 24 και 29 παρ. 2 του ν. 4361/2016. Οι υπαξιωματικοί αναλαμβάνουν υποχρέωση παραμονής στις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων για πέντε (5) έτη μετά την ορκωμοσία τους.

Ωστόσο, η κατάταξη των μόνιμων Αξιωματικών και Υπαξιωματικών στις Ένοπλες Δυνάμεις δεν ακολουθεί πάντοτε την οδό των Στρατιωτικών Σχολών, αλλά ενδέχεται να λάβει χώρα κατόπιν επιτυχίας τους σε σχετικό διαγωνισμό¹⁴. Για αυτές τις κατηγορίες Αξιωματικών, προβλέπεται ελάχιστη παραμονή έξι (6) ετών, ενώ για τους Υπαξιωματικούς προβλέπεται ελάχιστη παραμονή πέντε (5) ετών^{15,16}. Ο χρόνος αυτός μπορεί να επιμηκυνθεί για όλους τους στρατιωτικούς, ανεξάρτητα από την σχολή προέλευσής τους. Οι συνηθέστερες περιπτώσεις αφορούν εκπαίδευση ή μετεκπαίδευση στο εξωτερικό¹⁷ και φοίτηση στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (στο εξής ΑΕΙ) του εσωτερικού κατόπιν ορισμού και μέριμνας από την υπηρεσία τους¹⁸.

13 Βλ. αρ 64 παρ 7 του νδ 1400/1973. Εδώ εννοείται ότι αφορά τους αξιωματικούς ιατρούς, οι οποίοι αποφοιτούν από την Σχολή Εκπαιδεύσεως Υγειονομικού (στο εξής ΣΕΥ).

14 Βλ. σχετικά Προκήρυξη του ΑΣΕΠ Αριθμός Φ.415/1/202489/Σ.3682/16-6-20 Τεύχος Α.Σ.Ε.Π. 18/24.06.2020/Προκήρυξη Διαγωνισμού για την Πλήρωση κενών θέσεων Ανθυπολοχαγών Στρατιωτικών Δικαστικών Γραμματέων.

15 Βλ. αρ 8 του αν 268/1968, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 2 του ν 3257/2004.

16 Βλ. αρ 46 του νδ 445/1974 για τους εθελοντές οπλίτες και αρ 5 του ν 2936/2001. Ο ν 2936/2001 αφορά το καθεστώς των Επαγγελματιών Οπλιτών (στο εξής ΕΠΟΠ), το οποίο διέπει, ως προς το υπηρεσιακό πλαίσιο για δύο και πλέον δεκαετίες, το σύνολο των Υπαξιωματικών που προσλαμβάνονται μέσω διαγωνισμού (εννοείται πλην πανελληνίων εξετάσεων).

17 Βλ. αρ 64 παρ 3 νδ 1400/1973 «οι αξιωματικοί που αποστέλλονται από την υπηρεσία τους στο εξωτερικό για εκπαίδευση για περίοδο μεγαλύτερη των έξι (6) μηνών αναλαμβάνουν υποχρέωση παραμονής στις Ε.Δ. για χρόνο διπλάσιο του χρόνου φοίτησης, σε καμία όμως περίπτωση λιγότερο από δύο (2) έτη».

18 Βλ. αρ 64 παρ 4 νδ 1400/1973. Ωστόσο αυτό που πρέπει να παρατηρήσουμε σε αυτή τη διάταξη είναι ότι η φοίτηση διέρχεται μέσα από πρωτοβουλία (ή εμπλοκή) της Υπηρεσίας. Συνεπώς, αν ένας αξιωματικός αναλάβει χωρίς οποιαδήποτε συμμετοχή της Υπηρεσίας την πρωτοβουλία να φοιτήσει σε ακαδημαϊκό ίδρυμα, δεν θα υπολογιστεί ο χρόνος αυτός στο υποχρεωτικό διάστημα παραμονής στην Υπηρεσία.

Σε περίπτωση που ο στρατιωτικός επιθυμεί να εξέλθει του στρατεύματος, δεν υποχρεούται να παραμείνει στις τάξεις των ΕΔ, αλλά πρέπει να καταβάλει αποζημίωση για το σκοπό αυτό. Το ύψος της είναι το γινόμενο των υπολειπόμενων μηνών μέχρι την συμπλήρωση των ελάχιστων ετών παραμονής επί τον βασικό τους μισθό¹⁹. Από αυτό αντιλαμβανόμαστε ότι η αποζημίωση προς το Δημόσιο, αλλάζει ανάλογα με τον βαθμό, τα έτη υπηρεσίας και την ειδικότητα, καθώς διαφέρει και το μισθολογικό κλιμάκιο στο οποίο αυτοί εντάσσονται²⁰.

Η επιλογή της παραίτησης δεν υπήρξε ανέκαθεν μια δεδομένη συνθήκη, αλλά εισήχθη ως δυνατότητα με τον ν. 3257/2004. Υπό το αρχικό κείμενο του νόμου, οι στρατιωτικοί δεν μπορούσαν να παραιτηθούν, καθώς δεν οριζόταν τέτοια δυνατότητα. Μάλιστα, ο νομοθέτης ρητά απαγόρευε την έξοδο από το στράτευμα λόγω παραίτησης πριν την συμπλήρωση του υποχρεωτικού χρόνου²¹. Υπό το καθεστώς της υποχρεωτικής, όπως σημειώσαμε, παραμονής στην Υπηρεσία για τριπλάσιο χρόνο από τον χρόνο διάρκειας της φοίτησης, αναμφίβολα το μέτρο αυτό ήταν υπέρμετρα περιοριστικό²².

Η ΥΠΟΘΕΣΗ «ΧΙΤΟΣ ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΟΣ» ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ 04.06.2015 [ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΤΗΝ 19.10.2015] (ΑΡΙΘ. ΠΡΟΣΦΥΓΗΣ 51637/12)

Το ζήτημα της υποχρεωτικής παραμονής στην Υπηρεσία, απασχόλησε σχετικά πρόσφατα το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο με την υπόθεση «Χίτος κατά Ελλάδος». Ο προσφεύγων ήταν Αξιωματικός ΥΙ, απόφοιτος του τμήματος Ιατρικού της ΣΣΑΣ. Απέκτησε ειδικότητα μέσω της Υπηρεσί-

19 Βλ. αρ 64 παρ 16 νδ 1400/1973, όπως τροποποιήθηκε με το αρ 1 του ν 3254/2004. Να σημειώσουμε ότι η υποχρέωση αποζημίωσης προβλέπεται και για όσους εξέρχονται από το στράτευμα λόγω απόταξης ή λόγω υποβολής ειδικής έκθεσης αποστρατείας.

20 Βλ. αρ 123 επ. του ν 4472/2017.

21 Βλ αρ 17 του νδ 1400/1973 «Αξιωματικός μη εκπληρώσας τας βάσει του παρόντος ανειλημμένες υποχρεώσεις παραμονής εις το Στράτευμα δεν δύναται να παραιτηθή».

22 Βλ. 1571/2010 ΣτΕ, το οποίο διαπίστωσε την αντίθεση του αρχικού περιεχομένου του νδ 1400/1973 προς το αρ 1 παρ 2 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, καθώς «δεν είναι επιτρεπτό να επιβάλλεται σε οποιονδήποτε εργαζόμενο η υποχρέωση παραμονής σε μια εργασία ή επάγγελμα, το οποίο δεν επιθυμεί πλέον να ασκεί.» Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ένα λάθος στη διατύπωση του Δικαστηρίου, καθώς οι στρατιωτικοί δεν είναι εργαζόμενοι, αλλά ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων, ωστόσο πιθανόν το Δικαστήριο τελολογικά να ενέταξε και τους στρατιωτικούς δημοσίου υπαλλήλους στην κατηγορία των εργαζομένων.

ας, κατόπιν συμμετοχής στον οικείο διαγωνισμό, οπότε δημιουργήθηκε υποχρέωση παραμονής στις ΕΔ για ακόμα πέντε (5) έτη. Ο προσφεύγων ωστόσο, παραιτήθηκε και εξήλθε του στρατεύματος ενώ διένυε το δέκατο τρίτο (13^ο) έτος υπηρεσίας ως αξιωματικός και είχε ηλικία τριάντα επτά (37) ετών²³. Ακριβώς επειδή έπρεπε να συμπληρώσει δεκαεπτά (17) συνολικά έτη υπηρεσίας πριν την αποστρατεία του, ως στρατιωτικός ιατρός, ο οποίος έλαβε την ειδικότητά του μέσω της Υπηρεσίας, του καταλογίστηκε το ποσό που έπρεπε να καταβάλλει ως αποζημίωση προς το Δημόσιο από την αρμόδια διοικητική αρχή (ΓΕΣ).

Ο προσφεύγων άσκησε αρχικά προσφυγή ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου (στο εξής ΕΛΣυν) και στη συνέχεια αναίρεση ενώπιον της Ολομέλειας του ΕΛΣυν (στο εξής ΟΛΕΛΣυν). Και ενώ αρχικά τα πέντε (5) έτη ειδικότητας δεν είχαν συνυπολογιστεί στο διοικητικό πρόστιμο, η ΟΛΕΛΣυν θεώρησε ότι αυτά έπρεπε να ληφθούν υπόψιν για την διαμόρφωση του ύψους του χρηματικού προστίμου. Η ΟΛΕΛΣυν αποφάνθηκε ότι ο προσφεύγων αμειβόταν κατά την απόκτηση της ειδικότητας, δεν προσέφερε τις υπηρεσίες του και η αποζημίωση που έπρεπε να καταβάλει, ήταν ένα αντιστάθμισμα στις δαπάνες που είχε υποβληθεί η Υπηρεσία.

Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΩΝ

Από την μεριά της Ελληνικής Κυβερνήσεως, προβλήθηκαν τα εξής επιχειρήματα ως προς την ουσία της υπόθεσης: α) υπήρξε γνώση της διάρκειας υποχρεωτικής παραμονής από τον προσφεύγοντα, β) ο προσφεύγων δεν ήταν υποχρεωμένος για την λήψη ιατρικής ειδικότητας, γ) η λήψη της ειδικότητας από τον προσφεύγοντα υλοποιήθηκε κατά προτεραιότητα και κατά την διάρκειά της μισθοδοτούνταν από το Δημόσιο ως στρατιωτικός ιατρός, δ) δεν τέθηκε θέμα αναλογικότητας του μέτρου από τη μεριά του προσφεύγοντος και ε) υπήρχε η δυνατότητα αποπληρωμής του προστίμου σε τμηματικές δόσεις.

Στον αντίποδα ο προσφεύγων προέβαλε ότι: α) προσέφερε τις υπηρεσίες του υπό το φόβο της κύρωσης, β) δεν είχε γνώση περί της πενταετούς υποχρέωσης παραμονής με την λήψη της ειδικότητας, γ) ο υπολογισμός της αποζημίωσης είναι γενικός και δεν υπολογίστηκε εξατομικευμένα στην περίπτωση του, δ) η άσκηση της ιατρικής παράλληλα και ιδιωτικά

23 Αξίζει να σημειώσουμε ότι το 2006, έτος στο οποίο παραιτήθηκε ο προσφεύγων, δεν ήταν σε ισχύ ο ν. 3883/2010, ο οποίος αύξησε τα συνολικά έτη που πρέπει να διαλυθούν σε έναν βαθμό προκειμένου ο αξιωματικός να προαχθεί στον επόμενο.

δεν αποτέλεσε αντισταθμιστικό μέτρο και ε) υποχρεώθηκε να εξοφλήσει άμεσα το ποσό της αποζημίωσης.

Κρίνεται λοιπόν σκόπιμο να εξετάσουμε το περιεχόμενο των επιχειρημάτων αυτών, προκειμένου να σταθμίσουμε τη βαρύτητά τους και να αναδείξουμε τη σημασία τους σε επίπεδο δημοσίου συμφέροντος. Κατ' αρχάς, το ζήτημα της γνώσης για την υποχρεωτική παραμονή το επικαλούνται και οι δυο πλευρές υπό την αντίθετη βέβαια όψη. Η Ελληνική Κυβέρνηση για να καταδείξει ότι ο προσφεύγων είχε γνώση επί του θέματος²⁴, ενώ ο προσφεύγων για να επικαλεστεί την άγνοιά του επί του ζητήματος²⁵. Σύμφωνα με το αρ. 8 του Αστικού Κώδικα (στο εξής ΑΚ), «άγνοια νόμου δεν συγχωρείται»²⁶. Ο ΑΚ μολονότι αναφέρεται σε ζητήματα ιδιωτικού δικαίου, και άρα δεν ρυθμίζει ζητήματα διοικητικής φύσεως όπως εν προκειμένω, θεσπίζει αυτήν την αρχή για να αποφύγει οποιαδήποτε συμπεριφορά αντίθετη προς την καλή πίστη. Πράγματι, ο προσφεύγων ακόμα κι αν δεν είχε υπόψιν του την υποχρέωση για τον επιπλέον χρόνο παραμονής που δημιουργούσε η λήψη ειδικότητας, όφειλε πάντα καλόπιστα να ερευνήσει σχετικά, προκειμένου να γνωρίζει το νομικό πλαίσιο περί του ζητήματος²⁷. Η διαδικασία μάλιστα αυτή θα έπρεπε να λάβει χώρα πριν την απόκτηση της ειδικότητας, και ειδικότερα πριν ακόμα την δήλωση συμμετοχής του στην διαδικασία επιλογής. Το δε ζήτημα της υποχρεωτικότητας της παραμονής δεν προκύπτει από την αντίστοιχη προκήρυξη για την λήψη ειδικότητας, αλλά ρυθμίζεται από το αρ. 64 ν.δ. 1400/1973, όπου ρυθμίζονται και άλλα ζητήματα σχετικά με την υπηρεσιακή κατάσταση των στρατιωτικών.

---

24 Βλ. σκέψη 68 της απόφασης.

25 Βλ. σκέψη 75 της απόφασης.

26 Παπαστερίου Η, «Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου», 2009, εκδ Σάκκουλας σελ 18 επ. και 70 επ., όπου αναφέρεται η σχέση ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου και ο ρόλος του νόμου.

27 Το εάν θα έπρεπε η υποχρέωση παραμονής να τίθεται στο κείμενο της οικείας προκήρυξης, δεν έχει τεθεί από τη νομολογία. Θεωρούμε ωστόσο, ότι για λόγους ασφάλειας δικαίου, θα έπρεπε να αναγράφεται ρητά σε ξεχωριστή παράγραφο. Ειδικά σε ό,τι αφορά τους στρατιωτικούς ιατρούς, τα συνολικά 23 έτη (6 έτη σπουδών και 17 έτη με την αποφοίτηση και την απόκτηση ειδικότητας), καταλαμβάνουν χρόνο μεγαλύτερο του ημίσεος της σταδιοδρομίας τους και του συνολικού συνταξίμου χρόνου, για την άμεση συνταξιοδότησή τους. Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψιν, ότι όταν κάποιος επιλέγει τη φοίτηση στις Παραγωγικές Σχολές των ΕΔ, δεν γνωρίζει συγκεκριμένα τις χρονικές προϋποθέσεις παραμονής μετά την αποφοίτησή του.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο είναι ότι η ειδικότητα αποκτήθηκε με μέριμνα της Υπηρεσίας, υπό την έννοια ότι ο ενδιαφερόμενος συμμετείχε στην σχετική προκήρυξη²⁸ και μάλιστα τοποθετήθηκε ως υπεράριθμος, προκειμένου να μην υπάρξει ο παραμικρός χρόνος αναμονής²⁹. Η απόκτηση ιατρικής ειδικότητας δεν αποτελεί απαραίτητο προσόν για τη διατήρηση της ιδιότητας του στρατιωτικού ιατρού³⁰. Το στοιχείο αυτό, το οποίο γίνεται δεκτό από το Δικαστήριο, πράγματι ευσταθεί ως ισχυρισμός από την μεριά της καθ'ής Ελληνικής Κυβερνήσεως. Έμμεσα πάντως, το αναγνωρίζει και ο προσφεύγων, στο βαθμό που ισχυρίζεται ότι η δαπάνη του Δημοσίου για τις σπουδές και την ειδικότητά του, δεν έχει εξατομικευμένο έρεισμα³¹.

Συναφές είναι και το επιχείρημα του προσφεύγοντος με τον ρόλο της διάταξης του αρ. 63 ν.δ. 1400/1973. Πράγματι, δεν διευκρινίζεται ο λόγος για τον οποίο εισάγεται εξαίρεση για τους ιατρούς από το σύνολο των στρατιωτικών, να ασκούν στον ιδιωτικό χρόνο επάγγελμα συναφές με τα καθήκοντα που έχουν αναλάβει στις Ένοπλες Δυνάμεις. Ωστόσο, δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι η απόκτηση της ειδικότητας αφ' εαυτής, συνιστά νόμιμο λόγο για αυτήν την εξαίρεση και, συνεπώς, για να λειτουργήσει ως αντίβαρο στην υποχρέωση παραμονής. Αντίθετα, η ειδικότητα αποτελεί μια μορφή μετεκπαίδευσης για τους στρατιωτικούς ιατρούς, η οποία επεκτείνει την υποχρέωση παραμονής, όπως και οι υπόλοιπες περιπτώσεις του αρ. 64 του νδ 1400/1973.

Η δυνατότητα αποπληρωμής του προστίμου σε δόσεις, η οποία δεν φάνηκε να ανακοινώθηκε στον προσφεύγοντα, λειτουργεί εξισορροπητικά σε περίπτωση οικονομικής αδυναμίας του στρατιωτικού για άμε-

28 Βλ. σκέψη 90 της απόφασης. Το Δικαστήριο μάλιστα, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ότι η πενταετής υποχρέωση, προέκυψε από την αποδοχή της πρόσκλησης από τη μεριά του προσφεύγοντος για απόκτηση ειδικότητας, θέλοντας να υπογραμμίσει την έλλειψη υποχρεωτικότητας για συμμετοχή σε αυτόν.

29 *ibid*

30 Μάλιστα, σύμφωνα με το αρ 63 παρ 4 νδ 1400/1973 οι στρατιωτικοί ιατροί (όπως οι οδοντίατροι και οι κτηνίατροι), κατ' εξαίρεση μπορούν εκτός ωραρίου να ιδιωτεύουν ως ιατροί σε χρόνο πέραν από το ωράριό τους. Αντίθετα, οι λοιποί στρατιωτικοί δεν μπορούν να απασχοληθούν σε ιδιωτική εργασία με αντικείμενο συναφές της ειδικότητάς τους, αλλά μόνο να διδάξουν σε δημόσιες ή ιδιωτικές σχολές.

31 Βλ. σκέψη 76 της απόφασης, όπου υποστηρίζεται ότι υπάρχει αδυναμία από μεριάς του Δημοσίου ως προς τον υπολογισμό της ακριβούς δαπάνης του για τον συγκεκριμένο στρατιωτικό.

ση αποπληρωμή του. Το Δικαστήριο πάντως, αποφάσισε ότι ο τρόπος αποπληρωμής έχει σημασία, στον βαθμό που ενδέχεται να διαταραχθεί η προστασία των ατομικών συμφερόντων του αποχωρούντος στρατιωτικού³². Πάντως, θεωρούμε ότι ο τρόπος αποπληρωμής έχει δευτερεύουσα σημασία στον βαθμό που το ζήτημα δεν είναι τόσο ο τρόπος ή ο χρόνος αποπληρωμής του προστίμου, αλλά το δικαιολογημένο (ή μη) της επιβολής του και του ύψους του.

Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ωστόσο δύο ζητήματα: η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας και το εύλογο συμφέρον του Δημοσίου και συγκεκριμένα των Ενόπλων Δυνάμεων, για παραμονή των στρατιωτικών στην Υπηρεσία για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, μετά την ορκωμοσία τους ως μονίμων Αξιωματικών ή Υπαξιωματικών. Η απάντηση στα ζητήματα αυτά, πέρα από την απόφαση του Δικαστηρίου στη συγκεκριμένη υπόθεση, θα βοηθήσει στην κατανόηση του εν λόγω μέτρου, στη χρησιμότητά του και τον σκοπό που εξυπηρετεί.

Η αρχή της αναλογικότητας³³ είναι μια θεμελιώδης αρχή συνταγματικής περιωπής³⁴, η οποία λειτουργεί «εγγυητικά για το σύστημα των συνταγ-

32 Βλ. σκέψεις 104-109 της απόφασης. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου, το Δικαστήριο αποφάσισε ότι όφειλε μεν να πληρώσει αλλά η προθεσμία που τάχθηκε στον προσφεύγοντα για άμεση αποπληρωμή του, δημιούργησε τις συνθήκες πίεσης και εξαναγκασμού του.

33 Βλ. αρ 25 παρ 1 Σ «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας».

34 Η αναλογικότητα αποτελείται από τα επιμέρους κριτήρια της προσφορότητας, της αναγκαιότητας και της *stricto sensu* αναλογικότητας. Πάντως, η αρχή αυτή δεν ήταν ανέκαθεν ενταγμένη στο κείμενο του Συντάγματος, αλλά προστέθηκε με την αναθεώρηση του 2001. Πριν από αυτό, είχε εμφανιστεί στη νομολογία για πρώτη φορά με την 2112/1984 ΣτΕ, η οποία έκρινε την αίτηση ακυρώσεως του «Πανελληνίου Συλλόγου Αγιογράφων» κατά υπουργικής απόφασης (της υπ' αριθ. 64902/15-10-1982, ΦΕΚ 951/19-11-1982) και αποφάνθηκε ότι η τήρηση της αρχής αυτής είναι αναγκαία προϋπόθεση για την επιβολή περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα.

ματικών δικαιωμάτων»³⁵. Έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για τον νομοθέτη, την διοίκηση και τον δικαστή, είτε στον έλεγχο των εκτελεστών πράξεων της διοίκησης κατόπιν αίτησης ακυρώσεως είτε κατόπιν παρεμπόπτοντος ελέγχου συνταγματικότητας των νομοθετικών ρυθμίσεων³⁶. Εν προκειμένω, αντικείμενο εξέτασης είναι η τήρηση της αρχής από τον νομοθέτη κατά την θέσπιση του μέτρου της υποχρεωτικής παραμονής για τους στρατιωτικούς.

Από τη γραμματική ερμηνεία της συνταγματικής διατάξεως, προκύπτει ότι ο νομοθέτης είναι υποχρεωμένος να σέβεται και να τηρεί αυτήν την αρχή³⁷. Μάλιστα, προϋποτίθεται ότι η λήψη ενός μέτρου από τον νομοθέτη οδηγεί στον περιορισμό (της άσκησης) ενός άλλου δικαιώματος, οπότε δημιουργείται μια σύγκρουση μεταξύ του γενικού-δημοσίου συμφέροντος και ενός δικαιώματος³⁸. Εξάλλου, είναι λογικά αδύνατο να δημιουργηθεί σύγκρουση ανάμεσα σε ομόρροπα έννομα συμφέροντα³⁹. Και όπως σε κάθε περίπτωση σύγκρουσης εννόμων συμφερόντων, από την τελική στάθμιση ένα από τα δύο θα υποχωρήσει καταλαμβάνοντας τον «ζωτικό χώρο» που αφήνει το άλλο.

Το πρώτο κριτήριο για την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας είναι η προσφορότητα – καταλληλότητα του μέτρου, δηλαδή με το ληφθέν μέτρο να εξυπηρετείται ο τιθέμενος σκοπός. Προϋποτίθεται, ότι ο σκοπός που έχει τεθεί, είναι σύμφωνος με τους κανόνες της έννομης τάξης. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις η νομολογία, απάντησε στο ερώτημα της καταλληλότητας, με έναν αρνητικό προσδιορισμό, ορίζοντας δη-

---

35 Μανιτάκης Αντ., «Συνταγματική οργάνωση του κράτους», 2009, εκδ Σάκκουλας, σελ. 58 επ.

36 Ορφανουδάκης Σ., «Η αρχή της αναλογικότητας», εκδ Σάκκουλα, 2003, σελ. 202

37 Μάνεσης Αρ., «Συνταγματικό Δίκαιο», εκδ. Σάκκουλας, 1980 σελ. 158, ο οποίος επισημαίνει ότι η γενικότητα και η ενδεχόμενη αοριστία ορισμένων συνταγματικών κανόνων, δεν αλλοιώνει την νομική τυπική ισχύ τους. Για την εισαγωγή της αρχής αυτής «του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού», την ανάγκη ενσωμάτωσης κανόνων «των εννόμων τάξεων» κρατών χωρών και την επιρροή του δικαίου Ευρωπαϊκής Ένωσης, Κοντιάδης Ξ., «Η αναθεώρηση του Συντάγματος», εκδ Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2000, σελ. 27.

38 Ανθόπουλος Χ., Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία, Επιστημονική Διεύθυνση, Σπυρόπουλος Φ., Κοντιάδης Ξ., Ανθόπουλος Χ., Γεραπετρίτης Γ., Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, 2017, σελ 709

39 Μανιτάκης Αντ., «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», 1978, σελ. 437 επ.

λαδή πότε ένα μέτρο δεν είναι απρόσφορο και δη καταδήλως⁴⁰. Σε δεύτερο επίπεδο ερευνάται η αναγκαιότητα του ληφθέντος μέτρου. Μέσα από την στάθμιση που πραγματοποιείται στο επίπεδο αυτό, εξετάζεται αν υπήρχαν άλλα ηπιότερα διαθέσιμα μέτρα για να εξυπηρετηθεί ο επιδιωκόμενος σκοπός. Εάν κριθεί ότι υπήρχαν άλλα λιγότερο επαχθή -αλλά εξίσου αποτελεσματικά μέτρα ή μέσα-, τότε παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας και θα πρέπει το μέτρο να ανακληθεί προκειμένου να εφαρμοστεί κάποιο ηπιότερο. Η προσφορότητα και η αναγκαιότητα, είναι προϋποθέσεις για την περαιτέρω εξέταση της συνάφειας του μέτρου προς τον επιδιωκόμενο σκοπό⁴¹.

Το τελικό στάδιο είναι η εξέταση της *stricto sensu* (εν στενή εννοία) αναλογικότητας. Για να φτάσουμε στο στάδιο αυτό, θα πρέπει προηγουμένως το μέτρο να έχει κριθεί ως πρόσφορο και αναγκαίο· αν δεν πληρούνται αυτές οι προϋποθέσεις, τότε οποιοσδήποτε περαιτέρω έλεγχος είναι άνευ αντικειμένου⁴². Σε αυτό το στάδιο γίνεται μια στάθμιση κόστους-οφέλους, μεταξύ του περιοριζόμενου ατομικού δικαιώματος και της ωφέλειας που θα προκύψει για το ευεργετούμενο (εν προκειμένω δημόσιο) συμφέρον. Πρόκειται για μια λογική διαδικασία, απαραίτητη για τον δικαιολογημένο και εν τέλει νόμιμο χαρακτήρα του αξιολογούμενου μέτρου. Έτσι, αν οι δυσμενείς συνέπειες είναι υπέρμετρες -δυσανάλογες, τότε αμφισβητείται έντονα η συνολική ωφέλεια από τον επιβαλλόμενο περιορισμό, χωρίς ωστόσο να σημαίνει ότι ένας εξαιρετικής σημασίας σκοπός, δεν μπορεί κατά περίπτωση να δικαιολογήσει έναν ευρείας έκτασης περιορισμό επιμέρους δικαιωμάτων⁴³.

Στην εξεταζόμενη περίπτωση, ο δημόσιος σκοπός που υπηρετείται είναι η ανάγκη παραμονής των στρατιωτικών στην ενεργό υπηρεσία, για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Το δικαίωμα το οποίο περιορίζεται, είναι η ελευθερία της επιλογής και άσκησης του επαγγέλματος, ως

---

40 Βλ. 2153/1989 ΣτΕ, 268/1993 ΣτΕ και 343/1993 ΣτΕ.

41 Για το ζήτημα της συνταγματικής αρχής της συνάφειας και την έννοια του γενικού συμφέροντος, η θεωρία δεν έχει ενιαία στάση, καθώς άλλοτε ταυτίζεται με την έννοια της καταλληλότητας και άλλοτε αντιμετωπίζεται ως ένα διακριτό επίπεδο αξιολόγησης της αρχής της αναλογικότητας. (ενδεικτικά) Χρυσόγονος Κ., «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα», εκδ. Σάκκουλας, 2006 σελ 93 επ.

42 *ibid*

43 Ορφανουδάκης Σ., ο.π., σελ 40 και αποφ 32/2018 ΟΛΕΛΣυν.

ειδικότερη πτυχή του δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας (αρ. 5 παρ. 1 Σ). Το πεδίο σύγκρουσης του ατομικού δικαιώματος με το δημόσιο συμφέρον δημιουργείται στο σημείο εκείνο, κατά το οποίο ο εκάστοτε στρατιωτικός επιλέγει να αποχωρήσει από τις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων, πριν την συμπλήρωση του καθορισμένου χρόνου υπηρεσίας. Μολονότι πλέον δίνεται η δυνατότητα αυτή στους στρατιωτικούς, η αποχώρηση συνεπάγεται την καταβολή αποζημίωσης προς το Δημόσιο.

Για την κανονιστική αξιολόγηση αυτού του μέτρου, πρέπει να ληφθεί υπόψιν κατ' αρχήν η αρχή της αναλογικότητας, η οποία όπως ανωτέρω επισημάναμε, περιλαμβάνει τον επιμέρους έλεγχο της προσφορότητας, της αναγκαιότητας και της *stricto sensu* αναλογικότητας. Πράγματι, πρόκειται για ένα μέτρο, το οποίο υπηρετεί τον σκοπό για τον οποίο ετέθη. Η αποζημίωση, συναφής με τον μισθό και τα έτη υπηρεσίας του στρατιωτικού, λειτουργεί αποτρεπτικά προς εκείνους που επιθυμούν να αποχωρήσουν. Αυτό άνευ ετέρου, καθιστά το μέτρο κατάλληλο, καθώς υπάρχει εμφανής και αναντίρρητη σύνδεση του μέτρου προς τον σκοπό. Αρκεί δηλαδή, ότι τελολογικά η θέση σε ισχύ του μέτρου αποζημίωσης, εξυπηρετεί τον τιθέμενο σκοπό της παραμονής στην ενεργό υπηρεσία των στρατιωτικών.

Σε επόμενο στάδιο, πρέπει να αξιολογηθεί η αναγκαιότητα λήψης του εν λόγω μέτρου, δηλαδή κατά πόσο το μέτρο είναι το λιγότερο επαχθές. Αυτό βέβαια προκύπτει κατόπιν σύγκρισης με άλλα τυχόν ισοδύναμα μέτρα που θα υπηρετούσαν εξίσου σημαντικά τον σκοπό. Πράγματι υπάρχουν και άλλα μέτρα, τα οποία μάλιστα δεν θα είχαν την μορφή αντικινήτρου για την αποχώρηση από την ενεργό υπηρεσία, όπως θα ήταν μια ενδεχόμενη εφάπαξ χρηματική παροχή (*bonus*)⁴⁴ με την συμπλήρωση ορισμένου χρόνου υπηρεσίας. Τα μέτρα αυτά όμως θα ήταν αμφιβόλου αποτελεσματικότητας, καθότι και πάλι θα ήταν πρόσφορα για τον σκοπό τους, ωστόσο δεν έχουν αυτόν τον έντονα αποτρεπτικό χαρακτήρα · με άλλα λόγια δεν διασφαλίζεται άνευ ετέρου η παραμονή

---

44 Bernard Rostker, «Time for a change: Developing a new officer military personnel system for the 21st century», Rand Corporation Monograph, 2002 και Βλ. John Aushink and David A. Wise, «The Military Pension, Compensation, and Retirement of US Air Force Pilots», University of Chicago Press, May 1993. Σχετικά με το ύψος του μόνου και τις προϋποθέσεις χορήγησής του, Jim Absher, 2022 Blended Retirement Continuation Pay Rates, Military.com, 3 Δεκ 21.

των στρατιωτικών στην ενεργό υπηρεσία. Εξάλλου, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι δίνεται η δυνατότητα αποχώρησης -μια συνθήκη η οποία όπως είδαμε δεν ήταν δεδομένη κατά την θέση σε ισχύ του ν.δ. 1400/1973- και αποπληρωμής της αποζημίωσης σε τμηματικές δόσεις. Ο επαχθής χαρακτήρας του μέτρου, μετριάζεται και από το γεγονός ότι προϊόντος του χρόνου, όσο δηλαδή αυξάνονται τα έτη υπηρεσίας του στρατιωτικού, μειώνεται το ποσό της αποζημίωσης, μέχρι να απαλειφθεί. Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη ισοδύναμων μέτρων πρέπει να αναζητείται προσεκτικά, προκειμένου να μην αναιρεθεί εν τοις πράγμασι η σημασία του σκοπού τον οποίο υπηρετούν⁴⁵.

Το μείζον ζήτημα στην προκειμένη περίπτωση είναι η εντελώς οριακή σύγκρουση του ατομικού δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας⁴⁶ με το δημόσιο συμφέρον, ήτοι την στελέχωση των ΕΔ⁴⁷. Αναμφίβολα, η επιλογή επαγγέλματος, είναι μείζον ζήτημα για κάθε άνθρωπο, ο οποίος έχει δικαίωμα να συμμετάσχει σε διαγωνιστικές διαδικασίες πρόσληψης⁴⁸ στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, υπό καθεστώς ισότητας με τους υπόλοιπους συνυποψηφίους, να ιδιωτεύει ως ελεύθερος επαγγελματίας ή αυτοαπασχολούμενος ή να ασκήσει οποιαδήποτε αγροτική δραστηριότητα (ακόμα και να παραμείνει άεργος). Από αυτό το δικαίωμα, απορρέει και η παραίτηση από οποιαδήποτε εργασία ή θέση δημόσιας υπηρεσίας⁴⁹ και η αλλαγή επαγγελματικού πεδίου. Πρόκειται για ένα δικαίωμα με ισχυρά συνταγματικά ερείσματα, το οποίο τελεί υπό την προστασία της ίδιας της Πολιτείας.

Αφετέρου, εμφανίζεται η ανάγκη του Κράτους για τη στελέχωση των Ενόπλων Δυνάμεων με μόνιμα, έμπειρα και ικανά στελέχη για την απο-

---

45 Ανθόπουλος Χ., «Σύνταγμα, κατ'άρθρο ερμηνεία», εκδ. Σάκκουλα, 2017, σελ 700 επ.

46 Χρυσόγονος, ο.π., σελ 175, Μάνεσης Α., «Ατομικές Ελευθερίες», 1982, σελ 119 και Δαγτόγλου Π, «Ατομικά Δικαιώματα», 1991, σελ 1144 επ.

47 Πατεράκης Η., Στρατιωτικές συντάξεις: νομικό πλαίσιο και προοπτική μίας νέας αρχιτεκτονικής, εκδ Νομική Βιβλιοθήκη, 2023, σελ 295, 351 και 412, για το πώς διάφοροι παράγοντες -ακόμα και το συνταξιοδοτικό σύστημα- επηρεάζουν την επάνδρωση των Ενόπλων Δυνάμεων. Για τη σημασία της επάνδρωσης των ΕΔ, βλ. 2491/2015 ΟΛΣΤΕ και 3655/2013 ΟΛΣΤΕ.

48 Μαυρομούστακου Ή., «Η αξιολόγηση των δημοσίων υπαλλήλων, πρόσληψη και υπηρεσιακή εξέλιξη», Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ 45 επ.

49 Τάχος Α.Ι. -Συμεωνίδης Ι.Λ., ο.π., σελ 1535 επ.

τελεσματικότερη επίτευξη της Εθνικής Άμυνας⁵⁰. Η αποστολή εξάλλου των Ενόπλων Δυνάμεων⁵¹, προϋποθέτει την διατήρηση της μαχητικής ικανότητας⁵² των στρατιωτικών σε ένα υψηλό επίπεδο⁵³, το οποίο διαμορφώνεται όχι μόνο από την διατήρηση χαμηλού του ηλικιακού μέσου όρου, αλλά και από την εμπειρία και την συνεχή εκπαίδευσή τους. Κατά συνέπεια, η Πολιτεία έχει ένα εύλογο συμφέρον, να προχωρήσει στη λήψη μέτρων που θα εξασφαλίσουν τους σκοπούς που υπηρετεί η «εθνική άμυνα». Το μέτρο της υποχρεωτικής παραμονής για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα δεν είναι μόνο ζήτημα λογιστικό, δηλαδή απόσβεσης των δαπανών στις οποίες προέβη η Πολιτεία για την εκπαίδευση και διαβίωση του κάθε στρατιωτικού. Πολύ περισσότερο είναι μέτρο που εξυπηρετεί την ίδια τη λειτουργία και την αποστολή των Ενόπλων Δυνάμεων. Απέναντι λοιπόν στο ατομικό δικαίωμα και το δημόσιο συμφέρον, πρέπει να δεχθούμε ότι ορθώς, δίνεται προβάδισμα στο δεύτερο^{54,55}. Το δε ζήτημα της αναπροσαρμογής του ύψους της αποζημίωσης, έχει ήδη τεθεί από το ILO (International Labor Organization) και ενδεχομένως να απασχολήσει στο εγγύς μέλλον τον νομοθέτη⁵⁶.

Στη στάθμιση μεταξύ του ατομικού δικαιώματος και του δημοσίου συμφέροντος, πρέπει να δεχθούμε ότι ορθώς, δίνεται προβάδισμα στο δεύ-

50 Βλ. Εισηγητική έκθεση του ν 2768/1993 επί του αρ 13, όπου επισημαίνεται η ανάγκη δημιουργίας κινήτρων για παραμονή των στρατιωτικών στην ενεργό υπηρεσία.

51 Βλ. αρ 1 του πδ 130/1984, «Η αποστολή του Στρατού είναι, να εξασφαλίζει την άμυνα της Χώρας, να υπερασπίζει την Εθνική ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Πατρίδας.»

52 Η μαχητική ικανότητα των ΕΔ για την εκτελεστική εξουσία αποτελεί μία διαχρονική επιδίωξη του νομοθέτη. Ενδεικτικά, βλ. Πρακτικά Συνεδρίασης ΞΗ, 7 Φεβρουαρίου 2023, σελ 46, όπου ο Υφυπουργός Άμυνας, κ. Χαρδαλιάς Ν., συνδέει τη μαχητική ικανότητα με την εθνική ασφάλεια, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο την σημασία της.

53 Χαρακόπουλος Μ., Πρακτικά Συνεδρίασης ΚΕ' της Βουλής, 14 Σεπτεμβρίου 2010, σελ 90, ο οποίος τονίζει ότι «η φυσική αντοχή και η προσήλωση» που ταυτίζονται σε ορισμένα καθήκοντα, είναι συστατικά της «νεαρής ηλικίας» των στρατιωτικών. Επίσης, Παυλόπουλος Π., Πρακτικά Συνεδρίασης ΡΞΕ' της Βουλής, 14 Ιουλίου 2010, σελ 44, ο οποίος συνδέει άμεσα την εκτέλεση της υπηρεσίας των στρατιωτικών μέχρι μία ορισμένη ηλικία, με το συμφέρον της χώρας.

54 Βλ. 1024/2019 ΕλΣυν (σκέψη 6) και 2491/2015 ΟΛΕΛΣυν.

55 Βλ. 1139/2017 ΟΛΕΛΣυν.

56 Βλ. Direct Request (CEACR) - adopted 2019, published 109th ILC session (2021), ILO, https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID:3998090.

τερο⁵⁷. Το μέτρο της υποχρεωτικής παραμονής για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, δεν είναι πρωτίστως ζήτημα λογιστικό, δηλαδή απόσβεσης των δαπανών στις οποίες προέβη η Πολιτεία για την εκπαίδευση και διαβίωση του κάθε στρατιωτικού. Πολύ περισσότερο είναι μέτρο που εξυπηρετεί την ίδια τη λειτουργία και την αποστολή των Ενόπλων Δυνάμεων⁵⁸.

Η προτεραιότητα κάθε έννομης τάξης, δεν θα πρέπει να είναι η πάση θυσία παραμονή των στρατιωτικών στις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων⁵⁹. Πιο αναλυτικά, μπορεί μεν να διασφαλίζεται η έως ένα χρονικό σημείο παραμονή τους στην ενεργό υπηρεσία, ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο και σκόπιμο να αξιολογήσουμε τον χρόνο αυτό, σε συνάρτηση με τη συνολική διάρκεια της ενεργού υπηρεσίας. Ο χρόνος αυτός λοιπόν, εξασφαλίζει ότι από τη χρονική στιγμή της κατάταξης, ένας στρατιωτικός παραμένει «εν ενεργεία», για διάστημα που υπολείπεται κατά πολύ του ημίσεος του συνολικού χρόνου υπηρεσίας⁶⁰. Συγκεκριμένα, η υπηρεσία διαρκεί τριανταπέντε (35) έτη, οπότε τη χρονική στιγμή της λήξης του χρόνου υποχρεωτικής παραμονής, ο μεν Υπαξιωματικός βρίσκεται στον 8^ο χρόνο υπηρεσίας, ο δε Αξιωματικός στον 12^ο. Αυτό φυσικά συνεπάγεται ότι αν γίνει χρήση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος της παραίτησης (εκούσιας αποστρατείας), τότε δεν αποκλείεται να δημιουργηθεί μία απότομη αναστροφή της ιεραρχικής πυραμίδας των ΕΔ, σε ό,τι αφορά το μείζον ζήτημα της επάνδρωσής τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Με άλλα λόγια, αυτό το οποίο καλείται ο νομοθέτης να αντιμετωπίσει, είναι η δημιουργία αυτών των -μισθολογικών, υπηρεσιακών και συντα-

57 Βλ. 1024/2019 ΕλΣυν (σκέψη 6) και 2491/2015 ΟΛΕΛΣυν.

58 Βλ. 1139/2017 ΟΛΕΛΣυν.

59 Warner John T., *Thinking about military retirement*, CAN, 2006, σελ 14 επ.

60 Τα έτη προκύπτουν ως εξής: για τέσσερα (4) + οκτώ (8) = δώδεκα (12) έτη. Τα 4 έτη είναι τα έτη φοίτησης των Αξιωματικών στα ΑΣΕΙ, πλην ορισμένων ειδικοτήτων όπου έχουμε 5 ή 6 φοίτησης, οπότε διασφαλίζεται δεκαπενταετής και δεκαοκταετής παραμονή (ή παραμονή για είκοσι τρία αν οι ιατροί λάβουν και ειδικότητα με μέριμνα της Υπηρεσίας). Τα 8 (ή 10 για φαρμακοποιούς, κτηνιάτρους, οδοντιάτρους ή 12 για ιατρούς) είναι το διπλάσιο της φοίτησης. Για δε τους Υπαξιωματικούς, ο χρόνος παραμονής είναι συνολικά τρία (3) + πέντε (5) = οκτώ (8), όπου 3 είναι τα έτη φοίτησης και 5 τα υποχρεωτικά έτη παραμονής πριν την αποχώρηση.

ξιοδοτικών⁶¹- προϋποθέσεων που θα δημιουργήσουν ένα ευμενές και ελκυστικό περιβάλλον τόσο για τους εν ενεργεία στρατιωτικούς όσο και για τους «μελλοντικούς»⁶². Αυτή η θέση υιοθετείται εξάλλου από πολλά κράτη του εξωτερικού. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ δίνεται μεταξύ του όγδοου (8^{ου}) και του δωδέκατου (12^{ου}) έτους υπηρεσίας, ένα «μπόνους» παραμονής, η λήψη του οποίου συνεπάγεται την παραμονή του στρατιωτικού (λήπτη της παροχής) για επιπλέον πέντε (5) έτη, ενώ παράλληλα δίνεται η δυνατότητα συνταξιοδότησης με τη συμπλήρωση μόλις είκοσι (20) ετών υπηρεσίας⁶³. Τα αντίστοιχα ελάχιστα έτη υπηρεσίας για συνταξιοδότηση στο ΗΒ είναι μόλις δύο (2) έτη⁶⁴. Αυτά τα ενδεικτικώς αναφερόμενα μέτρα, ιδίως στις ΗΠΑ, τίθενται με γνώμονα την εξασφάλιση των στρατιωτικών στην ενεργό υπηρεσία για το μέγιστο δυνατό χρόνο. Την άποψη αυτή απηχούν και οι αντίστοιχες διατάξεις του ν.δ. 1400/1973, με διαφορετική βέβαια προσέγγιση.

Ωστόσο, το ζήτημα περί της υποχρεωτικής παραμονής -όπως και ο καθορισμός ενός απώτατου χρονικού σημείου παραμονής στην ενεργό υπηρεσία, μετά το οποίο το στέλεχος θα αποστρατεύεται, άρα και θα συνταξιοδοτείται- απαιτείται να εξετάζεται συνολικά, με γνώμονα τις υπηρεσιακές ανάγκες και τον ανταγωνισμό με τον ιδιωτικό τομέα⁶⁵. Αυτό

---

61 Πατεράκης Η., «Συνταξιοδότηση και αποστρατεία στις Ένοπλες Δυνάμεις: μία αμφιλεγόμενη σχέση με ποικίλλες προεκτάσεις», εκδ. Ένωση Ελλήνων Δημοσιολόγων, 2023 σελ. 77.

62 Για την επίδραση των συνταξιοδοτικών αλλαγών στην επιλογή ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, βλ. 1^η Ειδική Συνεδρίαση της ΟΛΕΛΣυν 2016 και Πατεράκης Η., ο.π., σελ 417.

63 Cahalan Zachary και Faber Isaac J., Evaluating the military retirement system an adaptive choice based conjoint analysis approach, Department of Systems Engineering United States Military Academy at West Point, 29 Απριλίου 2015, σελ 2.

64 Kirk-Wade Esme, UK defence personnel statistics, House of Commons, 23 Αυγούστου 2022, σελ. 17.

65 Σε αυτήν την προβληματική, ο ανταγωνισμός δημοσίου τομέα με τον ιδιωτικό, είναι ένα διαχρονικό ζήτημα, το οποίο έχει απασχολήσει και κράτη του εξωτερικού. Συναφές ζήτημα, όσον αφορά τους στρατιωτικούς ιατρούς αποτελεί και η διαφοροποίηση της μισθολογικής -και όχι μόνο- αντιμετώπισης μεταξύ αυτών και ειδικευόμενων ιατρών του ΕΣΥ, εγείροντας ζητήματα παραβίασης της αρχής της ισότητας, ειδικότερη πτυχή της οποία είναι η άνιση μεταχείριση προσώπων που τελούν υπό όμοιες συνθήκες. Η δε ομοιότητα, θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της απόκτησης ειδικότητας, των προϋποθέσεων κτήσης της, της μετέπειτα αξιοποίησής της, αλλά και του μισθολογικού πλαισίου που διέπει τις δύο κατηγορίες κατά τη διάρκεια απόκτησης της ειδικότητας. (ενδεικτικά) Ausink John and. Wise David A. Wise, «The Military Pension, Compensation, and Retirement of US Air Force Pilots», εκδ. University of Chicago Press, May 1993, σελ 85

που επιβάλλεται να ληφθεί υπόψιν, είναι η σκοπιμότητα που εξυπηρετείται σε κάθε περίπτωση -εν προκειμένω η στελέχωση των ΕΔ της χώρας- και συγκεκριμένα εάν τα μέσα -κίνητρα παραμονής ή αντικίνητρα αποχώρησης- εξυπηρετούν τον τιθέμενο σκοπό. Κι αυτό ελέγχεται με έναν μόνο τρόπο: διαπιστώνοντας με αριθμητικά στοιχεία και δεδομένα εάν εντός συγκεκριμένου χρονικού εύρους, μειώνονται οι αποχωρήσεις των εν υπηρεσία στελεχών -πλην όσων αποστρατεύονται για συνταξιοδοτικούς ή άλλους υπηρεσιακούς λόγους- και αυξάνεται ή τουλάχιστον παραμένει σταθερός ο αριθμός όσων κατατάσσονται στις ΕΔ. Επειδή δε, πρόκειται για έναν κατ' αρχήν έλεγχο σκοπιμότητας, είναι αρκετά πιθανό ο εκάστοτε δικαστής να μην υπεισέλθει σε τόσο λεπτομερή εξέταση του ζητήματος, εκφεύγοντας έτσι του ελέγχου νομιμότητας μιας κανονιστικής πράξης⁶⁶. Για τον λόγο αυτό, το ζήτημα εναποτίθεται στον ίδιο τον εθνικό νομοθέτη.

---

66 Γέροντας Απ., *Επιτομή Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου*, εκδ Σάκκουλας, 2014, σελ 20 επ. και Χρυσόγος Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ Σάκκουλας, 2003, σελ 134 επ., όπου οριοθετείται και η έκταση του δικαστικού ελέγχου νομιμότητας των τυπικών νόμων.

Υπολοχαγός (ΝΟΜ) Μυρτώ Παντελάκη

Η ΡΗΤΡΑ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ ΣΕ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ: ΝΟΜΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με πρόσφατο Δελτίο Τύπου που εξέδωσε ο Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου ('NATO'), η Ελλάδα επένδυσε κατά το έτος 2021 το 3.82% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος ('ΑΕΠ') στο τομέα των αμυντικών δαπανών, γεγονός που την καθιστά το κράτος-μέλος του NATO με το υψηλότερο ποσοστό επενδύσεων στον αμυντικό προϋπολογισμό,¹ ακολουθούμενη από τις ΗΠΑ (3,52% το 2021). Τα ποσοστά αυτά αποτυπώνουν, μεταξύ άλλων, την σημασία που καταλαμβάνει ο τομέας της εθνικής άμυνας στην ελληνική οικονομία, είτε αυτή μεταφράζεται με την αγορά εκσυγχρονισμένου στρατιωτικού εξοπλισμού είτε με λοιπές δαπάνες που στοχεύουν στην ενίσχυση της παρουσίας των ενόπλων δυνάμεων στην συνοριακή ζώνη.

Κατ' αντιστοιχία, στις συμβάσεις που συνάπτονται στο τομέα της άμυνας διακυβεύονται τεράστια οικονομικά συμφέροντα και, συνεπώς, η ακριβής διατύπωση των συμβατικών όρων είναι βαρύνουσας σημασίας για την μετέπειτα εξέλιξη της σύμβασης, αλλά και για την έκβαση οποιασδήποτε διαφοράς ανακύψει από την συμβατική σχέση. Ένας από τους ουσιώδεις όρους στις συμβάσεις μεταξύ κυβερνητικών φορέων του τομέα της άμυνας και ιδιωτικών εταιρειών κατασκευής στρατιωτικού εξοπλισμού είναι η ρήτρα επίλυσης διαφορών, η οποία συχνά συναντάται σε ξεχωριστό άρθρο της σύμβασης και φέρει τον τίτλο «Επίλυση Διαφορών – Διαιτησία» ή παράφραση αυτού.

Ο λόγος που μία τέτοια ρήτρα παρίσταται ουσιώδης και ιδιαζόντως σημαντική σχετίζεται με την πολυπλοκότητα των συμβάσεων αυτών: ακόμα και σε περιπτώσεις που οι συμβατικοί όροι είναι σαφείς και οι κρατικοί φορείς συνεργάζονται ομαλά με τον αντισυμβαλλόμενο, δεν είναι σπάνιο μελλοντικά να ανακύπτουν διαφωνίες είτε σχετικά με την ποιό-

1 NATO Public Diplomacy Division, 'Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2020)' (NATO Press Release, 11 June 2014) <https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/6/pdf/210611-pr-2021-094-en.pdf>.

τητα του έργου που παραδόθηκε ή του υλικού που χρησιμοποιήθηκε, είτε σχετικά με την ορθή εφαρμογή των οικονομικών διατυπώσεων που περιλαμβάνονται στη σύμβαση (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκπρόθεσμη ή η μη καταβολή των δόσεων για την αποπληρωμή των υπηρεσιών που παρασχέθηκαν).² Στις περιπτώσεις αυτές έρχεται στο προσκήνιο η ρήτρα επίλυσης διαφορών, η οποία προβλέπει το δικαιοδοτικό όργανο που θα επιληφθεί της διαφοράς, ως το μοναδικό αρμόδιο να εξετάσει, να ερμηνεύσει και να αποφανθεί για την εφαρμογή των όρων της σύμβασης.

Στο πλαίσιο αυτό και μέχρι πρόσφατα, ο όρος «διαιτησία» δεν κατείχε επιφανή ρόλο. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια επιλέγεται όλο και συχνότερα, αν όχι κατ' αποκλειστικότητα, ως τρόπος επίλυσης διαφορών που ανακύπτουν από συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που το αντισυμβαλλόμενο μέρος δεν έχει την έδρα του στην ελληνική επικράτεια. Με το παρόν άρθρο επιχειρείται μια προσπάθεια εμβάθυνσης και ανάλυσης της έννοιας της διεθνούς διαιτησίας, επαναπροσδιορίζοντας στο Μέρος I αυτού τη σημασία της έννοιας και τις πρακτικές συνέπειες της επιλογής της διεθνούς διαιτησίας στην επίλυση διαφορών μεταξύ Κράτους και ιδιώτη. Ταυτόχρονα, προκειμένου να υιοθετηθούν οι καλύτερες δυνατές πρακτικές διατύπωσης της ρήτρας διαιτησίας, με άλλα λόγια, προκειμένου να διατυπωθεί σε ένα συμβόλαιο μία ρήτρα διαιτησίας χωρίς νομικές ασάφειες και κενά, καθίστανται αναγκαία η μελέτη της διεθνούς πρακτικής σε αντίστοιχες συμβάσεις που συνάπτονται με ιδιώτες (Μέρος II). Μία «παθολογική» ρήτρα διαιτησίας συνεπάγεται μόνο περαιτέρω δικαστικά έξοδα και αγώνες για τα διάδικα μέρη, προκειμένου να αποφασιστεί η εγκυρότητα αυτής και κατά συνέπεια, αν η επίλυση της διαφοράς θα γίνει μέσω της διαιτησίας ή των εθνικών δικαστηρίων. Αντιθέτως, με μία σαφή και λειτουργική ρήτρα διαιτησίας επιτυγχάνεται η επίλυση της διαφοράς με το μικρότερο δυνατό κόστος.

ΡΗΤΡΑ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ: ΈΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Οι συμβάσεις που συνάπτονται από τις Ένοπλες Δυνάμεις και αφορούν στην προμήθεια στρατιωτικού εξοπλισμού αποτελούν, κατά βάση, ερ-

2 Robert Braucher, 'Arbitration Under Government Contracts' (1952) 17 Law and Contemporary Problems 473.

γαλείο του Δημοσίου για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του στον τομέα της εθνικής άμυνας. Στο πλαίσιο αυτό το Κράτος συμβάλλεται με ιδιωτικούς φορείς, εγχώριους και μη, προσδίδοντας στη σύμβαση μία διάσταση δημόσιου συμφέροντος, η οποία διαφοροποιεί τις συμβάσεις που συνάπτει το Κράτος με τις αντίστοιχες που συνάπτονται μεταξύ ιδιωτών. Μολονότι η σχέση μεταξύ δημοσίων συμβάσεων και δημοσίου δικαίου έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς επιστημονικής ανάλυσης, η χρήση ρητρών διαιτησίας σε συμβάσεις του Κράτους με ιδιώτες και οι πρακτικές συνέπειες της εισαγωγής της ρήτρας αυτής στο συμβατικό κείμενο δεν έχει απασχολήσει εξίσου τη νομική κοινότητα.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΣΤΕΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ως «διαιτησία» ορίζεται η συμβατικά επιλεγμένη εκδίκαση ορισμένης διαφοράς από διαιτητές αντί δικαστών των εθνικών δικαστηρίων. Η διαιτησία αποτελεί την κατεξοχήν εκδήλωση της ιδιωτικής αυτονομίας των μερών στο πεδίο απονομής της δικαιοσύνης, τα οποία με τη βούλησή τους αφαιρούν την διαφορά τους από τη δικαιοδοσία του νόμιμου δικαστή που διαφορετικά θα τους όριζε ο νόμος κατά την έννοια του άρθρου 8 § 1 του Συντάγματος.³ Πρόκειται ουσιαστικά για «ιδιωτική» απονομή της δικαιοσύνης, καθώς τα μέρη δύνανται να επιλέξουν τους διαιτητές, οι οποίοι και θα κρίνουν τις αναφερόμενες διαφορές τους, το είδος των υπαγόμενων σε αυτούς διαφορών και άλλα διαδικαστικά ζητήματα που συμβάλλουν στην επίλυση της διαφοράς με ταχύτερο, οικονομικότερο και ασφαλέστερο τρόπο.

Στην Ελλάδα η διαιτησία διέπεται από διαφορετικά νομοθετήματα ανάλογα με το αν πρόκειται για εσωτερική ή εθνική διαιτησία ('domestic arbitration') ή για διεθνή διαιτησία ('international arbitration'). Ο Ελληνικός Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας ('ΚΠολΔ') στα άρθρα 867-903 ρυθμίζει με λεπτομέρεια την εσωτερική διαιτησία. Η διεθνής διαιτησία διέπεται πλέον από το Ν. 5016/2023, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ στις 4 Φεβρουαρίου 2023. Στην παράγραφο 2 του άρθρου 3 του νόμου αυτού διευκρινίζεται και το κριτήριο με βάση το οποίο μία διαιτησία διακρίνεται σε εθνική ή διεθνή: κρίσιμη είναι, μεταξύ άλλων, η εγκατάσταση των μερών σε διαφορετικά κράτη κατά τη σύναψη της σύμβασης.

3 Άρθρο 8 § 1 Συντάγματος (Δικαίωμα νόμιμου δικαστή): *Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος [...].*

Κατ' αναλογία, στις συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού, το ελληνικό Δημόσιο συμβάλλεται μέσω των αρμόδιων κρατικών φορέων του με ιδιωτικές εταιρείες κατασκευής ή προμήθειας στρατιωτικού υλικού που συχνά έχουν την έδρα τους εκτός της ελληνικής επικράτειας. Στις περιπτώσεις αυτές, όπου ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη έχει την έδρα του σε διαφορετικό κράτος, η ρήτρα διαιτησίας στην εκάστοτε σύμβαση αφορά την υπαγωγή των μερών σε διεθνή διαιτησία, οπότε και εφαρμοστέες είναι οι διατάξεις του Ν. 5016/2023.

Μολονότι το νομοθετικό πλαίσιο για τη διεθνή διαιτησία υπήρχε ήδη από το 1999,⁴ η εισαγωγή αντίστοιχων ρητρών σε συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού ήρθε πολύ αργότερα. Μάλιστα μέχρι και το 2016 συναντούσε κανείς ακόμα και διατάξεις, όπου ρητά απαγορεύονταν η συνομολόγηση ρήτρας διαιτησίας.⁵ Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4284/2014, *'λαμβάνεται κατά τον τρόπο αυτό μέριμνα για την κατοχύρωση των συμφερόντων του Δημοσίου και τη μη αποστέρησή του από εύλογα δικαιώματα και διαπραγματευτικά πλεονεκτήματα, που απορρέουν από την κρατική ισχύ και κυριαρχία και που εξ ορισμού η συνομολόγηση ρητρών διαιτησίας περιέστειλε.'*

Από το 2016 και έπειτα διαπιστώνεται μία μεταστροφή σε αυτή την νομοθετική προσέγγιση, η οποία αποτυπώνεται με την προσθήκη του άρθρου 70α στον Ν. 3433/2006 που διέπει τις προμήθειες αμυντικού υλικού των Ενόπλων Δυνάμεων.⁶ Η συγκεκριμένη διάταξη στην παράγραφο 1 αυτής προβλέπει ότι *'στα έγγραφα της σύμβασης, ιδίως για συμβάσεις μείζονος οικονομικής αξίας, μπορεί να περιληφθεί ρήτρα διαιτητικής επίλυσης κάθε διαφοράς που απορρέει από ή σχετίζεται με τη συγκεκριμένη σύμβα-*

---

4 Πριν το Ν. 5016/2023, τα ζητήματα διεθνούς διαιτησίας ρυθμιζόνταν από τον Πρότυπο Νόμο της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για το Διεθνές Δίκαιο Εμπορίου ('UN-CITRAL Model Law'), τον οποίο η Ελλάδα ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν. 2735/1999.

5 Σχετική διάταξη περιλαμβανόταν στο άρθρο 3 παρ.7 του Ν. 4284/2014 σύμφωνα με το οποίο *'ρητά προβλέπεται ότι για κάθε προμήθεια κύριου αμυντικού υλικού και υπηρεσιών [...] αρμόδια δικαστήρια είναι τα Ελληνικά και εφαρμοστέο Δίκαιο το Ελληνικό. Δεν επιτρέπεται η συνομολόγηση ρήτρας διαιτησίας.'* Η διάταξη καταργήθηκε μετέπειτα με το άρθρο 3 παρ.8 του Ν.4376/2016.

6 Η εν λόγω προσθήκη έγινε με το άρθρο 176 του Ν. 4782/2021 με ισχύ από τις 09.03.2021.

ση προμήθειας ή υπηρεσίας.' Με τον τρόπο αυτό εισάγεται πλέον ρητά η δυνατότητα προσφυγής σε διαιτησία για την εξωδικαστική επίλυση διαφορών που απορρέουν από συναφθείσες συμβάσεις προμηθειών ή υπηρεσιών και αφορούν τον κρίσιμο και ευαίσθητο τομέα της άμυνας. Η Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4782/2021, με τον οποίο έγινε η συγκεκριμένη προσθήκη αποτυπώνει μία προσέγγιση που ανταποκρίνεται πλήρως στο πνεύμα των σύγχρονων εμπορικών συναλλαγών, καθιστώντας σαφές ότι *ή προωθούμενη ρύθμιση εκτιμάται ότι δύναται να συμβάλει στην αποτροπή χρονοβόρων δικαστικών διενέξεων με επιτυχή και ταχεία επίλυση διαφορών μέσω του σύγχρονου και πλέον αποτελεσματικού για το συμβατικό δίκαιο θεσμού της διαιτησίας, με όρους όμως που διασφαλίζουν στον μέγιστο βαθμό και την αναθέτουσα αρχή (δίκαιη και αποτελεσματική εκπροσώπηση Δημοσίου, εφαρμοστέο ελληνικό δίκαιο).* Διανοίγεται κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν και ρητά η οδός για την ολοένα και συχνότερη εισαγωγή τέτοιων ρητρών σε συμβάσεις μεταξύ του Δημοσίου και ιδιωτικών εταιρειών κατασκευής αμυντικού υλικού.

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να γίνουν σαφή τα παρακάτω ενόψει της σύναψης συμβάσεων κατά βάση με αλλοδαπές εταιρείες που δραστηριοποιούνται στο τομέα της άμυνας: Η παράγραφος 2 του άρθρου 70α του Ν. 3433/2006 αναφέρει ότι η υπαγωγή οποιασδήποτε διαφοράς στη διαιτησία προϋποθέτει γνωμοδότηση από την Ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εθνικής Άμυνας. Ωστόσο, η συγκεκριμένη προϋπόθεση δεν τυγχάνει εφαρμογής στην περίπτωση της διεθνούς διαιτησίας, δηλαδή της διαιτησίας όπου ένα από τα μέρη έχει την έδρα του εκτός της Ελλάδας. Η παράγραφος 1 του άρθρου 49 του ΕισΝ. του ΚΠολΔ στην οποία παραπέμπει η διάταξη του άρθρου 70α δεν εφαρμόζεται σε συμβάσεις του Δημοσίου με αλλοδαπά φυσικά ή νομικά πρόσωπα σύμφωνα με το άρθρο 8 παρ. 1 του ΝΔ 736/1970.⁷ Συνεπώς, ενώ η παράλειψη της γνωμοδότησης του ΝΣΚ καθιστά άκυρη και άρα μη δεσμευτική για το Κράτος τη ρήτρα για επίλυση της διαφοράς με εγχώρια διαιτησία, δεν έχει καμία επίδραση σε ρήτρες διεθνούς διαιτησίας, οι οποίες παραμένουν έγκυρες και δεσμευτικές για τα μέρη.

⁷ Άρθρο 8 παρ. 1 του ΝΔ 736/1970: *Επί διαιτησιών του Δημοσίου συννομολογουμένων εις συμβάσεις μετ' αλλοδαπών φυσικών ή νομικών προσώπων δεν έχει εφαρμογή το άρθρο το 49 του Εισαγωγικού Νόμου του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας.*

ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ VS. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ: ΣΤΑΘΜΙΖΟΝΤΑΣ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΟΦΕΛΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε καθίσταται σαφές ότι η επιλογή της διαιτησίας έναντι των εθνικών δικαστηρίων σε διαφορές που εμπλέκονται κρατικοί φορείς, ιδιαίτερα σε διαφορές από συμβάσεις που αφορούν τον νευραλγικό τομέα της εθνικής άμυνας, αποτελούσε μία απόφαση που ταλάνιζε τον Έλληνα νομοθέτη, ο οποίος καλείται να κατοχυρώσει τα συμφέροντα του Δημοσίου αφενός, και να μεριμνήσει για την αποτελεσματική επίλυση της διαφοράς αφετέρου. Ο λόγος αυτής της διστακτικότητας είναι η αντίληψη ότι η διαιτησία μπορεί να θυσιάσει τα πλεονεκτήματα που παρέχουν άλλες μέθοδοι επίλυσης διαφορών για το Κράτος, όπως, εσωτερικά, τη νομική διαδικασία της δίκης και τη δυνατότητα της έφεσης και, διεθνώς, τη διπλωματία. Είναι λοιπόν σκόπιμο να εξετασθεί κατά πόσο η διστακτικότητα αυτή είναι βάσιμη στη σημερινή εποχή, ή με άλλα λόγια, να αναλυθούν οι συνέπειες της επιλογής της διαιτησίας ως μηχανισμού επίλυσης διαφορών μεταξύ κρατικών φορέων, και δη του τομέα της άμυνας, και ιδιωτών.

ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ FORUM

Αρχικά, ένας από τους κεντρικούς στόχους των ρητρών διεθνούς διαιτησίας είναι η παροχή ενός ουδέτερου forum επίλυσης διαφορών, αποκομμένου από την επιρροή των διάδικων μερών και των εκάστοτε κυβερνητικών φορέων. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τα μέρη αρχίζουν συχνά να διαπραγματεύονται μηχανισμούς επίλυσης διαφορών με στόχο να διασφαλίσουν την επίλυση των διαφορών στο πιο ευνοϊκό –από τη δική τους σκοπιά– και όχι στο πιο ουδέτερο forum. Για παράδειγμα στην περίπτωση εξοπλιστικών συμβάσεων με αλλοδαπές εταιρείας κατασκευής αμυντικού υλικού, επιλέγοντας το πιο ευνοϊκό forum για το Κράτος σημαίνει την επιλογή των ελληνικών δικαστηρίων ως αρμόδιων να επιλύσουν διαφορές που θα ανακύψουν από τη σύμβαση: το Κράτος και οι νομικοί του σύμβουλοι είναι εξοικειωμένοι με την εγχώρια δικαιοσύνη σε αντίθεση με το αντισυμβαλλόμενο μέρος για το οποίο το ελληνικό νομικό σύστημα είναι παντελώς άγνωστο. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά που καθιστούν ελκυστικά τα εθνικά δικαστήρια για το ένα μέρος της σύμβασης ταυτόχρονα τα καθιστούν μη αποδεκτά ως μηχανισμό επίλυσης διαφορών για το άλλο μέρος. Μια ενστικτώδης

δυσπιστία σχετικά με την αμεροληψία του εκάστοτε εθνικού δικαστηρίου συνήθως παρακινεί το ένα μέρος να απορρίψει την προσφυγή στα εθνικά δικαστήρια του αντισυμβαλλόμενου, πόσο μάλλον όταν ο αντισυμβαλλόμενος είναι το ίδιο το Κράτος. Κατά συνέπεια, είναι κατά βάση αδύνατον για τα δύο μέρη να συμφωνήσουν την επίλυση των διαφορών στα εθνικά δικαστήρια.

Έχοντας αυτήν την διαπίστωση σαν αφετηρία, η σχεδόν καθολική αντίδραση των μερών είναι να αναζητήσουν ένα ουδέτερο forum – ήτοι ένα forum επίλυσης διαφορών που δεν ευνοεί κάποιο μέρος, αλλά θα δώσει σε κάθε διάδικο την ευκαιρία να παρουσιάσει δίκαια την υπόθεσή του. Το αποτέλεσμα είναι η συνομολόγηση μιας ρήτρας διαιτησίας ενώπιον ενός αμερόληπτου διαιτητικού δικαστηρίου, του οποίου τα μέλη υποδεικνύουν οι ίδιοι οι διάδικοι. Με άλλα λόγια, το Κράτος δεν επιλέγει την προσφυγή σε διαιτησία, επειδή η διαιτησία είναι το ευνοϊκότερο forum για την έκβαση της διαφοράς υπέρ του, αλλά επειδή είναι το λιγότερο δυσμενές forum που μπορεί να επιτύχει στις διαπραγματεύσεις με τον εκάστοτε αντισυμβαλλόμενο.

ΕΚΤΕΛΕΣΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΡΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Οι αποφάσεις των διαιτητικών δικαστηρίων είναι εκτελεστές στην επικράτεια των κρατών-μελών της Σύμβασης της Νέας Υόρκης, στην οποία συμμετέχουν 169 Κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.⁸ Η Σύμβαση της Νέας Υόρκης αφορά την αναγνώριση και την εκτέλεση αλλοδαπών διαιτητικών αποφάσεων στην έννομη τάξη άλλου κράτους-μέλους, θεσμοθετώντας ένα ευνοϊκό καθεστώς αναγνώρισης και εκτέλεσης αποφάσεων διαιτητικών δικαστηρίων που έχουν την έδρα τους εκτός της χώρας όπου επιχειρείται η εκτέλεση της απόφασης και όπου έχει περιουσία το ηττημένο μέρος. Στη περίπτωση, δηλαδή, που το διαιτητικό δικαστήριο αποφανθεί υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου, το τελευταίο θα έχει στα χέρια του έναν τίτλο εκτελεστό στη χώρα που ο ιδιώτης έχει περιουσία, εφόσον η χώρα αυτή είναι συμβαλλόμενο κράτος στη Σύμβαση της Νέας Υόρκης.

Επιπλέον, οι αποφάσεις των διαιτητικών δικαστηρίων είναι -στην πλειοψηφία τους- τελεσίδικες, γεγονός που δεν ισχύει στην περίπτωση απο-

8 Ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν.Δ. 4220/1961.

φάσεων εθνικών δικαστηρίων. Ενώ μία απόφαση δικαστηρίου υπόκειται σε έφεση, μια διαιτητική απόφαση δεν υπόκειται σε κάποιο ένδικο μέσο,⁹ παρά μόνο σε αίτηση ακύρωσης για περιοριστικά απαριθμούμενους λόγους ενώπιον του Τριμελούς Εφετείου¹⁰ και μόνο εφόσον το διαιτητικό δικαστήριο είχε την έδρα του στην Ελλάδα. Υπάρχουν τόσο πλεονεκτήματα όσο και μειονεκτήματα σε αυτή την απουσία ένδικων μέσων για τις διαιτητικές αποφάσεις. Αφενός, η απουσία δεύτερου βαθμού μειώνει σημαντικά τόσο τα δικαστικά έξοδα όσο και χρονικές καθυστερήσεις (ιδιαίτερα όταν η επιτυχής έφεση σημαίνει ότι η υπόθεση πρέπει να δικαστεί εκ νέου στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο, με δυνατότητα περαιτέρω προσφυγών). Αφετέρου, σημαίνει ότι μια εσφαλμένη διαιτητική απόφαση διαιωνίζεται στο χρόνο και συνεχίζει να αποτελεί δεδικασμένο. Στις περιπτώσεις αυτές η μόνη διαθέσιμη επιλογή είναι αυτή της αίτησης ακύρωσης ενώπιον των δικαστηρίων της έδρας της διαιτησίας.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΚΟΣΤΟΥΣ

Στην επιλογή του κατάλληλου μηχανισμού επίλυσης μίας διαφοράς εκ δημοσίας συμβάσεως, κομβικό ρόλο ασκούν και παράμετροι που σχετίζονται με το κόστος και το χρόνο που απαιτείται για την εκδίκαση της διαφοράς από ένα διαιτητικό δικαστήριο. Στην πραγματικότητα, τόσο η διεθνής διαιτησία όσο και η δικαστηριακή οδός μπορεί να περιλαμβάνουν σημαντικά έξοδα για τα συμβαλλόμενα μέρη. Για παράδειγμα, σε διαφορές μεγάλου βεληνεκού που ανακύπτουν από συμβάσεις μεταξύ Κράτους-ιδιώτη, συμπεριλαμβανομένων των εξοπλιστικών συμβάσεων, απαιτείται μεταξύ άλλων η πληρωμή των διαιτητών, η συγγραφή τεχνικών εκθέσεων από εμπειρογνώμονες, καθώς και η κάλυψη των διαδικαστικών εξόδων που σχετίζονται με το ίδρυμα που επιβλέπει την διαδικασία της διαιτησίας. Πρόκειται δηλαδή για μία ακριβή διαδικασία, στην οποία το Κράτος, μολονότι διαθέτει οικονομική υπεροχή σε σχέση με τον αντισυμβαλλόμενό του, επενδύει σημαντικούς πόρους.

Αυτή η επένδυση χρημάτων ωστόσο, αντισταθμίζεται με μία ουσιαστική εξοικονόμηση χρόνου, η οποία είναι κρίσιμης σημασίας και για τα δύο μέρη σε μία σύμβαση. Δεδομένων των οργανωτικών ελλείψεων και της υπερφόρτωσης των ελληνικών δικαστηρίων, σημειώνονται σημαντικές

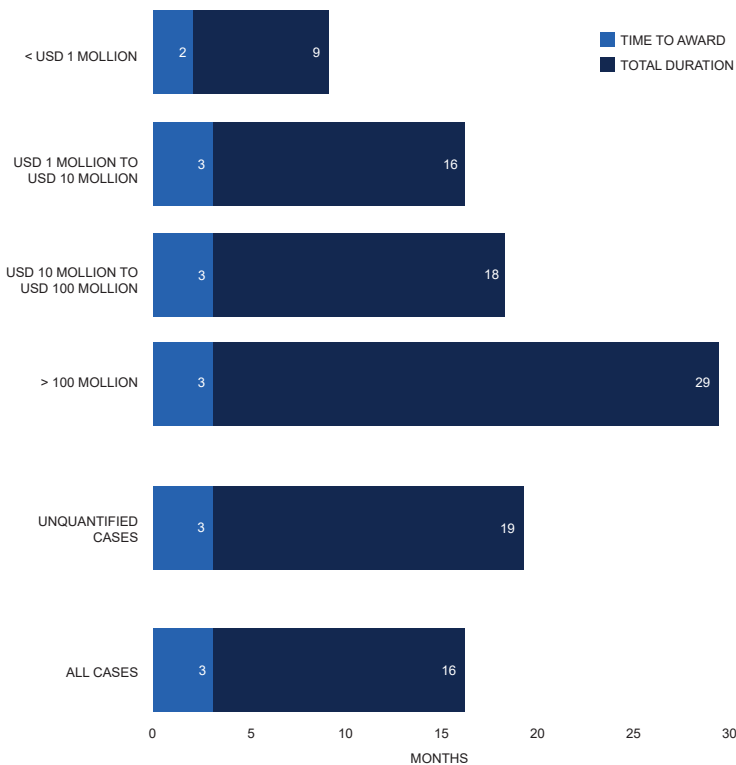
9 Άρθρο 43 παρ. 1 Ν. 5016/2023.

10 Άρθρο 9 παρ. 2 Ν. 5016/2023.

καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης με την ημερομηνία της κατάθεσης της αγωγής και της έκδοσης της οριστικής απόφασης να απέχουν συχνά αρκετά χρόνια. Αντίθετα, όπως προκύπτει από το Γράφημα 1, η επιλογή της διαιτησίας συνεπάγεται συντομότερο χρόνο εκδίκασης της διαφοράς και έκδοσης εκτελεστής και τελεσίδικης απόφασης. Φυσικά η διάρκεια ποικίλλει από διαφορά σε διαφορά και δύναται να παραταθεί αν εμπλέκονται κρατικοί φορείς και απαιτείται η εξέταση πολύπλοκων νομικών ζητημάτων, ωστόσο η διαιτησία υπόσχεται συντομότερους χρόνους εκδίκασης συγκριτικά με την εκδίκαση ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

Γράφημα 1. Συνολική διάρκεια και χρόνος για την έκδοση απόφασης ανά κόστος διαφοράς

Πηγή: London Court of Arbitration, 'Costs and Duration: 2013-2016'

(2016)

Για παράδειγμα, σύμφωνα με το Γράφημα 1 η επίλυση μίας διαφοράς ύψους ενός (1) έως δέκα (10) εκατομμυρίων δολαρίων δύναται να διαρκέσει 16 μήνες από την ημερομηνία κατάθεσης του δικογράφου προσφυγής σε διαιτησία ενώπιον του ιδρύματος¹¹ που επιβλέπει τη διαιτητική διαδικασία και μέχρι την έκδοση της διαιτητικής απόφασης, ενώ κατ' ουσίαν ο χρόνος διαβούλευσης και λήψης απόφασης από το διαιτητικό δικαστήριο που ακολουθεί την κατάθεση των τελικών υπομνημάτων από τα μέρη ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 3 μήνες.

Περαιτέρω, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αποφάσεις διαιτητικών δικαστηρίων με έδρα την Ελλάδα δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, αποφεύγοντας έτσι την καθυστέρηση της εκδίκασης σε δεύτερο βαθμό και μειώνοντας τον κίνδυνο νέας δικαστικής διαδικασίας (σε περίπτωση αναπομπής από το εφετείο στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο). Μολονότι λοιπόν η διεξαγωγή της διαιτησίας είναι μία δαπανηρή διαδικασία, τα μέρη «αποζημιώνονται» με την ταχεία και οριστική επίλυση της διαφοράς τους.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΥΕΛΙΞΙΑ

Ένα περαιτέρω πλεονέκτημα της διεθνούς διαιτησίας είναι η μεγιστοποίηση της αυτονομίας των μερών και της διαδικαστικής ευελιξίας, η οποία τους δίνει τη δυνατότητα να απαλλαγούν από τεχνικές διατυπώσεις και διαδικασίες της εθνικής δικαστηριακής πρακτικής και, αντίθετα, να προσαρμόσουν την διαιτητική διαδικασία στην κατά περίπτωση διαφορά.

Για παράδειγμα στην περίπτωση των εξοπλιστικών συμβάσεων από τις οποίες ανακύπτουν τεχνικά και νομικά πολύπλοκες διαφορές, τα μέρη μπορούν να επιλέξουν ως μέλη του δικαστηρίου διαιτητές με προηγούμενη εμπειρία σε τέτοιου είδους διαφορές που έχουν την δυνατότητα να αντιληφθούν τις σύγχρονες πρακτικές στο πεδίο των διεθνών συναλλαγών, τα εθνικά συμφέροντα που διακυβεύονται σε αντίστοιχες υποθέσεις και να προβούν σε μία αντικειμενική στάθμιση των αντικρουόμενων επιδιώξεων. Ταυτόχρονα στα πλαίσια της διεθνούς διαιτησίας τα μέρη μπορούν να επωφεληθούν από ένα προστατευμένο από τη δημοσιότητα περιβάλλον επίλυσης διαφορών, όπου οι ακροάσεις γίνονται

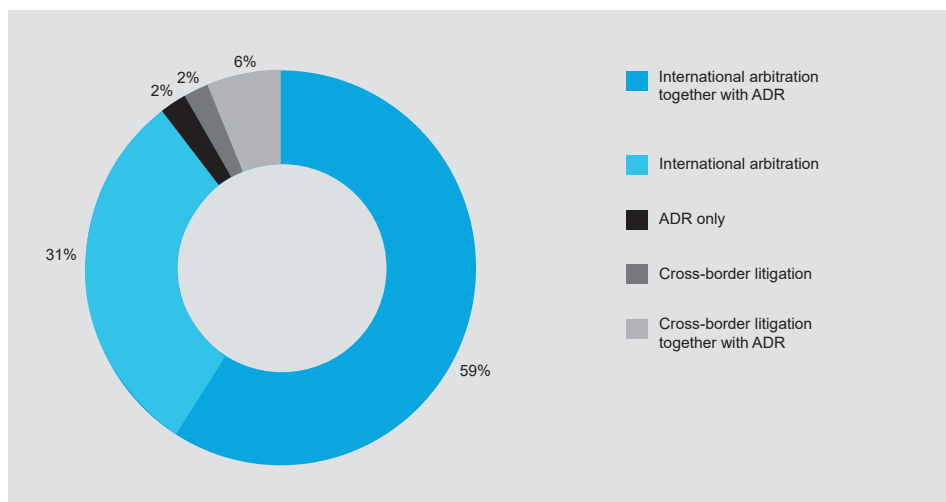
---

11 Μεταξύ των ιδρυμάτων αυτών συγκαταλέγονται το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο (International Chamber of Commerce – ICC) και το Διεθνές Κέντρο Επίλυσης Επενδυτικών Διαφορών (International Centre for Settlement of Investment Disputes – ICSID).

ιδιωτικά, αποκλείοντας την παρουσία του κοινού και του Τύπου. Αντίθετα, η δημοσιότητα είναι μονόδρομος σε περίπτωση που η διαφορά υποβληθεί στην τακτική δικαιοσύνη, όπου όλη η διαδικασία διεξάγεται δημόσια. Μάλιστα επιλέγοντας να ενσωματώσει στη ρήτρα διαιτησίας ειδικές διατάξεις για την εμπιστευτικότητα της διαδικασίας και των αποδεικτικών εγγράφων που προσκομίζονται, το Κράτος δύναται να διαφυλάξει πληροφορίες και έγγραφα ευαίσθητα για τον τομέα της άμυνας, ενεργώντας προς όφελος του εθνικού συμφέροντος.

Γενικότερα, η εξουσία των μερών της σύμβασης, και ειδικότερα του Κράτους και του αντισυμβαλλόμενου ιδιώτη, να ορίζουν τη δομή της διαιτητικής διαδικασίας, ώστε να διαθέτουν το μέγιστο βαθμό εξειδικευμένης τεχνογνωσίας, διαδικαστικής προβλεψιμότητας, αποτελεσματικότητας και εμπιστευτικότητας αποτελεί τον βασικότερο λόγο που η διαιτησία βρίσκεται στην κορυφή των προτιμώμενων μεθόδων επίλυσης διασυνοριακών διαφορών (Γράφημα 2). Τα πλεονεκτήματα που συγκεντρώνει έναντι της δικαστικής οδού την καθιστούν λοιπόν ιδιαίτερη ελκυστική και για τους συμμετέχοντες στο πεδίο του αμυντικού εξοπλισμού, καθώς επιτρέπει την προσαρμογή της διαδικασίας στις ανάγκες των συμβαλλόμενων μερών και στις ιδιαιτερότητες των διαφορών που ανακύπτουν (απόρρητα έγγραφα ως αποδεικτικά στοιχεία, εμπιστευτικότητα, εξειδικευμένοι διαιτητές). Αντιστρόφως, αποτρέπει την εξομοίωση αυτών των διαφορών με τις λοιπές υποθέσεις κατά του Δημοσίου, οι οποίες υποχρεώνουν τα διάδικα μέρη στην τήρηση της νομοθετικά θεσμοθετημένης, οριζόντια εφαρμοζόμενης και δημόσιας δικαστηριακής διαδικασίας.

Γράφημα 2. Προτιμώμενοι μηχανισμοί επίλυσης διασυνοριακών διαφορών ("cross-border disputes")

Πηγή: Πανεπιστήμιο Queen Mary, "Έρευνα για τη Διεθνή Διαιτησία: Προσαρμόζοντας τη διαιτησία σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο" (2021)

ΣΥΝΤΑΣΣΟΝΤΑΣ ΜΙΑ ΡΗΤΡΑ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ: ΕΛΑΧΙΣΤΕΣ ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΕΤΟΙ ΟΡΟΙ

Η ρήτρα διαιτησίας σε μία σύμβαση μεταξύ κρατικών φορέων και ιδιωτών συνεπάγεται την δημιουργία ενός πλαισίου για την επίλυση των διαφορών που ανακύπτουν από τη σύμβαση ενώπιον διαιτητικών δικαστηρίων, τα μέλη των οποίων επιλέγονται από τα ίδια τα μέρη. Για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας αυτού του συστήματος, το οποίο αντλεί την νομιμοποίησή του από την ίδια τη ρήτρα διαιτησίας, είναι απαραίτητο η τελευταία να συνταχθεί με μεγάλη προσοχή, ώστε να αποτυπώνει με σαφήνεια και ακρίβεια τη βούληση των μερών να εξαιρεθούν από την δικαιοδοσία του εθνικού δικαστή και να υπαχθούν στη δικαιοδοσία του διαιτητικού δικαστηρίου. Μια καλοσχεδιασμένη ρήτρα έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ορθή επίλυση της διαφοράς – ήτοι πόσο αποτελεσματικά, πόσο δίκαια και πόσο επιτυχημένα επιλύεται η τελευταία. Διαφορετικά, αν κατά τη διαπραγμάτευση και σύνταξη μιας σύμβασης οι νομικοί σύμβουλοι και τα μέρη δεν επικεντρώνονται, μεταξύ

άλλων, στη σύνταξη της ρήτηρας διαιτησίας, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μία «παθολογική ρήτρα» – μία ρήτρα δηλαδή που είναι κατά κάποιο τρόπο ελαττωματική και δύναται, στη χειρότερη περίπτωση, είτε να καθιστά ανυπόστατη την ίδια τη συμφωνία διαιτησίας, είτε να δημιουργεί βάση για εκτεταμένες διαφωνίες για το νόημα της ρήτηρας και για την πορεία της διαιτησίας.

Πολλά είδη ελαττωμάτων μπορούν να καταστήσουν μια ρήτρα παθολογική. Για παράδειγμα, η ρήτρα μπορεί να είναι διφορούμενη ή μπορεί να περιέχει εσφαλμένες πληροφορίες. Επιπλέον, μπορεί να χρησιμοποιεί λάθος όνομα για ένα διαιτητικό όργανο και για τους εφαρμοστέους κανόνες, με αποτέλεσμα την επιλογή ενός ανύπαρκτου ιδρύματος που θα επιβλέπει την τήρηση της διαιτητικής διαδικασίας. Τα μέρη μπορούν επίσης να δηλώσουν σε μία ρήτρα ότι οι διαφορές που θα ανακύψουν θα επιλύονται με διαιτησία και, ωστόσο, να αναφέρουν σε άλλη ρήτρα της ίδιας σύμβασης ότι ένα συγκεκριμένο δικαστήριο θα έχει την αποκλειστική δικαιοδοσία για οποιαδήποτε διαφορά, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την πραγματική πρόθεση τους να υπαχθούν στη διαιτησία.¹²

Ωστόσο, αναγνωρίζοντας ότι το διακύβευμα στη διαιτησία, και δη στη διαιτησία διαφορών που ανακύπτουν από συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού, είναι ιδιαίτερος σημαντικό, οι νομικοί σύμβουλοι των μερών οφείλουν να δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην διατύπωση, δεδομένου ότι μια καλά διατυπωμένη ρήτρα μπορεί να έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ικανότητα των μερών να επιλύσουν τη διαφορά, καθώς και στη μετέπειτα σχέση τους. Αυτό δεν αίρει το γεγονός ότι δύναται να υπάρχουν διαφορετικές ή αντικρουόμενες απόψεις ως προς τους συμπεριλαμβανόμενους όρους. Ακόμη και μεταξύ έμπειρων νομικών μπορεί να υπάρξει διαφωνία αναφορικά με το εάν ο εντολέας τους (ιδιώτης ή ο κρατικός φορέας) εξυπηρετείται καλύτερα με μια σύντομη και απλή πρόταση ή με μια πιο εκτενή και σύνθετη διατύπωση. Πολλά εξαρτώνται από το είδος της εν λόγω σύμβασης, αλλά και την τελική αξία που θα είχε μια πιθανή διαφωνία μεταξύ των μερών στο μέλλον. Αυτό το κεφάλαιο εξετάζει τη ρήτρα διαιτησίας σε μια συνέχεια, εκκινώντας από την πολύ βασική μέχρι την πιο εκτενή και σύνθετη μορφή της, ώστε να γίνει αντι-

---

12 Margaret L. Moses, *The Principles and Practice of International Commercial Arbitration* (Cambridge University Press 2017) 46.

ληπτό ποιοι όροι είναι απαραίτητο να υπάρχουν σε μία ρήτρα διαιτησίας και ποιοι μπορούν να προσφέρουν προστιθέμενη αξία σε αυτή, χωρίς να τη μετατρέπουν σε παθολογική.

ΕΛΑΧΙΣΤΕΣ ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΡΗΤΡΑΣ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ

Πρώτα απ' όλα, η συμφωνία διαιτησίας πρέπει να είναι γραπτή. Η γραπτή αποτύπωσή της προβλέπεται από την εθνική νομοθεσία για τη διεθνή διαιτησία¹³ και είναι απαραίτητη για σκοπούς εκτέλεσης της απόφασης του διαιτητικού δικαστηρίου.¹⁴ Πέραν αυτού, το λεκτικό της ρήτρας διαιτησίας καθορίζει το εύρος εφαρμογής της. Η ρήτρα μπορεί να καλύπτει μια ολόκληρη συμβατική σχέση ή συγκεκριμένες διαφορές, να αφορά διαφορές που έχουν ήδη ανακύψει ή που πρόκειται να ανακύψουν από τη συμβατική σχέση. Το εύρος των διαφορών που εμπίπτουν στη ρήτρα διαιτησίας καθορίζει τα όρια της δικαιοδοσίας του διαιτητικού δικαστηρίου. Συνήθως το εύρος αποτυπώνεται με φράσεις όπως «για διαφορές που προκύπτουν από τη σύμβαση ή σε σχέση με αυτή» ή «για οποιαδήποτε διαφορά ανακύψει από τη σύμβαση», ενώ πιο περιοριστικά διατυπωμένες ρήτρες προβλέπουν την υπαγωγή σε διαιτησία διαφορών «που ανακύπτουν απευθείας από τη σύμβαση». Συνήθως τα μέρη επιλέγουν μία ευρεία διατύπωση, η οποία επιτρέπει την επίλυση όποιας διαφοράς ανακύψει από ένα και μόνο forum, αποκλείοντας τον κατακερματισμό σχετικών διαφορών σε διαφορετικά δικαιοδοτικά όργανα.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΔΙΑΙΤΗΤΩΝ

Μία πλήρης ρήτρα διαιτησίας θα πρέπει να ορίζει τον αριθμό των μελών του διαιτητικού δικαστηρίου, ο οποίος κυμαίνεται μεταξύ ενός και τριών

---

13 Άρθρο 10 παρ. 1, 2 Ν. 5016/2023: *Η συμφωνία διαιτησίας [...] πρέπει να αποτυπώνεται σε έγγραφο, το περιεχόμενο του οποίου τα μέρη έχουν συμφωνήσει ρητώς ή σιωπηρώς [...]. Ως έγγραφο λογίζεται ιδίως: α) η ανταλλαγή επιστολών, τηλεγραφημάτων, τηλετυπημάτων, τηλεομοιοτυπημάτων ή άλλων μέσων τηλεπικοινωνίας που καταγράφουν τη συμφωνία, β) η ηλεκτρονική καταγραφή που επιτρέπει την εκ των υστέρων διαπίστωση της προέλευσής της από συγκεκριμένο εκδότη και την πρόσβαση στο περιεχόμενο της συμφωνίας.*

14 Άρθρο 2 παρ. 2 Ν.Δ. 4220/1961 (Ενσωμάτωση της Σύμβασης Νέας Υόρκης 1958): *Νοείται διά του όρου «έγγραφος συμφωνία» διαιτητική ρήτρα περιληφθείσα εν συμβάσει, ή συνυποσχετικόν, άτινα υπεγράφησαν υπό των μερών, ή περιέχονται εις ανταλλαγήν επιστολών ή τηλεγραφημάτων.*

ατόμων. Η απόφαση εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την περιπλοκότητα της συναλλαγής, αλλά και από την εκτιμώμενη αξία της πιθανής διαφοράς. Με έναν διαιτητή αντί τριών, είναι ευκολότερος ο προγραμματισμός των ακροάσεων, το κόστος της διαδικασίας χαμηλότερο και η διάρκεια της διαιτησίας χρονικά συντομότερη, καθώς δεν υπάρχει το στάδιο των διαβουλεύσεων μεταξύ των μελών του διαιτητικού δικαστηρίου.

Ωστόσο, στην περίπτωση των διαφορών που ανακύπτουν από συμβάσεις προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού, η επιλογή τριών διαιτητών αντί ενός είναι προτιμότερη, καθώς πρόκειται για περίπλοκες διαφορές μεγάλης αξίας. Μολονότι το συνολικό κόστος αυξάνεται λόγω των αμοιβών των διαιτητών και η διαδικασία έχει μεγαλύτερη διάρκεια, η παρουσία τριών διαιτητών δημιουργεί αίσθημα ασφάλειας στα μέρη για την δίκαιη επίλυση της διαφοράς τόσο λόγω της παρουσίας τριών έγκριτων νομικών όσο και λόγω της δυνατότητας των μερών να ορίσουν το καθένα έναν διαιτητή της επιλογής τους που να κατανοεί τη δική τους κουλτούρα και νομικό σύστημα. Στις περιπτώσεις αυτές, οι δύο διαιτητές που επιλέγουν τα μέρη αποφασίζουν τον τρίτο διαιτητή, ο οποίος θα ασκεί καθήκοντα προέδρου. Τα μέρη επίσης μπορούν να επιλέξουν διαιτητές που να έχουν συγκεκριμένα προσόντα, όπως πείρα ή εξειδίκευση στον τομέα των διαφορών που ανακύπτουν στο τομέα της άμυνας ή που να μιλούν μια συγκεκριμένη γλώσσα, όπως τα ελληνικά. Ωστόσο, η λίστα των εξειδικευμένων προσόντων δεν θα πρέπει να περιορίζει ουσιαστικά την δεξαμενή των υποψηφίων σε σημείο που να καθιστά αδύνατη την εύρεση διαιτητών με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

ΕΔΡΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΔΙΑΙΤΗΣΙΑΣ

Η επιλογή της έδρας της διαιτησίας είναι πολύ σημαντική γιατί η νομοθεσία που ισχύει στην έδρα της διαιτησίας είναι και αυτή που διέπει τη διαδικασία της τελευταίας (*lex arbitri*). Στις περισσότερες περιπτώσεις διαφορών που ανακύπτουν από εμπορικές συναλλαγές μεταξύ ιδιωτών, τα μέρη επιλέγουν για έδρα του διαιτητικού δικαστηρίου μία χώρα η οποία αποτελεί ένα ουδέτερο *forum*, δηλαδή μία χώρα η οποία δεν αποτελεί την έδρα των εμπορικών δραστηριοτήτων κανενός από τα αντισυμβαλλόμενα μέρη. Επίσης τα μέρη συνήθως επιλέγουν την έδρα σε μια χώρα που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Νέας Υόρκης, καθώς σε αντίθετη περίπτωση η απόφαση ενδέχεται να μην είναι

εκτελεστή στη δικαιοδοσία όπου βρίσκονται τα περιουσιακά στοιχεία του ηττημένου μέρους. Στις συμβάσεις που συνάπτει το ελληνικό Δημόσιο με κατασκευαστικές εταιρείες αμυντικού υλικού ως έδρα της διαιτησίας ορίζεται συνήθως η Αθήνα.

Πέραν της έδρας, τα μέρη θα πρέπει να αναφέρουν τη γλώσσα της διαιτησίας στη ρήτρα διαιτησίας. Αν και ορισμένα μέρη υποθέτουν ότι η γλώσσα της σύμβασης θα είναι και η γλώσσα της διαιτησίας, αυτό μπορεί να μην ισχύει απαραίτητα. Το διαιτητικό δικαστήριο δύναται να αποφασίσει διαφορετικά, εκτός εάν τα μέρη έχουν συμφωνήσει συγκεκριμένα για μια γλώσσα. Αν δεν υπάρχει κάποια πρόβλεψη, τα μέρη διατρέχουν τον κίνδυνο να αναλάβουν απροσδόκητα έξοδα μετάφρασης εγγράφων και μαρτυρικών καταθέσεων εξαιτίας μίας ελλιπούς διατύπωσης. Στις εξοπλιστικές συμβάσεις, απ' όπου ανακύπτουν διαφορές διεθνούς χαρακτήρα συχνά επιλέγεται ως γλώσσα της διαιτησίας η αγγλική αντί της ελληνικής.

ΠΡΟΣΘΕΤΟΙ ΟΡΟΙ

Η πρόκληση για τον εκάστοτε νομικό σύμβουλο του Κράτους κατά τη σύνταξη μίας ρήτρας διαιτησίας είναι να διασφαλίσει ότι η ρήτρα διαιτησίας επιτυγχάνει μία ισορροπία μεταξύ των πλεονεκτημάτων της τελευταίας και των επιδιωκόμενων εθνικών συμφερόντων. Στις συμβάσεις προμήθειας αμυντικού υλικού ανακύπτουν ζητήματα εμπιστευτικότητας των αποδεικτικών εγγράφων, των μαρτυρικών καταθέσεων και της ακροαματικής διαδικασίας και ταυτόχρονα, δεδομένου ότι το ένα από τα αντισυμβαλλόμενα μέρη είναι κρατική οντότητα, προκύπτουν ζητήματα δικαιοδοτικής ασυλίας και ασυλίας εκτέλεσης της διαιτητικής απόφασης.

ΔΙΑΦΥΛΑΞΗ ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η εμπιστευτικότητα συγκαταλέγεται στα πλεονεκτήματα της διεθνούς διαιτησίας. Σε αντίθεση με τις διαδικασίες ενώπιον ενός δικαστηρίου, όπου ο Τύπος και το κοινό γενικά μπορούν να παραστούν και να παρακολουθήσουν τη δίκη, μια διεθνής διαιτησία δεν είναι μία δημόσια διαδικασία. Είναι ουσιαστικά μια ιδιωτική διαδικασία και, ως εκ τούτου, μπορεί να παραμείνει εμπιστευτική. Όλο και συχνότερα, ωστόσο, η εμπιστευτικότητα δεν νοείται ως σαφής υποχρέωση των μερών της διαιτη-

τικής διαδικασίας. Μάλιστα ορισμένοι κανόνες διαιτησίας επιβάλλουν σχετικές υποχρεώσεις μόνο στους διαιτητές, αλλά όχι σε όλα τα μέλη. Για παράδειγμα, οι μάρτυρες και οι εμπειρογνώμονες δεν δεσμεύονται από την υποχρέωση για τήρηση της εμπιστευτικότητας, εκτός αν υπογράψουν χωριστές συμφωνίες εμπιστευτικότητας. Για τον λόγο αυτό, καλό θα ήταν να γίνει ειδική μνεία που θα προβλέπει το απόρρητο των διαδικασιών της διαιτησίας είτε στην ίδια τη ρήτρα είτε σε χωριστή συμφωνία εμπιστευτικότητας που θα συναφθεί στην αρχή της διαιτησίας.

Ωστόσο, σε συμβάσεις υψηλού κόστους, όπου το ένα από τα μέρη είναι κρατική οντότητα και που άπτονται ζητημάτων δημοσίου συμφέροντος, όπως η εθνική άμυνα, ανακύπτει η ανάγκη στάθμισης της εμπιστευτικότητας της διαδικασίας αφενός, και της διασφάλισης της διαφάνειας αφετέρου. Αντιλαμβανόμενη αυτή την τάση προς διαφανείς διαδικασίες, η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο του Εμπορίου ('UNCITRAL') δημοσίευσε τους Κανόνες Διαφάνειας για διαιτησίες Κράτους-Ιδιώτη βάσει επενδυτικών συνθηκών.¹⁵ Οι Κανόνες προβλέπουν τη δημοσίευση όλων των εγγράφων της διαιτησίας, συμπεριλαμβανομένης της έναρξης της διαιτησίας, των γραπτών υπομνημάτων και εκθέσεων μαρτύρων και εμπειρογνομώνων. Παρόλα αυτά, οι διαιτητές έχουν τη διακριτική ευχέρεια να διατάξουν ότι ορισμένα έγγραφα θα πρέπει να παραμείνουν εμπιστευτικά, εάν περιέχουν απόρρητες πληροφορίες ή εάν η αποκάλυψή τους θα υπονόμει την ακεραιότητα της διαιτητικής διαδικασίας. Οι Κανόνες αυτοί, ωστόσο, δεν εφαρμόζονται καταρχάς σε διαφορές που ανακύπτουν από συμβάσεις Κρατών-επενδυτών (contract-based arbitration) και τα Κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, παραμένουν διστακτικά να υιοθετήσουν την εφαρμογή τους, πόσο μάλλον σε συμβάσεις στον τομέα της εθνικής άμυνας.

ΔΙΚΑΙΟΔΟΤΙΚΗ ΑΣΥΛΙΑ ΚΑΙ ΑΣΥΛΙΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ

Όταν ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη είναι Κράτος ή κρατική οντότητα, είναι πιθανό το τελευταίο να εγείρει αξιώσεις με βάση την ασυλία του από τη δικαιοδοσία άλλου κράτους, προκειμένου να μην αχθεί ενώπιον κάποιου forum για την εκδίκαση της διαφοράς. Ωστόσο, εάν ένα Κράτος έχει συμφωνήσει σε μια ρήτρα διαιτησίας σε σύμβασή του, η συμφωνία

15 UNCITRAL Rules on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration (ημερομηνία ισχύος: 1 Απριλίου 2014).

αυτή ερμηνεύεται ως άρση της δικαιοδοτικής του ασυλίας και ως συναίνεση της υπαγωγής του σε διαιτησία. Επιπλέον, σε μεταγενέστερο χρονικό στάδιο το Κράτος μπορεί να επικαλεστεί ασυλία εκτέλεσης μίας διαιτητικής απόφασης κατά των περιουσιακών του στοιχείων στην αλλοδαπή.¹⁶ Στις περισσότερες δικαιοδοσίες επιτρέπεται εκτέλεση μόνο κατά των εμπορικών περιουσιακών στοιχείων του αλλοδαπού Κράτους.¹⁷

Το ζήτημα που ανακύπτει στις περιπτώσεις αυτές αναφορικά με τη διατύπωση της ρήτρας διαιτησίας είναι το κατά πόσο είναι απαραίτητη η ξεχωριστή μνεία της παραίτησης του Κράτους από τη δικαιοδοτική ασυλία και από την ασυλία εκτέλεσης στην ρήτρα διαιτησίας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η συναίνεση του Κράτους σε διαιτησία, η οποία προκύπτει από την υπογραφή της ρήτρας διαιτησίας, συνεπάγεται την άρση της δικαιοδοτικής του ασυλίας αλλά όχι απαραίτητα και την άρση της ασυλίας εκτέλεσης. Το σημείο αυτό έχει απασχολήσει εκτενώς τα διεθνή διαιτητικά δικαστήρια, καθώς η ερμηνεία ποικίλλει ανάλογα με την προσέγγιση που υιοθετούν τα δικαστήρια της χώρας στην οποία επιχειρείται η εκτέλεση. Για παράδειγμα, τα γαλλικά δικαστήρια ερμηνεύουν τα τελευταία χρόνια την άρση της δικαιοδοτικής ασυλίας λόγω της συναίνεσης στη διαιτησία ως ταυτόχρονη άρση και της ασυλίας εκτέλεσης.¹⁸ Μολονότι αυτή η κρατική πρακτική μπορεί να δείχνει την προθυμία των εθνικών δικαστηρίων να δώσουν προτεραιότητα στην αυτονομία της διαιτησίας έναντι των δικαιοδοτικών ασυλιών ενώπιον εθνικών δικαστηρίων ξένων κρατών, οι διαφορετικές απαιτήσεις που πρέπει να πληρούνται στην εκάστοτε εθνική νομοθεσία και στους διαδικαστικούς κανόνες για την εκτέλεση υποδεικνύουν ότι η απαίτηση για την ύπαρξη

---

16 *Embassy of the Russian Federation in France, v. Permanent Delegation of the Russian Federation at UNESCO; Commercial Bureau of the Russian Federation in France v. Compagnie NOGA d'Importation et d'Exportation, France, Cour d'Appel, 10 August 2000.*

17 Η διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας του Δημοσίου συναντάται και στο ελληνικό δίκαιο. Η δημόσια περιουσία κατά της οποίας και δεν χωρεί κατά κύριο λόγο εκτέλεση διαιτητικής απόφασης περιλαμβάνει πράγματα που προορίζονται για την άμεση εξυπηρέτηση δημόσιου σκοπού και πράγματα που έχουν κατασκευαστεί ή διαμορφωθεί ειδικά για την αποκλειστική εξυπηρέτηση της λειτουργίας μιας δημόσιας υπηρεσίας. Η ιδιωτική περιουσία του Δημοσίου αποτελείται από τα πράγματα και άλλα περιουσιακά στοιχεία που συμβάλλουν μεν στην εκπλήρωση των δημοσίων σκοπών όχι όμως αυτούσια και άμεσα, αλλά έμμεσα με τις προσόδους και την αξία τους.

18 *Creighton Ltd v Government of Qatar, France, Cour de Cassation, 6 July 2000.*

ρητής και χωριστής συναίνεσης στη ρήτρα διαιτησίας τόσο για την εκδίκαση όσο και για την εκτέλεση της διαιτητικής απόφασης από τα εθνικά δικαστήρια παραμένει ο γενικός κανόνας.¹⁹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι συμβάσεις προμηθειών αμυντικού υλικού με κρατικούς φορείς προσελκύουν ιδιαίτερα τον ιδιωτικό τομέα, παρόλο που διακρίνονται από ιδιαιτερότητες που πηγάζουν από την συμμετοχή του Κράτους στο συμβατικό δεσμό. Μάλιστα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένας ολοένα και αυξανόμενος αριθμός εξοπλιστικών συμβάσεων μεταξύ κρατικών φορέων και αλλοδαπών κατασκευαστικών εταιρειών, οι οποίες επιδιώκουν όχι μόνο την σύναψη της σύμβασης αλλά και την επιτυχή εκτέλεση αυτής σύμφωνα με τους συμφωνημένους όρους. Κατά συνέπεια, επιθυμούν να έχουν πρόσβαση σε ένα σύστημα επίλυσης διαφορών αμερόληπτο, γρήγορο, αποτελεσματικό και διεθνές, όπου θα διασφαλίζεται η αρχή της ισότητας των διαδίκων και θα επιλύεται άμεσα οποιαδήποτε διαφορά ανακύψει από την ερμηνεία των όρων της σύμβασης. Ομοίως, οι κρατικοί φορείς, λαμβάνοντας υπόψη το υψηλό διακύβευμα των εξοπλιστικών συμβάσεων και την αναγκαιότητα ενός υπερεθνικού ευέλικτου συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, προχωρούν στη συνολογόηση ρητρών διαιτησίας σε συμβόλαια του τομέα της άμυνας.

Η βασική δυσκολία, ωστόσο, στα συμβόλαια μεταξύ ιδιωτών και κρατικών φορέων, ειδικά στην περίπτωση που οι τελευταίοι δραστηριοποιούνται στον τομέα της εθνικής άμυνας, είναι ο συγκερασμός της ευελιξίας που προσφέρει η διαιτητική επίλυση της διαφοράς με την ανάγκη για διασφάλιση της εμπιστευτικότητας και της διαφύλαξης των εθνικών συμφερόντων. Το κυριότερο όπλο στα χέρια του Κράτους για την επίτευξη αυτής της ισορροπίας είναι η κατάλληλη διατύπωση της ρήτρας διαιτησίας. Εξάλλου είναι η ίδια η αυτονομία των μερών, δηλαδή η ίδια η πηγή της διαιτητικής εξουσίας, που «επιβλέπει» τη διαιτησία για να διασφαλίσει ότι η τελευταία υπηρετεί και δεν υπονομεύει την χρηστή διακυβέρνηση. Επιδιώκοντας την εισαγωγή ειδικών όρων για την τήρηση της εμπιστευτικότητας απόρρητων αποδεικτικών εγγράφων, επιλέ-

19 Hazel Fox και Philippa Webb, 'The Current International Law of State Immunity – The consent of the Foreign State: Waiver and the Arbitration Exception' στο Hazel Fox and Philippa Webb, *The Law of State Immunity* (OPIL 2015) 377, 398.

γοντας εξειδικευμένους διαιτητές, προτείνοντας μία πιο περιοριστική ή διασταλτική διατύπωση του εύρους των υποθέσεων που μπορεί να επιλύσει το διαιτητικό δικαστήριο και εισάγοντας ή παραλείποντας μία ρητή παραίτηση από την ασυλία εκτέλεσης κατά κρατικών περιουσιακών στοιχείων στην αλλοδαπή, το Κράτος δύναται να προσαρμόσει, με τη συμφωνία και του άλλου μέρους, τους όρους της διαιτησίας στις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε σύμβασης αλλά και στην επιδιωκόμενη κυβερνητική πολιτική.

Η διατύπωση της ρήτρας διαιτησίας αποτελεί σε τελική ανάλυση ταυτόχρονα πολιτικό και νομικό ζήτημα. Για τον νομικό σύμβουλο του κράτους η επιλογή της διαιτησίας δεν είναι απλώς μια επιλογή νομικής διαδικασίας, αλλά ο καλύτερος τρόπος για την επίτευξη των κρατικών συμφερόντων. Για τον εκάστοτε δικηγόρο του αντισυμβαλλόμενου ιδιώτη, η επιλογή της διαιτησίας μπορεί να είναι το μέσο για να μετριάσει την κρατική υπεροχή.

Αρχισμηνίας (ΥΠΛ) Πολυτίμη Μιμηγιάννη¹

THE CHALLENGE OF THE PROPORTIONALITY ASSESSMENT

ABSTRACT

As legality in targeting becomes a rising topic of interest among legal, political and journalistic circles, this article addresses the principle of proportionality in war conduct in general, as well as the methodology of an attack's proportionality assessment. Particularly, by examining proportionality's definition, this article investigates the notions constituting the principle's equilibrium and the dynamic between them, in order to suggest tools that could lead to proportionality assessment's objectification and standardization.

The contemporary operational environment, following the rapid advancement of technology in weapons, communications as well as computer systems, is characterized by an extremely fast pace. Consequently, all the processes concerning military operations, including the decision making ones, need to be adjusted to this speed. That being said, it comes as no surprise that the topic of proportionality in attack, its assessment and the potential objectification of it, is discussed more and more frequently among the scientific circles and fora occupied with International Humanitarian Law (IHL). In this article we will attempt to analyze the two counterparts of the proportionality principle in order to conceptualize its assessment despite the challenging character of it.

INTRODUCTION

In International Humanitarian Law (IHL), otherwise known as in *Jus in Bello*, there are four general principles to be applied and respected, concerning the launch of an attack during an international armed conflict (IAC) or a non-international armed conflict (NIAC), in order for that attack to be lawful. Those are to be found in the First Additional Protocol to the Geneva Conventions of 1949 (Protocol I, 8 June 1977, commonly symbolized as API), Art.51. Except for the proportionality principle,

---

¹ Απόφοιτος Νομικής Σχολής ΑΠΘ, LLM University of London.

which is the topic this article addresses, the other ones are: “the military necessity principle”; launching an attack because it is necessary in order to accomplish the military goals of the campaign, “the principle of distinction”; making sure at all times to distinguish between combatants and civilians and refrain from directly attacking the last ones, and “the principle of humanity”; avoiding to cause unnecessary suffering while launching an attack. Some nations also recognize and elevate the prohibition of perfidy, expressed in API Art.37§1, as a fifth principle to be followed. That is “the honor or chivalry principle” demanding fairness and respect between the opposing forces, forbidding use of unlawful acts, such waving a white flag as a symbol of truce while launching an attack for example¹. Lastly, though not officially listed among the general principles, alongside them exists the obligation to take every feasible precaution in order to ensure that the attack complies with the four principles (API Art.57).

The principle of proportionality is codified in API Art.51§5(b) through a negative definition naming what is actually not proportionate and constitutes an indiscriminate attack. In particular, “an attack which may be expected to cause incidental loss of civilian life, injury to civilians, damage to civilian objects, or a combination thereof, which would be excessive in relation to the concrete and direct military advantage anticipated” would be indiscriminate, not fulfilling the commands of the proportionality principle.

At this point the question that easily comes to mind is if the proportionality principle is legally binding only to the states that have signed the API. A question, whose importance should not be overlooked, as states with extensive military capabilities, such as the US, Israel and Turkey, have yet to sign it. It is easily understood that in case API was binding only its contracting members, the treaty would not be realistically capable to regulate modern day war conduct, given that military powerful states would have the option to (and most likely would) abstain from it. Nevertheless, the answer to the given question above is negative, since, following longstanding state practice accompanied by *opinio juris* (states applying the principle of proportionality in their operations having the belief that they are applying binding law) and corresponding jurisprudence, the proportionality principle is vastly recognized as inter-

national customary law^{2, 3}. International custom is one of IHL's fundamental sources, hence, customary rules apply to all lawful combatants and consequently, proportionality in attack is mandatory to all States irrespective of their participation in particular treaties.

Nonetheless, there exists a debate about which type of military operations demand a proportionality assessment⁴, i.e. just the offensive ones, meaning the employment of kinetic (activity on the physical domain) or non-kinetic (activity on the cognitive and the virtual domain) fires in order to create lethal (physical change) or nonlethal effects (behavioral change) to the adversary⁵, or both offensive and defensive, meaning by the last term the operations that seek to defeat the adversary's offensive activity⁶. Although API addresses proportionality in relation to attacks and the ICRC's review on the proportionality principle⁷ associates the proportionality assessment with the targeting processes (which are conducted in the auspices of offensive operations⁸), in "Air Force Operations and the Law, 2020", which addresses Air Force operations for the US Armed Forces, in Chapter II, where the Law of War principles are analyzed, it is expressed that, since defensive operations, such as the positioning of troops and the establishment of sustainment and supply lines, have effects on the civilian population, consequently the proportionality assessment of such activities should be deemed necessary⁹. Nevertheless, in this article, following ICRC's example, the proportionality assessment will be addressed in conjunction with offensive operations (both preplanned and dynamic).

INCIDENTAL CIVILIAN HARM

So, for every offensive activity (deliberate or dynamic) against the adversary, the commanders along with their advisers (legal, political, cultural, environmental, gender, etc.) and their planning teams (subject matter experts in specific domains of the operations) need to assess if the attack is proportionate. They certainly know what is not proportionate in abstract terms and can easily refer to the applicable international legal provisions; "an attack which may be expected to cause incidental loss of civilian life, injury to civilians, damage to civilian objects, or a combination thereof, which would be excessive in relation to the concrete and direct military advantage anticipated". By using the mechanisms

implied in a negative definition they need to reach a positive conclusion. Taking a closer look to the definition of a disproportionate attack, two main features /notions can be observed, and it is understood that achieving a good equilibrium of both in an offensive operation will ensure the proportionality of the attack. These two notions are the civilian harm expected and the military advantage anticipated and they need to be well identified before a proportionality assessment of an attack is attempted.

Starting from the expected incidental harm to civilians, Art.51§5(b) distinguishes between three types of harm to civilians. The first is loss of civilian life, meaning the civilians that at the time of the attack are non-combatants or are not directly participating in the hostilities (DPH) in order to constitute lawful military targets¹⁰. A point to be stressed here is that in IHL all civilian life is protected without discrimination to sex, religion, ethnicity, etc. Nevertheless there is a special consideration when the life of children is concerned¹¹, for example when targeting a school which is also used as an arms depot or a military headquarters.

The second type of harm indicated refers to causing injuries to civilians. Identifying which exact conditions are falling in the scope of injury is quite a broad topic of discussion. Apart from the direct external or internal evident physical injury caused by the attack, permanent illnesses that can occur to civilians because of the attack (such as lung damage and breathing problems after inhaling smoke or fragmentation particles) are also included in the notion of civilian injury under Art.51§5(b)¹². However, the less time proximity of this type of injuries to the conduct of the attack compared to the direct injuries, raises questions concerning the feasibility of their prediction.

The interesting part of this discourse though does not address physical illnesses or damage, which are easy to detect and observe. IHL (same as any law discipline in general) is following the evolution of the international society and is adapting itself into its dynamics. Nowadays, not only medical and psychology science, but most importantly the international public opinion recognize the equivalent importance of the mental and the physical domains in human health, something that was not really the case in 1977, when API was drafted. Adapting to this tenden-

cy, currently more and more experts reinterpret Art.51§5(b) and support the view that injury or damage caused also on the mental health of the civilians because of the attack, for example Post Traumatic Stress Disorder (PTSD), should be treated the same as the physical one and should be taken into consideration while the proportionality of the attack is being assessed¹³. This is quite an innovative step as it highlights the fact that mental health is of the same value as the physical one. Despite this, it is indeed quite a challenge to detect an injury of such a kind, as its marks are not as apparent as those of a physical injury. Moreover, what constitutes a mental health injury of this sense is still an open topic under discussion. Particularly, whereas in International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Galic case, appeal judgment, the view that constant terror is a case of incidental civilian harm has been expressed¹⁴, the Tallinn manual on cyber operations states that conditions such as “inconvenience, irritation, stress or fear” should not be considered as harm to civilians for the proportionality assessment¹⁵. This matter is under ongoing development.

Lastly, the third type of civilian harm mentioned is the one addressed to objects and not to people. This is further broken down into two sub-categories; damage to objects serving a civilian function and used only by noncombatants, for example a block of apartments used only by civilians, also known as “external proportionality”, and damage to objects that they serve both civilian and military functions, for example a power grid that feeds with electricity the military compounds of the area, as well as the civilian network; that is what is called “internal proportionality”. The “internal proportionality” objects are also known as dualuse objects¹⁶. These objects, contrary to the “external proportionality” ones, since they serve military objectives, can be lawful military targets. However, special consideration needs to be paid during the proportionality assessment of an attack towards them in order to minimize the harm to civilians.

Having analyzed the triple form of the incidental civilian harm, there is one last point to be stressed; the phenomenon of the so-called “reverberating effects” of the attack. The indirect effects of an attack are defined as reverberating. These are the changes that although they are caused because of the attack, they do not immediately materialize after

it¹⁷. With that being said, there exists an ongoing discussion if effects like those should be taken into consideration while the incidental civilian harm is estimated¹⁸. However, in my opinion, the question is badly placed. We should instead ask: "Among all the possible reverberating effects of the attack, which ones we should take into consideration during the proportionality assessment?" And the answer is the ones that have a bona fide close connection to the attack. Particularly, a strong cause – consequence relationship between the attack and the effect should be present as a counterweight to the absence of a close chronological relationship between them. Destroying, for example, a dam situated close to densely populated area, while it is easy to predict this could cause severe flood and damage of the civilian water supply network is a reverberating effect that should be considered during the proportionality assessment of the attack.

So, how can incidental harm to civilian lives or objects be estimated by the commander and their team? Difficult topics to observe in order to take them into consideration such as the detection of permanent illness because of the attack, the definition, detection and predictability of mental health injury and the estimation of the attack's reverberating effects have been identified; so how can these be assessed in order not to render the attack indiscriminate? The key feature here is the foreseeability of the incidental harm to civilians; highlighting the importance of mens rea in case of collateral damage¹⁹. Every probable or possible harm to civilian life or objects because of the attack should be identified and taken into account during the attack's proportionality assessment. Moreover, taking once again the definition of the disproportionate attack as the main point of reference, it is observed that, during the proportionality assessment, we refer to the expected incidental harm to civilians in relation to the anticipated military advantage. Should we employ the literal interpretation of the law here, an important point shows up. The two past participles used in Art.51§5(b) are very carefully chosen and there is a difference between them. The word "expected" indicates a certain degree of confidence, whereas the word "anticipated" indicates more a presumption with less reassurance concerning the information's validity. In other words, in the equilibrium mechanism of proportionality, the commander needs to be as certain as possible about the probability and possibility of harm to civilian life and objects.

This of course demands that the most up to date intelligence is always available to them. Furthermore, throughout the years, various tools have been developed in order to give to the commander the most precise intelligence possible about the civilian harm expected in order to assist them and their team to assess the proportionality of an attack. One of those tools are the so called Collateral Damage Estimation Methodologies, among which the most wellknown is the American one (US Collateral Damage Estimation Methodology – US CDEM) 20. This methodology aims, by combining intelligence, weaponering and infrastructure data, to give an estimation on the number of possible civilian casualties. This is very important, as it significantly contributes to the commander's confidence level concerning incidental harm to civilians; the one of the two poles of the proportionality equilibrium. However this methodology addresses only direct physical damages. Moreover, as a process, since it crosschecks various data, it is quite time consuming, something that jeopardizes the success of the mission, particularly in cases of time sensitive targets' (TST) engagement²¹. Every military organization, either national or international, can choose to adopt one or many of these methodologies for an operation. Although those processes come from military doctrines and they are not legally mandatory, they are indeed helpful tools facilitating the estimation of incidental civilian harm, thus contributing to the proportionality assessment.

THE MILITARY ADVANTAGE

Identifying the probable or possible harm to civilians is very important for the proportionality assessment, but it is not its sole step. The second counterpart of proportionality's equilibrium in accordance with Art.51§5(b), "the concrete and direct military advantage anticipated" from the attack needs to be identified as well. In order to understand this notion, we shall examine all its components.

Firstly, the advantage anticipated needs to be military. The way that this feature is interpreted by the scientific community is that the advantage gained from the attack should fulfil the military objectives of the campaign and not objectives merely belonging to the PESII (political – economic social – information – infrastructure) domains²². This requirement, of course, does not overlook the fact that an attack can have an impact on multiple of the PMESII (political – military econom-

ic social – information – infrastructure) domains, however, it indicates that the operation's military objectives should be clearly identified and then expressed by the commander and their planning team during the operation's planning phase²³. This requirement is indeed of vital importance for the commander in order to understand the goal setting of an operation, form their offensive strategy and consequently identify the military advantages expected from each attack conducted in the auspices of it. The conditions affecting the area of operations are not the same in every campaign. Even during the execution of a sole operation, they can evolve and differentiate a lot compared to the beginning of the operation's execution. In this case the goal setting needs to adapt to this evolution. In other words the military objectives should be constantly reviewed and if necessary adjust to the changes of the operational environment. Indeed, defining the limits of the military objectives, although necessary, is a difficult task. This was actually France's argument when they rejected proportionality's proposed definition in API²⁴.

Secondly, the military advantage needs to be direct. This characterization implies the requirement of two types of linkage between the attack and the military advantage obtained from it. One of them is the chronological bond between the attack and the advantage. In other words, the advantage should be noticeable in the short or at least medium term after the attack, and not exclusively in the long term. The logic behind this requirement can be understood, if the rapid rhythms of the current operational environment, which do not cease to accelerate, are taken into consideration. Sacrificing civilian life or infrastructure in the hope to gain a military advantage sometime in the far future, especially while in a "fast and furious" chessboard, where the reaction times are getting shorter and shorter, if not a disproportionate choice, is for sure an unrealistic or at least not a prudent one, as it can affect the other PESII domains, such as the political and the information, more than the military one. The second bond required is the cause – effect relationship, where the attack is the cause and the military advantage shall be the effect. This linkage between these two factors needs to be robust so that an attack that could possibly harm noncombatants can be legally justifiable. If other facts are interfering between the attack and the advantage and/ or if the same advantage can be obtained without conducting this attack, which can provoke civilian harm, then there is no reason for the

commander and their team to proceed with it. For example, the fuel depot X situated in the outskirts of a big city, in a populated area, is supplying with fuel the Y Airbase situated 50km away. Y, as every Airbase, of course has some inhouse fuel depots as well. X is chosen for engagement so that the sortie generation capacity from Y is degraded. Y Airbase itself is also chosen for engagement. If both targets are engaged, it is understood that the less amount of sorties generated from Y have as their primary cause Y having been bombed rather than Y not getting fuel resupply from X. In this case, the military advantage is the reduced sorties generated from Y and it is directly linked with the engagement of Y, not the engagement of X. Thus, Y would appear as a more prudent choice for engagement than X, given the fact that they both contribute to the same desired effect, yet Y, situated in a military facility, is foreseen to raise less collateral concerns than X.

Thirdly, the military advantage should not only be direct, but also concrete. Examining the word "concrete", it is observed that it emits a sense of stability. Something concrete is something solid and stable, the status of which is fixed and consequently not many radical changes on it are anticipated. The point stressed here is that the military advantage anticipated from the attack must be well defined in all its aspects and limits. It must not just be of a mere hypothetical nature, aspiring that "should we proceed with the attack, something good should come out of it". For example, an attack against the bridge Z is planned. Commander A and their team plan to bomb Z, "because bridges are important for the adversary army, so they will lose an asset and this should give friendly forces a military advantage". Commander B and their team plan to bomb Z, "because it is one of the three main routes used for supplying Army base C, so the military advantage anticipated from the attack is that the supply lines of C will be reduced at 33%". It is understood that, comparing military advantages A to B, is the second one that is "concrete" as it is well defined almost in detail. In this sense, between the two attacks, the feature of "concrete" is fulfilled in attack B.

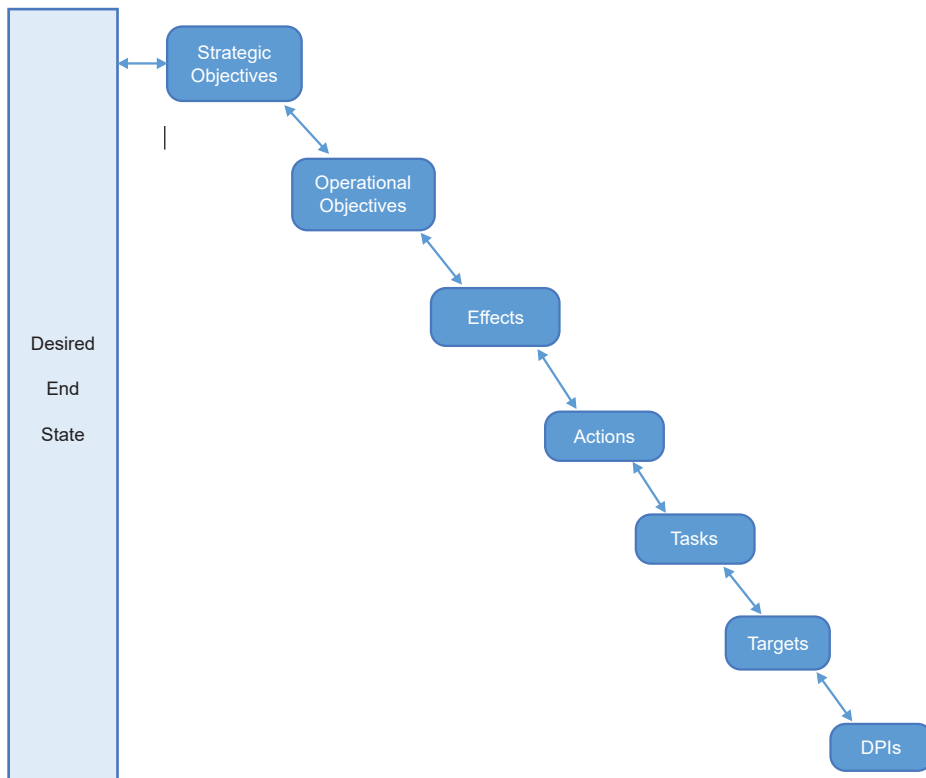
Lastly, the military advantage needs to be anticipated. As stressed above, by employing the literal interpretation of the law, the word anticipated indicates a significantly lower level of confidence, in comparison to the word "expected" that is used for the other part of the proportionality's equilibrium, the incidental civilian harm. To make it clear, the military

advantage resulting from the attack should not for sure be a pious hope or a guess; and it is the features of “direct” and “concrete” that give this level of certainty. However the wording was chosen as such in order to indicate that for the possible civilian harm the level of certainty should be as high as possible.

It is understood that the military advantage anticipated as a notion has many aspects to be identified and requirements to be fulfilled in order to satisfy the commands of Art.51§5(b). However there are tools to be employed so that the commander and their team achieve this. First and foremost, a fast, accurate and efficient Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (ISR) cycle is a necessary tool of great importance. The target’s pattern of life should be constantly observed, the information should be carefully processed and the most up to date intelligence should be provided to the commander and their team. It is with this tool that the level of knowledge can become sufficient in order to satisfy the “direct” and “concrete” requirements. Secondly, another tool that can be of significant value is the Strategy to Task (STT) process. This is a methodology firstly introduced by Rand Corporation under the auspices of “Project Air Force” and it is frequently used to form the operational design of a campaign²⁵. It is a highly structured process that manages through the linkages between its steps to achieve the desired end state of the campaign. A decomposition process, where the broader (strategic level) steps are cascading into lower level (up to the tactical level) detailed steps²⁶. In particular, as a first step the desired end state is broken into objectives of the different PMESII domains. It is at this stage that the military objectives of the campaign are identified. These are the goals that have to be achieved in order to arrive to the campaign’s end state as far as the military domain is concerned. Each objective is then broken into effects. These are the changes that need to be made compared to the current situation in order to achieve the military objective and consequently arrive in the desired end state. Every effect is broken in one or more actions. These represent the activities that need to be held in order to achieve the change the effects require. Each action is broken into one or more tactical tasks. These signify the activities each tactical force will have to conduct in order to contribute to the action that achieves the effect. Specific targets and Desired Points of Impact in them (DPIs) are linked to the tactical tasks (Figure 01). This is where the

tactical activity will be directed²⁷. It is evident that the linkage between STT's steps bidirectional, from top to bottom each step is broken to the next more detailed one, and from bottom to top each step contributes to the completion of its higher steps. Consequently, this methodology clearly depicts and highlights the linkage between the attack and the military objectives to be obtained from it. Although in theory it can be of great value as a tool, STT, because of the critical role that its structure plays in its performance, in order to actually pay off, it needs to be employed from an experienced and well trained planning team. Otherwise, as currently there is no standardization or official guidance on the way to define each step and its limits, it can turn into a rabbit hole that will only confuse the users, as it is high likely that they will fall in the trap to focus on the mere following of the process's steps rather than on their meaning and the objectives of the operation.

FIGURE 01 – STRATEGY TO TASK DEPICTION

ASSESSING THE PROPORTIONALITY

Proportionality is a synonym for analogy, which as a concept, demands two objects and assesses the relationship between them, making sure these two objects are used in the right quantities in order to produce a desired outcome. Consequently, in Art.51§5(b), the desired end state is to conduct a non-indiscriminate attack, and the two notions whose relationship is examined are the incidental civilian harm and the concrete and direct military advantage. Particularly the first one must not be “excessive” compared to the second. The challenge for the commander in this case is that they have to decide about quantities of notions, not objects, in order to achieve the equilibrium of a non-indiscriminate attack. Moreover these two notions do not use the same metrics; civilian harm is counted on human life lost, whereas the military advantage is counted by tactical, operational and sometimes even strategic military gains²⁸. It is like “comparing apples to oranges”. The two notions compared are so different that some experts support that Art.51§5(b) does not refer to an analogy, but to an antilogy instead. The word antilogy comes from the ancient Greek prefix “anti”, which means opposite, and the word “logos”, which means reason. What these experts want to highlight is that these notions, which are so much different between them, are not just compared for their quantities under Art.51§5(b), but they are actually under a competition and it is up to the commander to decide at every certain moment which one is of greater importance to them and will consequently dominate²⁹. At this stage two questions arise, the first is about the command level where the proportionality assessment should take place and the second concerns its standardization and the feasibility of it.

When it comes to the level where the proportionality of the attack needs to be assessed, the distinction between dynamic target engagement and deliberate targeting should be made. Having adequate ROE sets adopted, for dynamic targeting, I believe that the proportionality of the attack should be assessed by the commander who has the TEA (Target Engagement Authority), as the targets to be engaged this way should have already been decided and cross examined with the operational design so that the military advantage anticipated is already identified. For deliberate targeting, my point of view, is that the proportionality as-

assessment should be firstly held by the commanders of the Component Commands as they should adopt a targeting strategy which will preserve the non-excessive relationship between incidental civilian harm and military advantage. Then, the commander who have the JTCA (Joint Targeting Coordination Authority), as they are aware of all the Component Commands' targeting strategies can choose the options that give the same result with less civilian harm expected, forming the joint targeting strategy^{30,31}. Lastly, for cases of strategic military advantages anticipated, proportionality assessment could also be reviewed by the strategic military level. The Strategy to Task (STT) methodology can be of big value also here, as the operational design is the common reference point for all command levels³². In any case, it is clearly understood that these commanders as well as their planning teams and their advisers should be quite experienced, since deeming an attack indiscriminate or not is a great responsibility.

In order to reduce the subjective element in proportionality assessment, the topic of standardizing it as a procedure is becoming more and more frequently discussed. Particularly the notion of the "reasonable military commander" has been introduced as the standard to assess if an attack is indiscriminate during the ICTY and particularly during Galic case.³³ It is important to mention that this notion does not refer to the specific commander who will be in charge of the proportionality assessment per se, but it highlights instead the fact that the proportionality of an attack should be assessed bona fide by the commander and their team, having adequate experience, knowledge and intelligence about the military operations³⁴.

Moreover, ideas about standardization tools, such as using a "proportionality matrix" where the civilian harm and the military advantage will be marked as Low, Medium or High, and the right combinations will be deemed proportionate have been expressed³⁵. In this case, though, the criteria of characterizing the two notions as Low, Medium or High should be chosen very carefully and expressed very thoroughly, in order to make this a flexible and handy tool in the arms of the commander's discretion and not a hurdle and a factor causing delay instead.

Another proposal is to apply *mutatis mutandis* the criteria of proportionality expressed in the jurisprudence of other legal domains. In particular,

we notice that M.A. Newton in his article “Reframing the proportionality principle” attempts a parallelism between proportionality as expressed in API and proportionality as expressed in the European Convention on Human Rights (ECHR) to conclude that the basis of both is the same; an equilibrium to be achieved between an unpleasant condition (civilian harm – legal restriction) and an advantage to be gained from it³⁶. With the same mindset, in the next paragraph, I will attempt to parallelize API’s proportionality with the notion of proportionality expressed in the Greek constitution and its criteria, in order to highlight a factor that does not seem to have been much investigated, to be taken into consideration during an attack’s proportionality assessment.

In Greek constitutional law the principle of proportionality in legislation is established under Art.25§1 of the Greek Constitution and under ECHR, adopted by Greece with law 53/1974 having overriding legislative power, in accordance with Art.28§1 of the Greek Constitution. Greek jurisprudence has recognized three criteria to assure that legislation is proportionate^{37, 38}. First is the criterion of suitability. Is the law suitable to correspond to the desired end state? If we apply this in an attack the question would be: do I achieve the military objective A by conducting the activity B, for example do I disrupt for two hours and adversary’s air forces command and control (C2) if I destroy its Air Operations Control Centre (AOCC)? The answer in this case would be positive and the criterion of suitability would be fulfilled. So this criterion if applied in the proportionality assessment of an attack urges the team to examine the features of “direct” and “concrete” requirements (or features) of the military advantage, and be able to associate and justify the attack with the campaign’s operational design. The second criterion is the one of necessity, but this is a misleading title. It does not indicate that the law is necessary in order to achieve the desired end state and consequently, if applied in our case, the attack is necessary in order to achieve the military objective, which corresponds to the principle of military necessity. This criterion actually indicates that the law should be restrictive as much as needed in order to reach the desired end state, without posing unnecessary burden. Consequently, the attack should be done in the least harmful way (possible association with the principle of humanity). The commander responsible for the joint targeting strategy, among

fires that achieve the same military advantage, they should choose the option that minimizes the possibility of harm to civilians. Continuing the previous example, in order to disrupt the adversary's air forces C2 for two hours, two choices are presented to the commander, one is to bomb and completely destroy the AOCC and the other is to intervene and jam the adversary's military communication network for two hours. Following the criterion of necessity the commander should prefer the second option to the first. The last criterion is the gain versus loss. If the disadvantages following the establishment of the law outnumber the advantages expected from it, then the law is not proportionate. Applying this in an attack, the commander and their team should make an estimate not only of the military advantages but also the disadvantages expected before deciding if the attack is proportionate. Indeed, if the number of unwanted consequences foreseen from the attack is greater than the advantages expected, proceeding in this attack should not be legally advisable. It is indeed this third criterion of gain versus loss and its importance in proportionality assessment, which I want to highlight. Although there is a sketchy reference to it in ICRC's expert report on proportionality³⁹, there is neither no bibliography where this is analyzed in detail, nor is this factor stated in any official document as a requirement to be taken into consideration in order to deem an attack indiscriminate. In my personal opinion a comparison between the advantages and disadvantages expected from the attack should be added as a standard requirement in the proportionality assessment process.

CONCLUDING REMARKS

It is certain that the effort to objectify and standardize the proportionality assessment will continue in the future. However, it is widely admitted that operational planning is a mix of intelligence, training, knowledge and experience, so there is an inherent subjectivity in it. Although the need to minimize the time of the proportionality assessment for each attack of the joint targeting strategy is and will be in constant increase, it is important not to sacrifice the quality of the decision making to the rapidity of it, and make sure that the proportionality before engaging each target is ad hoc examined. The contemporary operational environment becomes day by day more and more versatile, consisting of well

organized militaries equipped with the highest technology, but also of vast asymmetric threat. The common point, however, is that efficient and responsible decision making is required in order to conduct legally justifiable activity against the threat and confront it successfully.

TABLE OF REFERENCES

United States of America, Department of Defence, Law of War Manual, June 2015, Revised July 2023 (available online: <https://media.defense.gov/2023/Jul/31/2003271432/-1/-1/0/DOD-LAW-OF-WAR-MANUAL-JUNE-2015-UPDATED-JULY%202023.PDF>)

ICRC, *The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law*, Report by L. Gisel on Expert meeting held June 2016 in Quebec, 2016.

Prosecutor v. Galic, ICTY-98-29-T, TT 57- 58, 2003.

Lt Col. Roni Katzir, "Four Comments on the Application of Proportionality under the Law of Armed Conflict", 51 Vanderbilt Law Review (2021) 857, 866 (available online at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol51/iss3/13>)

JALCC NATO Factsheet, *Joint Fires in NATO: Analysis of the relationship between Joint Fires, Joint Effects, and Joint Targeting*, 12-07-2021 (available online [https://www.jallc.nato.int/application/files/7116/2626/8087/](https://www.jallc.nato.int/application/files/7116/2626/8087/JF_Factsheet_Final_Version_12072021.pdf)

[JF_Factsheet_Final_Version_12072021.pdf](https://www.jallc.nato.int/application/files/7116/2626/8087/JF_Factsheet_Final_Version_12072021.pdf))

GlobalSecurity.org, military manual, Chapter 8 (Defensive Operations) (<https://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-0/ch8.htm>)

ICRC (n 2)

NATO, *Allied Joint Publication on Joint Targeting AJP 3.9B*, Nov.2021 (available online https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1033306/AJP-3.9_EDB_V1_E.pdf).

The Judge's Advocate School, *Air Force Operations and the Law*, Lt Gen. J.A. Rockwell, Col. C.A. Brown, 2020 (available online)

J.M.Henckaerts, L.Doswald – Beck, Customary International Humanitarian Law Vol. I Rules, ICRC, Cambridge University Press, 2009, ISBN: 978-0-521-00528-9.

Prosecutor v. Galic, Appeal Judgment, ICTY-98-29-A, 2006

Tallinn Manual 2.0. on the International Law Applicable to Cyber Operations, General editor M.N. Schmitt, Cambridge University Press, February 2017, ISBN: 9781316822524

Ian Henderson, Kate Reece, "Proportionality under International Humanitarian Law: The "Reasonable Military Commander" Standard and Reverberating Effects", 51 Vanderbilt Law Review (2021) 835, 855 (available online at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol51/iss3/12>)

Henderson, Reece (n 17)

M. W. Meier and J. T. Hill, "Targeting, the Law of War, and the Uniform Code of Military Justice", 51 Vanderbilt Law Review 787 (2021) (available online at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol51/iss3/9>) US Joint Chief of Staff, CJCSI 3160.01A, 12-10-2012 (available online <https://info.publicintelligence.net/CJCS-CollateralDamage.pdf>).

NATO, AJP 3.9B (n 8)

NATO, *COPD v.2.0*, 04-10-2013 (available online www.cmdrcoe.org)

Official Records of the Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, Geneva (1974-1977), Vol. 3, (1978) 161-62

RAND Corporation, Project Air Force, Strategies to Tasks, A framework for linking means to ends, D.E. Thaler, 1993

The strategy to task technique and example applications, M.R. Bathe and J.D. Smith, Cranfield University, (available online at <http://citeseerx.ist.psu.edu>)

RAND Corporation, A Strategies-to-Tasks Framework for Planning and Executing Intelligence, Surveillance, and Reconnaissance (ISR) Operations, Carl Rhodes, Jeff Hagen and Mark Westergren, 2007

I. Henderson, The contemporary law of targeting, Martinus Nijhoff Publishers, 2009, ISBN: 9789004174801

G. Noll, "Analogy at War: Proportionality, Equality and the Law of Targeting", *Netherlands Yearbook of International Law* (2009) 206, 230.

Ibid 21

USAF, Manual 13-1AOC, Volume 3, 18-12-2020, (available online at: https://static.e-publishing.af.mil/production/1/af_a3/publication/dafman13-1aocv3/dafman13-1aocv3.pdf)

NATO COPD (n 23)

Michael A. Newton, "Reframing the Proportionality Principle", 51 *Vanderbilt Law Review* (2021) 867, 885 (available online at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol51/iss3/14>).

Greek Supreme Court, plenary decision 45/2005.

Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα (Constitutional Law – Personal Rights), P. Dagtoglou, Ed. 4th, Sakkoulas Publications, 2012.